

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси
«Шаҳидлар хотираси» хайрия жамғармаси

Қор қўйнида лолалар

Қатагон этилган аёллар ҳақида очерклар

Тошкент - 2001
«Академия»

Таҳрир ҳайъати: *Дилбар Ғуломова, Дилором Алимова, Шарифа Салимова, Дилбар Жаҳонгирова, Холида Аҳророва, Наим Каримов*

Масъул муҳаррир: *Бобоҳон Шарипов*

Қор кўйнида лолалар (қатагон қилинган аёллар ҳақида очерклар). //Масъул муҳаррир: Б. Шарипов/. - Тошкент, «Академия», 2001 й. - 213 б.

Йиллар ва даврлар ўтади. Аммо мустабид совет тузумининг ўзбек халқига келтирган жабру жафолари асло унутилмайди.

Францияда ўрта асрларда рўй берган қатагонни Варфоломей кечаси, деб аташади. Шу бир кечанинг ўзида юзлаб одамлар қириб ташланган. Мустабид совет тузumi даврида эса бундай кечалар оз бўлмаган. Биргина 1937-1938 йилларнинг даҳшатли кечаларида минглаб ватандошларимиз қамокқа олиниб, йўқ қилиб юборилган. Ана шу бечора, жабрдийда, жафокаш кишилар орасида “инсониятнинг гўзал бўлаги” - аёллар ҳам бўлишган.

Қўлингиздаги китоб ана шу мунис аёлларимиз ҳақида.

63.3 (5ў)-4+66.74(5ў)

© «Академия» нашриёти, 2001 йил

МУКАДДИМА

Хуррият куйчиси Чўлпоннинг 1923 йили ёзилган гўзал бир ҳикояси бор. Бу ҳикояда ошини ошаб, ёшини яшаган кекса бир эшоннинг ҳали ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган қизга уйланиши тасвирланган. Ҳикоя ярим кечаси тўйхонадан чиққан бир неча йигитнинг ёш келин ва куёв ҳақидаги изтиробли сўзлари янграган куйидаги лавҳа билан яқунланган.

“Шу вақт эшоннинг эшигидан икки ёш йигит чиқдилар.

- Ҳўх-ху, кўча жуда қоронғу-ку!

- Шуни айтгил-а, осмонда дорига ҳам битта юлдуз топилмайдир.

- Юра бер. Бу кеча худди эшон бобонгнинг кўнглидек бўлибдир.

- Тўғри-я, мен қизга ачинаман, бояқиш келиб-келиб кимники бўлди-я!...

- Нимасини айтасан, отасининг уйи куйсин, одам эмас экан!

- Соқолини оппоқ тутамдек қиб, неварасидек бир қизни аравадан олишини қара, киши чидамас экан. Шуни бир нарсага ўхшатгим келди-ю, ўхшата олмадим-да!

Шу чоқ бир бурчақда кўча пойлаб ётган Мамат қоровул йиғлагандай қилиб хуштагини чалиб олди-да:

- Нимасини айтасиз, йигитлар, дунё ўзи шундай тесқари дунё экан... Лоланинг устига қор ёғди!.. - деди.

Йигитлар жавоб бермадилар ва қоронғилик кучоғига кириб йўқ бўлдилар...”.

Шу вақтгача хотин-қизларнинг энг катта фожиаси оталари тенги бўлган, бой-бадавлат кишиларга иккинчи ё учинчи хотин бўлиб турмушга чиқишлари, ёхуд эрлари томонидан камситилиб, таҳқирланишлари эди.

Совет давлати 20-йилларнинг ўрталаридан бошлаб аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлишлари учун

турли-туман чораларни кўрди: саводсизликни тугатиш курсларини ташкил этиб, хотин-қизларни ўқитди; “Хужум” кампаниясини эълон қилиб, юзлаб хотин-қизларни қурбон қилиш ҳисобига паранжини жамият ҳаётидан қувиб чиқарди; хотин-қизларни ижтимоий ҳаётга жалб этди; улардан таниқли жамоат ва давлат арбоблари, шифокорлар, санъаткорлар, маърифат ва адабиёт намояндалари етишиб чикди. Сўнг 1937-1938 йилларда катағон бўрони авж олиб, минглаб ватандошларимиз манглайига “халқ душмани” тамғаси ўйилгач, улар билан тенг ҳуқуқли бўлган хотин-қизларимиз ҳам мислсиз жабр ва зулмининг бегуноҳ қурбонлари бўлдилар. Агар Чўлпон ҳикоясининг бояги қаҳрамонлари бу даҳшатли воқеанинг гувоҳлари бўлганида, улар орасидан кимдир, албатта, хўнграб йиғлаб:

- Нимасини айтасиз, йигитлар, дунё ўзи шундай тескари экан... Лолаларнинг устига қор ёғди!... - деган бўларди.

Ҳали халқимизнинг аксар қисми ўзбек хотин-қизларининг катағон қурбонлари бўлганини мутлақо билмайди. Архивда олиб борилган тадқиқот ишлари шундан гувоҳлик берадики, 1937-1938 йилларда катағон қиличининг ўтқир тиғи аёлларимизнинг дур ва марварид шодалари илиниб келинган нозиккина бўйинларига қадалган экан. Уларнинг баъзи бирлари Тожихон Шодиева сингари таниқли давлат ва партия арбоблари бўлгани, бошқалари эса, Марям Султонмуродова сингари Германияда таҳсил кўриб келгани учун аксилинкилобчи ва миллатчи сифатида, баъзан эса чет эл разведкасининг жосуси сифатида қамокқа олинган. Улар ё ўша кезлардаёқ отиб ташланган, ёхуд олис ва совуқ ўлкалардаги лагерларга юборилган. Яна ўнлаб ва, эҳтимол, юзлаб аёллар бўлганки, улар “халқ душмани”га чиқарилган фарзандлари, эрлари ва оталарининг “аксилинкилобий, миллатчилик фаолиятлари” ҳақида сиёсий идораларга ўз вақтида, Павлик Морозов сингари, хабар бермаганлари учунгина қамокқа олиниб, не-не азоб-уқубатларни бошдан кечирмаганлар. Бу аёлларнинг аксари саводсиз бўлганлари ё майший ташвишлари билан ўралашиб қолганлари учун эрлари ё оталари, ё фарзандларининг нима билан нафас олаётганларидан хабарсиз эдилар. Терговчилар ҳам шу ҳолни

яхши билганларига қарамай, улардан жигар гўшаларининг душманлик фаолиятини тасдиқловчи кўрғазмалар беришни талаб этганлар. Бундай кўрғазмаларни бера олмаган аёллар турли-туман кийноқларга дучор этилган.

Тўғри, уларнинг аксари ҳеч бир гувоҳи бўлмагани учун 1939 йилда - 1937-1938 йиллардаги даҳшатли бўронлар бир оз тингач, озод этилди. Мавжуд конун-қоидаларга кўра, улар қатагон қурбонлари ҳисобланмайди. Лекин НКВДнинг қоронғи ертўлалари ёхуд турманинг қўланса камераларида икки-уч йил азоб-уқубатда яшаган, эрлари ё яқин кишиларининг кийноқхоналар оша фарёдларини эшитган ва ҳатто озод этилганларидан кейин ҳам шубҳа, гумон, таҳқир ва ҳақорат ҳукмрон муҳитда яшаган бу аёлларни қайси тил билан қатагон қурбонлари бўлмаган, дейишимиз мумкин?!

Биз рус халқи тарихи орқали Декабристлар кўзғолони ҳақида муайян билим ва тасаввурга эгамиз. Декабристлар мавжуд подшолик тузумига қарши қуролли кўзғолон кўтарган эдилар. Чор ҳукуматининг ҳуқуқ ва тартибот идоралари уларнинг фақат бир нечасинигина дорга осиб, қолганларини Сибирга сургун қилган. Адолат қиличи уларнинг оила аъзоларини мутлақо четлаб ўтган. Аммо шоҳона шароитдан воз кечиб, эрлари ортидан ўз хоҳишлари билан Сибирга борган рус аёлларини бутун дунё шу вақтгача миллий қаҳрамонлар сифатида шарафлаб келади.

Ушбу тўпلامдаги мақолаларнинг бирида таниқли ёзувчи Ғози Юнуснинг хотини Хадича Алиева ҳаётидан олинган бир шингил хотира бор. Бу хотира Чўлпон номи билан боғлиқ бўлиб, атоқли шоир камерадан махфий бир тарзда чиқарган хатида турмада азоб чекаётган “халқ душманлари”нинг хотинларини ўша даврнинг қаҳрамонлари, деб атаган экан.

Ўйлаймизки, халқ тарихининг бурилиш нуқталарида ё истило ва истибдод йилларида яшаган жабрдийдалар қаторида тарих бу аёл қаҳрамонларимизнинг номларини ҳам ўз бағрида - авлодлар хотирасида сақлаши лозим. Келажакда улар ҳақида роман ва қиссалар, спектакль ва фильмлар яратилиши, авлодлар уларнинг фожиали тақдирлари мисолида мустабид советлар тузумининг гайриинсоний

қиёфасини кўриши ва бугунги истиқлол даврининг қадрига етишилари лозим.

Президент Ислам Каримов 2001 йил 9 май - Хотира ва кадрлаш кунда матбуот ва адабиёт ходимлари билан қилган суҳбатида ёзувчилар олдида уруш даҳшатларини, урушнинг миллионлаб оилалар бошига келтирган фожиаларини очиш вазифаси турганини айтган эди. Шундай муқаддас вазифа қатагон даври билан шуғулланувчи олимлар ва ёзувчилар олдида ҳам турибди.

Кўлингиздаги китоб ана шу қутлуғ вазифани бажариш йўлидаги дастлабки кадамдир.

Хадича Алиева

Мен бу аёлни умрим бино бўлиб ҳеч қачон кўрмаганман, ҳатто у ҳақда эшитмаганман ҳам. Фақат унинг эри Ғози Юнусни орқаворотдангина билардим. Биз ҳаёт саҳнасига чиққан кезларда ўттизинчи йилларнинг фаоллари аллақачон ҳаётдан ўтиб кетишган эди. Ва мен ҳужжатгоҳда ишлаш чоғимда, ҳар гал улардан қай бирининг бўлса-да, аянчли қисмати билан яқиндан танишар эканман, ҳужжатлар менга очган сир-асрорларни муштдеккина юрагимга сиғдиролмай, уларнинг асоратда тортган азобларидан изтиробга тушардим.

- Булар ҳақида сўзла, сўзла,- дейди онгимда бир товуш.
- Ота-оналаримиз бошига мустабид тузум солган жабр-жафолардан одамлар огоҳ бўлсин. Ахир ёруғ жаҳонда чорак кам бир асрни яшаб қўйиб ҳам шу чокқача бу зугумлардан беҳабар ўтдик-ку, дейди қалбимдаги товуш.

- Буни сен биласан, билмаганларга билдиргин, анави аёлга ўхшаб анойилигича қолиб кетишмасин яна. Кечаги ўтмишимиздан огоҳ бўлишсин, - дейди қалбимдаги ўша

овоз яна ва бирдан куни кеча ёшгина бир кўшни аёлнинг айтган сўзлари ёдимга тушади.

Гап орасида у кўшни аёл давримиз хақида сўз очди-да: “Хар ҳолда совет даврида яшаш енгилроқ эди”, - деди. Бу сўзларни у айтмади - бошимга гурзи билан туширди, гуё. “Давлат идорасида ишлайдиган, хар куни газета ўқиб, телевизор кўриб, радио тинглаган одамнинг сўзини-ю”, - дедим ўзимга ва ҳисоблаб чикдим: ёши йигирма бешга чиққан бўлса, уларнинг ўн-ўн беш йили болалик ва ўсмирликда ўтди десак, нимани кўрибди бу жувон, дея уни оклаган ҳам бўлдим. “Сенга ўхшаб тарих саҳифаларини титкиляптимики, совет даврида халқнинг бошига солинган азоб-уқубатларни 1920 ва 1933 йиллардаги очарчилик, қаҳатчилик азобини қайдан билсин? Бу қаҳатчилик коммунистик партия раҳбарияти тарафидан махсус қилинганини ўзинг ҳам энди билдинг-ку, ахир... 1930 ва 1950 йиллардаги қама-қамалар хақида нимани биледи, бу ёшлар? Эрини миллатчи, деб қамагач, ёт унсурлигини била туриб, тегишли ташкилотларга хабар етказмаган, деб, хотинини қамаганларни қаёқдан билсин... Бундай шўрпешоналар кўп бўлганини қайдан билсин... Ва ўрганган ҳужжатларим орасидан лоақал биттаси хақида сўзлаб беришга аҳд қиламан.

Ха, эрини “халқ душмани” деган тавки лаънатга гирифтор қилгач, хотинларига ЧСВН (“член семьи врага народа” - яъни халқ душманининг оила аъзоси) деган айб тиркалиб қамалган, бадарға қилинганлардан бири хақида, унинг бошига тушган кулфатлар хақида ҳикоя қилишга уриниб кўраман.

У аёлнинг - Хадича Алиеванинг - бахти бекам эди, дейишарди билганлар. Аллоҳга шукур, ўгилда ўгил, қизда қиз, фарзанддан қисмаган. Тўнғичи Тўлқин катта йигит бўлиб қолган - ўн тўққиз ёшга тўлди. Врач бўладиган. Институтни битирса, бас, тўй бошлайдилар. Қизлари Шарофат билан Туйгун ҳали ёш - мактаб ўқувчилари. Хар икки гапнинг бирида онаси Солия буви тўйдан сўз очиб, Хадичани ниқтайди: “Кўзим очигида Тўлқиннинг тўйини кўрсам,” - деб орзулайди. Фарзанд бўйига етгач, хар қандай ота-она унинг тўйини кўришни ўйларкан... Аммо... Хадича

опанинг ана шундай орзу-хаёллар-ла яшнаб юрган кунларининг бирида кўкқисдан хонадонлари азахонага айланди-қолди. Унинг эри - таржимон, ношир Ғози Юнусни 1937 йил 6 августда ҳибсга олдилар. Уни аксилинқилобий “Миллий иттиҳод” ташкилотига аъзоликда айбладилар. Оила бошидаги ҳамма фалокат айнаи шу кундан бошланди. Орадан кўп ўтмади - 1937 йилнинг 14 сентябрь куни Хадича опа устидан ҳам жиноий иш қўзғатилди. Уй-рўзгор иши билан шугулланган, чаласавод аёлга қўйилган айб - Ғози Юнуснинг рафиқаси бўлганлиги эди.

НКВД Давлат Хавфсизлиги бўлим бошлиғи муовини чиқарган қарорда: “... Хадича Алиева халқ душманининг хотини ва кўмақдоши сифатида жиноий жавобгарликка тортилсин, Тошкент турмасида ҳибсда сақлансин...”, - дейилади.

Тошкент шаҳрининг Янги шаҳар қисми Коммунал кўчасидаги 10-ҳовлида (ҳозирда Амир Темур музейига яқин ерда) истиқомат қилган Ғози Юнуснинг етти кишидан иборат оиласи шу-шу бўлди-ю, тараф-тараф қилиб юборилди. Хужжатгоҳда ўрганилган 1937 йилнинг 10 сентябрида ёзилган маълумотномага кўра:

1. Ғози Юнуснинг 1897 йилда дехқон оиласида таваллуд топган, эрининг советларга қарши фаолиятидан хабардор бўла туриб, бу ҳақда тегишли ташкилотларни огоҳ қилмаган рафиқаси Хадича Алиевани ҳибсга олиш ва лагерга жўнатиш;

2. Ғози Юнуснинг 1870 йилда туғилган дардманд қайнонаси Солия Аҳмаджоновани Ўзбекистон ҳудудидан ташқаридаги социал таъминот ташкилотларига қарашли қариялар уйига жойлаштириш;

3. Унинг ўн тўрт яшар қизи Туйгун Ғозиевани халқ маорифи тизимидаги болалар уйига жўнатиш;

4. Ғози Юнуснинг 16 яшар қизи Шарофат Ғозиевани эса ишга жойлаштириш лозим эди.

Олтмиш уч йил бурун битилган бу маълумотномада кўрсатилишича, Ғози Юнуснинг тўнғич ўгли Тўлқин Ғозиев ўша пайтда Хатирчи туманида ишлаб юрган бўлади. (У кейинроқ ҳибсга олинади.)

Хуллас, 1937 йилнинг 31 октябрида тўлдирилган айблов

хулосасида рақам этилишича, Хадича Алиеванинг иши СССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлари Совети хузуридаги Алоҳида Мажлис судига топширилади.

Бу ҳужжатларни ўрганар эканман, СССР деб номланган, яқин-яқингача биз тобе давлатнинг қонун-қоидалари бунчалар даҳшатли бўлганини англайман ва тагин ҳам қирилиб битмаган - худо ярлақанган бир халқ эканлигимизга тасаннолар ўқийман. Ахир бир ўқувчи қизни оила бағридан юлқиб олиб, болалар уйига жўнатиш, кекса ва дардчил аёлни бола-чақаси бағридан ситиб чиқариб, қариялар уйига жойлаштириш ҳақида кўрсатма берилса-да, ўшанда ҳам уларни республика ҳудудидан ташқарига чиқариш лозимлиги таъкидланса, ахир, бу даҳшат эмасми? Борса-келмасга жўнатилса-ю ва бундай даҳшатга ўша давлатнинг қонунлари йўл қўйиб берса! Ахир бу мустабид тузумнинг ўзбек халқи бошига солган жабру жафолари кўламини кўрсатувчи ҳужжат эмасми?!.

Бу жафолар ҳам ҳали камлик қилгандай, уй-жойи мусодара қилинди. Мусодара қилиш вақтида баҳоси 880 сўм турадиган буфет, диван, сандик, кути, стол-стул ва катта-кичикнинг пальтоларида тортиб, болалар либоси, сочик, белбоғ, галстуккача, резина грелка, аёллар лозими, чойнак-пиёла ва нархи 1 сўмлик термометргача, вилка-қошиққача ҳамма нарса хатланиб, қолдирилмай, шипириб кетилса!

Мен Хадича Алиева ҳақида ўйлайман. Кечагина эмин-эркин нафас олаётган аёлни бир лаҳзанинг ўзида қаро қилдилар. 1937 йил октябрида ҳибсга олинган Хадича Алиева бир ярим йил турмада азоб тортганидан сўнг, 1939 йил 27 апрелда Ички Ишлар Халқ Комиссари номига ёзган аризасида кўрган-кечирган азоблари ҳақида лом-мим демайди. Қисқа-лўнда ёзади:

*Уч йил муддатга меҳнат посёлкасига
сурғун қилинган Хадича Алиевадан*

*Ёшим қирқ бешда, саводсизман, уй бскасман.
Ишимни қайта кўриб чиқиб, кекса онам ва ўқувчи
болаларим хузурига қайтишимга имкон берингиз...*

Хилково станцияси, Биринчи меҳнат посёлкаси.

Ушбу ариза қўл келди чоғи - унинг иши қайта кўрилди.

Бу иш юзасидан чиқарилган хулосани рус тилидан ўзбекчага ўгириб, ўқувчи эътиборига ҳавола қиламан.

Менким, НКВД тергов бўлими терговчиси Семёнов, Хадича Алиеванинг нотутри ҳукм этилганлиги ҳақидаги аризасини ва тергов материалларини ўргандим. Халқ душмани Ғози Юнуснинг хотини бўлгани туфайли эрининг аксилинқилобий, миллатчилик ҳаракатларини билгани ҳолда буни ҳукумат ташкилотларидан яширишда айбланиб, ЎзССР НКВД учлик комиссияси тарафидан 1938 йилнинг 5 апрелида уч йил муддатга меҳнат посёлкасига бадарга қилишга ҳукм этилган.

АНИҚЛАНДИ:

Тергов материалда Хадича Алиевага қўйилган жиноят исбот этилмаган. Ана шу сабабга кўра, ҳисоблайманки:

Хадича Алиева зудлик билан жазодан озод этилмоғи, иш тўхтатилиб, ҳужжатгоҳга топширилмоғи жоиз.

ЎзССР ИИХК Тергов бўлими терговчиси (Семёнов).

Хадича Алиеванинг шахсга сизиниш даврида бутун советлар мамлакатида рўй берган ҳақсизликлар қурбони бўлганлигини жиноят ишининг кейинги саҳифаларидаги ҳужжатлар ҳам исботлаб турибди.

Ўзбекистон ССР Олий Суди 1957 йилнинг 1 феврилида учликнинг 1938 йил 15 апрель санали қарори бўйича Ўзбекистон ССР Прокурорининг эътирозини кўриб чикди. “...Аввало Хадича Алиева прокурор санкциясиз қамокқа олинган. Ишдаги материаллар билан Алиева таништирилмаган ва яна айблов хулосаси прокурор тарафидан тасдиқланмаган...”.

Шундай қилиб, замона зайли биланми ё кимларнинг-дир хатоси туфайлими гулдек бир оила тўзиди-кетди: оила бошлиғи Ғози Юнус 1942 йили Вологда шахрида огир хасталикдан вафот этди. Унинг тўнғич ўғлони Тўлқин Ғозиевга иниститутни тугатиш насиб этмади. Тегишли ташкилотлар тарафидан аксилинқилобий миллатчилик ҳаракатига мойил деб топилиб, институтдан ҳайдалди, сиёсий ишончсиз шахс саналиб, комсомолга қабул қилинмади. Охир-оқибатида СССР ИИХКнинг буйруғига

асосан Тўлқин Ғозиев ҳам ҳибсга олинди ва энг гуллаган ёшлик чоғини тутқунгоҳларда ўтказди...

Отаси туфайли неча йиллар ҳибсда азоб чекиб қайтган Тўлқин Ғозиев билан бўлган бир мулоқотда у қўлимга икки варақ қоғоз тутқазди. Бу Хадича Алиеванинг бадаргадан қайтган чоғида ёза бошлаган хотиралари эди. Унда сиз Хадича Алиеванинг турмада ёлғиз аёл бўлмагани, улар орасида Файзулла Хўжаевнинг онаси Малика ая, журналист Собира Холдорова, шоир Чўлпоннинг рафиқаси ҳам бўлганини биласиз.

“... 1938 йилнинг 20 октябрь куни эрталаб соат саккизларда эшик тақиллади. Очганимни биламан, ўн чоғлиқ милиция ходими, булардан ташқари, яна икки-уч граждан кийимидаги кишилар йўлакка кириб, эшикни ёпишди. Шулардан бири:

- Уйда сиздан бошқа ким бор? - деб сўради.
- Болаларим... - дедим мен тутила-тутила.
- Улар қани?!
- Чой ичишяпти.
- Қаерда?
- Овқатхонада.
- Кўрсатинг, - дея ўшқирди у.

Мен уларни овқат қиладиган хонага бошлаб кирдим. Қизларим сакраб туриб (оғзидаги нони билан) салом беришди. Салом жавобсиз қолди.

- Гап шундай! Сизлар шу бугундан бошлаб қамоққа олинасизлар.

Шунинг учун ҳам ҳар бирингиз ўзингиз кўгара оладиган даражада кийим-кечак, кўрпа-ёстик олинглар. Таомлардан ҳеч нарса олманглар. Эҳтимол сўроқ қилиб, қайтариб юборишар, - деди.

Кўйлак, либос ва бир донадан кўрпа-ёстик, олдик. Мен “мабодо учратиб қолсам, берарман”, - деб эримнинг костюмини кийиб олдим. Эрим 6 августда қамалганда битта кўйлақда олиб кетилган эди.

Мени турмада олиб қолиб, қизларимни бақиртириб, бошқа жойга олиб кетишди. Ҳамма “ол кетди - ол қолди” - сўраб-суриштиришдан кейин камерага киргизиш-ди. Кирсам, бир камера аёллар, булардан ярмидан кўпини

танийман. Буларнинг ичида Собира Холдорова, Файзулла Хўжаевнинг хотини, хуллас, жамоа жам. Чўлпон аканинг хотини Катенька югуриб келиб, мени кучоқлаб олди (Чунки мен Москвага борганимда Чўлпон аканинг уйида турар эдим, улар Тошкентга келишса, бизларнинг уйда туришар эди. Хуллас, келди-кетдимиз жуда куюк эди).

Бир куни терговга олиб бораётганда Ашурали Зохирийни ҳам олиб кетишаётган экан. Кўришдик, менга сабртоқат тиладилар, “домладан бошқа ҳаммамиз бир жойдамиз”, - дедилар. Кўнглим равшанлашди.

Бир куни овқат олиб келган одам туйнукдан қараб: “Хадича опа ким?” - деб сўради. Мени кўрсатишди. Галим келиб, тоғорачани овқатга узатганимда астагина бир неча букилган қоғоз берди.

Собира Холдорова дарров кўлимдан олди. Бу Чўлпон ака томонидан менга ва мен билан бирга бўлган ўзбек аёлларини (Катянинг шу камерада эканлигини билмаганлар) замон қаҳрамони қилиб кўрсатиб ёзган шеъри эди. Ўзининг жаранглаган шоирона овози билан Собира Холдорова қайта-қайта ўқиб берди. Бизлар роҳатланар эдик.

Бизларни галма-галдан иккита-учта қилиб, ҳаммомга кир ювгани олиб боришар эди. Мен: “мабодо эт-бетда кўриб қолсам, берарман,” деб ҳамма вақт эримнинг костюмини кийиб борар эдим. Бу гал борганда ҳаммомнинг нариги бўлмаси эшиги очилиб, кимдир мени чақирди, қарасам, эрим. Дарҳол олдига кирдим. Йигладим, костюмини бердим, менга тасалли бердилар ва тез чиқиб кетдилар.

1938 йилнинг апрель ойлари эди. Бу учрашув охириги учрашувимиз эди...”

Хадича Алиева бу ёруғ оламдан ёруғлик кўрмай ўтди.

Юқорида бир-бир санаб ўтилган бахтиқароликлар республикаимиздаги “халқ душмани” деган тавқи лаънатга гирифтор этилган минглаб оилаларнинг бошидаги кўргиликлар, холос. Улар қанча эди? Ҳали аниқ билмай-миз.

Сатрларим шу жойга келганда халқимизнинг сеvimли шоираси ёши саксондан ошган чоғида ёзган “Хотира синиқлари” достонидаги қуйидаги сатрлар ёдимга келди:

*Келдинг, эй истиқлол, истиқбол бўлиб,
Қалбимга насиминг билан йўл солдинг.
Сен шу хур назмга ихтиёр бериб,
Мен оғир булутдек бир ёғиб олдим...*

Зулфия опа 1938 йили санаторийда дам олаётган чоғида акаси Хоразм вилояти партия комитети котиби Нормат Исроилов ҳам хибсага олинган ва қалбида кўрғошин билан минглардан бири бўлмиш шоира шу мудҳиш воқеани эслаб, оғир булутдек бир ёғиб олган эди. Мен ҳам Хадича Алиеванинг бошига тушган савдоларни чала ярим қогозга туширарканман, унинг зил юки қалбимни поралади ва мен ҳам Зулфия опа каби оғир булутдек бир ёғиб олдим.

Кимёхон Ашурова

1999 йилнинг 28 май куни. Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси эндигина тузилиб, Тошкент шаҳар ҳоқимиятининг эски биносида аризачиларни қабул қилаётган кунларимиз. Катагон қурбонларининг яқин қариндошлари оқими ошиб-тошиб келаётган пайт.

Кутилмаганда, бундан 15-20 йил илгари, Тил ва адабиёт институтида бирга ишлаганимиз Динарахон Ашурова онаси билан кириб келди. Мен дастлаб Динаранинг ёнидаги аёлни опаси, деб ўйладим. Улар она-боладан кўра, опа-сингилга кўпроқ ўхшар эди. Маълум бўлишича, Динаранинг отаси 1937 йил қурбонларидан бири бўлган экан. Биз у билан неча йил давомида институтда ёнма-ён ишламайлик ва шу вақтда катагон қурбонлари бўлган ёзувчилар номини тиклашга қаратилган қанчадан-қанча уринишлар, йиғилишлар, сўроқлар бўлиб ўтган бўлмасин, Динарахон оиласининг даҳшатли сирини очмаган эди. Энди

билсам, унинг отасигина эмас, балки ёнидаги муниса онаси ҳам “халқ душмани”нинг хотини сифатида қатағоннинг аччиқ тузини тотган экан.

Афсуски, Кимёхон ва Ўринбой Ашуровлар Душанбе шаҳрида қамокқа олинганлари учун уларнинг “жинойт-архив иши” билан ҳозирча танишиб чиқишнинг иложи бўлмади. Аммо, бахтимга, Кимёхон опанинг ўша куни ёзиб келган хотиралари менга қўл келиб, ушбу мақолани шу хотирага суянган ҳолда ёзишга аҳд қилдим.

Кимёхон ва Ўринбой Ашуровлар гарчанд Тожикистон пойтахтида қамокқа олинган бўлсалар-да, улар ўзбек юртининг фарзандлари бўлишган. Ўринбой Ашуров 1903 йили, Кимёхон опа эса 1909 йили Фарғонада туғилиб, вояга етишган. Кимёхон опа 1925 йили, ўз ифодаси билан айтсак, “фарғоналик лочин йигит”га турмушга чиққанида у Маргилон шаҳар партия кўмитасининг иккинчи котиби бўлиб хизмат қилар эди. Бу вақтда уларнинг бири - шаҳар партия кўмитасининг котиби, эндигина 22 га, иккинчиси - унга турмушга чиққан фарғоналик лобар қиз эса, эндигина 16 ёшга қадам қўйган эдилар. Орадан икки йил ўтгач, Ўринбой ака Андижон округ партия кўмитасига масъул котиб этиб юборилди. 1929-1930 йилларда Москвада партия ходимлари учун ташкил этилган курсларда ўқиди. Сўнг янги-янги лавозимлар ва янги-янги манзиллар... Ниҳоят, 1936 йил ВКП(б) МК аппаратида маълум вақт хизмат қилгач, Ўринбой Ашуров Тожикистонга иккинчи котиб этиб тайинланади. Кўп ўтмай, у биринчи котиб вазифасини бажара бошлайди. Аммо бу, унинг охириги лавозими бўлди. 1937 йилнинг қонли бўрони кўтарилганда Ўринбой Ашуров ўтирган баланд хизмат дарахти кулаб, уни мажақлаб ташлади.

Кимёхон Ашурованинг хотираларидан:

“Бундан кейинги азоб-уқубатда ўтган кунларимни кўз ёшларисиз эслай олмайман. Ишонгим келмайди. Бир кечада гап-сўзсиз уларни ишдан олишди. Қандай ўқтам, эл-юртининг белига қувват бўладиган одам эдилар! Бир кечада “халқ душмани” дея қамокқа тикишди. Эртасигаёқ НКВД ходимлари уйимизга бостириб киришди. Китобларини, суратларини, кийимларини топтаб-топтаб чиқиб кетишди.

Уч гўдагим этагимга маҳкам тирмашиб олишган, юраклари сезганми, менга қараб: “Уларга айтинг, дадамни олиб келишсин!” дея зорланишарди. Менинг тилим эса гунг, нафратга тўлган кўзларим кўр бўлиб қолганди, бамисоли. Ўша кундан бошлаб бизни оч-наҳор қолдиришди...”

Бу ҳали ҳолва эди. “Халқ душмани”нинг оиласи ҳукумат берган уйда, “халқ дўстлари” билан бир шаҳарда яшаши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам ўша кунлардаёқ кўч-кўронини аравага ортишиб, унинг устига болаларни ўтказиб, қаёққадир ҳайдашди. Бечора Кимёхон қаёққа юбораётганларини билмай, кўз ёшлари билан тўлган юзларини енги билан арта-арта, титраб-қақшаган овоз билан аравакашдан сўради:

- Тоғажон, бизларни қаерга олиб кетаяпсиз? Айтинг, юрагим қон бўлиб кетди-ку!

Аммо “тоға”дан садо ҳам чиқмади. Худди оғзига талқон ютгандек. Ниҳоят, арава олис бир дала ўртасидаги хароба уй яқинига келиб тўхтади. “Тоға” юкларни чаққонлик билан туширди-да, оғзини бир оғиз сўзга ҳам очмай, аравани ҳайдаб, изига қайтди.

Ўринбой Ашуров Тожикистонга бориб ишлай бошлаганига кўп бўлмаган эди. Шунга қарамай, у эл-юртнинг меҳрини қозонган экан. Кўп ўтмай, “Ашуровнинг оиласи кўчиб келипти”, деган хабар тарқалиб, уй атрофида қишлоқ аҳли тўплана бошлади. Кимдир танча қуриб берди, кимдир тандир, кимдир уйни тартибга келтирди. Ҳатто, одамзод орасида кўрқув ва ҳадик шарпаси кезиб юрган пайтда ҳам оддий кишилар мусибатга ғарқ бўлган оилани ёлғизлатиб қўймадилар. Шу тарзда ҳаёт, ҳар қандай даҳшатли тўлқинларга қарамай, ўз оқимида давом этди.

Кимёхон Ашурованинг хотираларидан:

“Бир куни, кишининг узун тунларида, эримнинг ёрдамчиси Ананьев келди. Мен эримдан хушxabар келтирган, ё бўлмаса, унинг ёнига олиб боради, деган ўй билан ўн ойлик қизчам Кларани олиб унинг машинасига чиқдим. Ахир, унинг келиши юрагимнинг тубида тутаб ётган умид учқунларини алангалаган эди-да! Афсуски, қамоқхонага етиб келганимизда у қизчамни қўлимдан олди-да, мени ичкарига итариб юборди. Уёгига нима содир бўлганини

эслай олмайман. Факат темир панжаларга чирмашиб йиглаганларим, “болам”лаб фарёд урганларим, Ананьевни бор овозлаб қаргаганларим ёдимда қолган. Ранги захил турма бошлигининг: “Сен халқ душманининг хотинисан! Эрининг аксилинкилобий-миллатчилик фаолиятини ҳукуматдан яширгансан!” деган таҳдиди ҳамон ёдимда...”

Тожикистон марказқўми котибининг ёрдамчиси шунчаки партия ходими эмас, балки НКВД томонидан Ўринбой Ашуровнинг орқасига қўйилган соя эди. Шунинг учун ҳам унинг вазифаси Ўринбой Ашуровнинг ишини енгиллатиш, унга кўмаклашиш эмас, балки унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир гап-сўзини кузатиш, унинг фаолиятидан жинойт белгиларини ахтариб топиш эди.

Бинобарин, у худди шу куни Ашуровлар оиласи назарида ўзининг ҳақиқий башарасини кўрсатган эди.

Шундай қилиб, эридан бир мунча кейин Кимёхон ҳам “халқ душмани”нинг хотини сифатида қамоққа олинди. У қамоққа келтирилгандан кейин терговчилар уни бирмунча фурсат давомида “унутиб қўйдилар”. Аммо бу “унутиш” НКВДнинг шу йиллари ишлаб чиққан тактикаси эди. Ушбу тактикага риоя қилиб бўлингач, терговчи Кимёхонни чақириб, ундан эрининг аксилинкилобий-миллатчилик фаолиятини далилловчи кўргазмалар беришни талаб этди, унга тайёр сўроқ қайдномаларини бериб, имзолашни буюрди. Эрининг оилада ҳам, хизмат жойида ҳам покиза инсон ва покиза раҳбар эканига амин бўлган Кимёхон тухматдан иборат кўргазмаларга имзо чекишдан қатъий бош тортди.

Кимёхон Ашурованинг хотираларидан:

“Қамоқ азобини айтишга юрак дов бермайди. Ҳар иккита аёлга биттадан қарават. Мен меньшевичкалар билан бирга юрардим. Орамизда Лиза исмли аёл бўлиб, у жуда зийрак, кўп нарсани билгувчи эди. У: “Сизларни Сибирь ўрмонлари кутяпти!” деб бизни жисмоний жиҳатдан тарбиялади. Яъни ҳар куни бадантарбия, совуқ чўмилиш, оғир машқлар билан шуғулланардим. Орадан икки ярим йил ўтди. Шунча муддат мен қизларимнинг хаёли билан яшадим. Уларни бир марта кўрсам, дийдорларига тўйсам,

майли ўлсам-да, армоним йўқ эди.

Бир куни қамокқа янги бир аёл кириб келди. Назоратчи тўсатдан:

- Фуқаро Ашуровнинг хотини ким? - деб сўради. Унга тикилиб туриб, юрагим “шиг” этиб кетди. У эса бамайлихотир сўзлади:

- Қизинг Кларамиди? У болалар уйида ўлиб қолди!!! Бундан-да азоблироқ, мудҳишроқ хабар борми, она учун?! Кўз олдимни зулмат қоплади. Кўрган тушларимни эсладим. ...Кларамни дадаси олиб кетмоқда эди. Мен уни чақирар эдим: “Кетма, қизим, кетма! Онагинангни ташлаб кетма! Ахир эмизикли эдинг-ку, қара, кўксимга сутларим тўлди!..”

Кенжа қизидан ажралиб қолган аёлнинг хаёлини энди бошқа қизлари эгаллаб олди. У имкони борича қолган икки қизи-ю, эрининг тақдири билан қизикди. Келган хабарлар бир-биридан даҳшатли эди. Биров: “Ўринбой Ашуров отувга ҳукм қилинди” деса, бошқаси “халқ душманлари”нинг болалари учун алоҳида етимхоналар очилган. Қизларингиз ўша ерда!” дейди. Бундай хабарлардан Кимёхоннинг чекаётган изтироблари, азоб-уқубатлари яна ҳам ошди. Айни пайтда, бундай совуқ овозлар қамокхонадаги шароит-у терговчиларнинг дўқ-пўписалари билан қўшилиб, Кимёхонни тоблантириб борди.

Мана, ниҳоят, тергов тугади. У билан бирга ётган аёлларнинг қайси бирлари озод этилди, қайси бирлари эса турли олис жойларга жазо муддатини таш учун юборилди. Кимёхон Ашурованинг Совет давлат олдидаги “жинояти” катта эди: у эрининг аксилинкилобий-миллатчилик фаолиятини НКВДдан “била туриб” яширган, шу йўл билан унинг жиноятига шерик бўлган эди. Суд унинг “хатти-ҳаракати”ни шундай талқин этиб, уни 5 йилга озодликдан маҳрум қилди.

Кимёхон жазо муддатини ўташ учун Красноярск ўлкасига юборилди. У бу мудҳиш манзилга кетиши олдидан болалари тақдирдан хабарсизлиги учун юрак-бағри қон бўлиб оқмоқда эди. Хайриятки, акаси Мирзараҳмоннинг Роза билан Динарани ўз бағрига олганини эшитиб, қўнгли

таскин топди. Шундан кейин ҳийла хотиржамлик билан йўлга чиқди.

Кимёхон Ашурованинг хотираларидан:

“Красноярскда қор гупиллаб ёғиб турарди. Мен Енисей дарёси бўйида бир чол билан кампирнинг уйида ижарага тура бошладим. Ана ўшанда отамнинг талаби билан ўрганган хунарларим жуда асқотди. Тикувчилик хунарини яхши билганим учун дарё яқинидаги посёлкада бадий тикувчилик цехига ишга кирдим. Кундузи ишчилар, болалар кийимларини тикаман. Одамзод бахтга ҳам, байрамга ҳам, аза-мотамга ҳам кўникаркан. Мен ҳам пешонамга ёзилган тақдир туфайли ўзга юртларда, ўзга миллат аёллари билан бир дастурхондан туз-намак тотдим...”

Иродаси мустаҳкам, бу дунёнинг ситам ва аламларини кўриб, кўзлари кўниккан кишилар ҳатто ёзма хотираларида ҳам кўрган ноҳақликлари учун нолимайдилар. Улар учун қатагон бир кўргилик эди.

Кимёхон Иккинчи жаҳон урушининг мусибатли йилларида, 33 ёшида она юртига қайтди. Бу 1942 йил эди. Унинг эри урушда эмас, ундан олдин, 1938 йилда отиб ташланди. На унинг, на ўзининг Совет давлати олдида тарикдек гуноҳи йўқ эди. Шунга қарамай, бу давлат унинг оиласини пайҳон қилиб ташлади. Айниқса, эмизикли қизалоғи... Кимёхон олис Энасой бўйларидан қайтар экан, ана шу жигарбанди хотираси яна унинг юрагидан қон бўлиб отилди.

Кимёхон Ашурованинг хотираларидан:

“Шаҳарнинг уруш нафаси кезган, бироқ осуда кўчаларидан ўтиб бораяпман-у хаёлимда минглаб, балки миллионлаб қатагон қилинганлар орасида қизалоғим, бегуноҳ фарзандим Кларанинг руҳи оппоқ кабутар мисоли учиб юрарди. Энг аянчлисиси шуки, мен унинг совуқ дийдорини ҳам кўрмадим. Эҳтимол, у тирикдир, деган ўй-хаёл ҳамиша кўксимни кемираверади...”

Бу изтиробли сўзлардан кейин яна нимани ёзишим мумкин, муҳтарам китобхон? Унинг шу дориломон кунларга юрагидаги қонли жароҳатлари билан етиб келганиними?... Балки қолган ҳамма нарса сукут оламининг туб-тубида қолиши керакдир.

Тожихон Аҳмедова

Тошкентнинг Бешқайрағоч даҳасида Абдулхай Тожиев номида катта кўча бор. Асримиз бошларидаги талатўп даврларда ижтимоий фаолият юритган ўзбек зиёлиларига мансуб катагон қурбонлари рўйхатида у кишининг ҳам номи бор.

XIX асрнинг сўнгги йилида Тошкентда дунёга келган Абдулхай Тожиев бор-йўғи мадраса таълимини олиб, уч йил рус-тузем мактабида, олти ой муаллимлар курсида, яна қисқа фурсат Озарбайжондаги гимназияларнинг бирида таҳсил кўрганига қарамай, Эски шаҳар касаба уюшмалари кенгашининг котиби лавозимидан собиқ СССР Марказий Ижроия Қўмитаси Миллатлар Советининг котиби мартабасига қадар бўлган масофани босиб ўтди. Унинг энг сўнгги хизмат жойи эса Тошкент шаҳар совети бўлди.

1937 йил бўрони гурлаб, барча таниқли ёзувчилар, журналистлар, давлат, партия ва жамоат арбобларини, уларга қўшиб эса бошқа минглаб бегуноҳ кишларни ҳам ўз қуюнига торганида Абдулхай Тожиевдек кўзга қўринган арбобнинг омон қолиши гайритабиий ҳол эди. Шунинг учун ҳам унинг 1937 йил 3 август кuni ҳибсга олиниши кутилмаган ҳодиса бўлмади. Аммо унинг оддий уй бекаси бўлган, қозон-товоғу бола-чақа ташвишидан ортмаган хотинининг қамалиши, ёз кунларидаги даҳшатли момагулдирақдек таниш-билишларни ларзага келтирди.

Тўғри, ўша мудҳиш кезларда Тожихон Аҳмедова билан бирга бошқа таниқли кишиларнинг хотинлари ҳам НКВДнинг қоронғи ертўлаларига келтириб ташланди. Аммо уларнинг аксари бир-икки йилдан кейин, Совет давлати олдидаги айблари исботланмагач, чиқариб юборилди. Чиндан ҳам, сиёсий ишлардан ғоят узок бўлган уй бекаларидан қандай аксилинқилобчи ва миллатчи “халқ душманлари” чиқиши мумкин?

Тожихоннинг ҳам тез орада бола-чақалари бағрига қайтишига умид қилгани, шубҳасиз. Лекин золим НКВД ходимлари “халқ душмани”нинг мусичадек беозор

хотинини куйиб юборишни хаёлларига ҳам келтирмадилар.

“Тожихон Аҳмедова - аксилинқилобий фаолияти учун камокқа олинган, “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиклол” аксилинқилобий-миллатчилик ташкилотининг собик фаол аъзоси, ўнг троцкийчи аксилинқилобий ташкилот аъзоси, халқ душмани Абдулхай Тожиевнинг хотини бўлиб, эри Тожиевнинг аксилинқилобий фаолиятига ёрдам берган, халқ душманини Совет ҳокимияти органларидан яшириб келган...”.

Қарийб “тўрт девор”дан нарига чикмаган аёлга шундай дахшатли айбнома қўйилди. 1937 йил 2 октябрда, эри ҳибсга олинганидан кейин икки ойдан сўнг, Тошкент шаҳридаги Бородино кўчасига қарашли 57-уйига бостириб кирган энкеведечилар шундай қарор асосида тинтув ўтказиб, муштипар аёлни камокхонага олиб бориб ташладилар. Шундан кейин кечган қора кунларда ундан ўша қарорда айтилган “айб”ларни тасдиқловчи маълумотларни олишга ҳаракат қилдилар.

Тожихон Аҳмедова эридан етти ёш кичик бўлиб, 1906 йили Тошкентда туғилган. У 1922 йили турмушга чикди. Эри Абдулхай Тожиевни тақдир араваси тинмай у шаҳардан бу шаҳарга олиб юрди. Ёш оила фақат биргина фарзанд кўрган эди. 1923 йили дунёга келган ўғлига Абдулхай не-не яхши ниятлар билан Учкун деб исм берди. Ундан уч йил кейин туғилган Латофат эса, аслида, Абдулхайнинг акаси Тўхтаҳўжа Тожиевнинг фарзанди бўлиб, ёш ота уни икки ёшидан ўз тарбиясига олган эди. 2 октябр куни Тожихон Аҳмедовани қамаш учун келган энкеведечилар икки норасидага тегишли шахсий буюмлар - кийим-кечаклардан бошқа ҳамма нарсани хатга тушириб, театр дурбини-ю телефон симидан тортиб, эр-хотиннинг пайпоғига қадар бўлган ҳамма нарсасини олиб кетдилар. Оиланинг бутун умри давомида йиққан бойлиги - 138 номдан иборат буюм-лари давлат фойдасига мусодара этилди. Бородино кўчасидаги уй тортиб олиниб, 4 ва 5-синфда ўқиётган болалари якка ўзлари хувиллаган кўчада дийдираб қолдилар.

Одатда ҳибсга олинган маҳбус қоронги оламга тушганининг дастлабки кунлариёқ сўроқ қилинади. Лекин бу

қоида ўзи эмас, болалари деб қон қакшаб қолган аёлга нисбатан ҳам жорий этилганми ё йўқми - буни ёлғиз Оллоҳнинг ўзи билади.

Тожиҳон фариштадек покиза аёл бўлгани учун айблари исбот қилинмагач, озод бўлишига, полапонлари сари учиб боришига ишонган. У ана шундай ишонч билан 25 октябрь куни бўлиб ўтган сўроқда терговчининг саволларига шартта-шартта жавоб берган.

Сўроқ терговчининг талқинига кўра, бундай кечган:

Савол: Сиз қамоққа олинган Тожиёв Абдулҳай билан қандай муносабатда бўлгансиз?

Жавоб: Фуқаро Тожиёв Абдулҳай хибсага олингунга қадар мен унинг хотини бўлганман. Мен унга 1922 йили турмушга чиққанман. Бу - менинг биринчи никоҳим.

Савол: Эрингиз Тожиёв Абдулҳайнинг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?

Жавоб: Эрим Тожиёв Абдулҳайнинг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида ҳеч нарса билмайман.

Савол: Сизнинг кўрсатмаларингиз нотўғри. Терговчига шу нарса маълумки, сиз эрингиз Тожиёв Абдулҳайнинг аксилинқилобий фаолиятдан хабардор бўлгансиз. Бу нарса яшириб, унинг аксилинқилобий фаолиятига ёрдам бергансиз. Ҳақиқатни гапиришингизни тавсия қиламиз.

Жавоб: Яна бир мартаба такрорлайман: эримнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида бирор нарса билмайман.

Савол: Эрингиз кимлар билан алоқада бўлган? Айтиб беринг.

Жавоб: Эримнинг энг яқин кишиси Исломов Акбар бўлиб, у баъзан-баъзан эрим билан бирга бўларди.

Савол: Эрингиз Тожиёв Абдулҳай Исломов Акбарнинг уйида бўлганми?

Жавоб: Бундан хабарим йўқ.

Савол: Эрингизнинг бошқа дўстларини айтиб беринг. Бу дўстлик нимадан иборат бўлган?

Жавоб: Мирҳамид Ҳўжаёв, собиқ шаҳар фаровонлик бўлими бошлиғи. Ғуломов, сув канали директори. Мирза Раҳматов, Текстил комбинати директори ўринбосари, Али Мусаёв. Буларнинг ҳаммаси эрим Тожиёв Абдулҳайнинг

хузурида бўлишган. Шунингдек, ички савдо наркоми Муҳиддин Турсунхўжаев ҳам бўлган ва бир маротаба Тошмуҳамедов Абдулла ҳам бўлган.

Савол: Эрингиз тилга олинган шахсларнинг уйида кўп бўлганми?

Жавоб: Эримнинг кимнинг уйига борганини қаёқдан ҳам билай? Фақат бир нарса ёдимда, 1936 йили 1 май байрамида эрим билан бирга Турсунхўжаев Муҳиддиннинг уйида бўлганмиз.

Савол: Эрингиз билан Турсунхўжаев Муҳиддин ўрта-сида қандай суҳбат бўлиб ўтган?

Жавоб: Улар нима тўғрисида гаплашганидан хабарим йўқ. Мен унинг хотини билан бошқа хонада эдим, биз ўзимиз суҳбатлашиб ўтирган эдик.

Савол: Эрингизнинг дўст-ёрлари сизларнинг уйингизда кўп бор бўлишганми?

Жавоб: Йўқ, кўп бор бўлишмаган.

Савол: Акбар Исломов, Мирҳамид Хўжаев, Ғуломов, Мирза Раҳматов, Али Мусаев, Муҳиддин Турсунхўжаев ва Тошмуҳамедов Абдуллалар уйингизга келишган пайтда улар нима тўғрисида гаплашишган?

Жавоб: Мен уларнинг суҳбатлари билан қизиқмаганман. Шунинг учун ҳам уларнинг нима ҳақда гаплашганларидан хабарим йўқ.”

Чиндан ҳам, Тожихон Аҳмедова эри ва унинг дўст-ёрлари тўғрисида бошқа ҳеч нарсани билмаган.

Ўша йилнинг 21 ноябрида Тожихон Аҳмедованинг “иши” СССР НКВДси Алоҳида Мажлиси ихтиёрига узатилди ва у “ватан хоини” оиласининг аъзоси сифатида 8 йилга ҳукм қилинди. Шундай қилиб, эри Абдулхай Тожиев 1938 йил 4 октябр куни Тошкентнинг Юнусобод туманидаги қатлгоҳларнинг бирида отиб ташланганида, Тожихон Аҳмедова Мордва автоном республикасидаги қамок лагерида азоб-уқубат чекаётган эди.

Тожихонни бирдан-бир эслайдиган ва у ҳақда қай-гуриши мумкин бўлган киши унинг якка-ю ёлғиз акаси эди. Саидгани Аҳмедов синглисининг кўчада қолган фарзандларини ўз бағрига олиб, уларга ҳам ота, ҳам она бўлишга уринди. 1938 йил 11 декабрда - рус кишининг

қахрли кунларида НКВДнинг Потма станцияси яқинидаги лагерига этап қилинганидан кейин Тожихондан бирор хат-хабар олмаган ака нима қилишини билмай, арз-додини кимга айтишни билмай, сарсону саргардон бўлди. Ниҳоят, 1939 йил 15 апрелда НКВДнинг Ўзбекистон бўлимига мурожаат этиб, синглизининг тақдири ҳақида маълумот беришларини сўради. Эндигина ўн тукқиз ёшга қадам қўйган Учқун эса, синглизини Латофат билан бирга 1942 йил 14 март куни ариза ёзиб, отаси туфайли қамалган бегуноҳ онасининг “иши”ни қайта кўриб чиқишларини сўраб ёлборди. Бу пайтда бошқа “халқ душманлари”нинг хотинлари алақачон озодликка эришган, Тожихон Аҳмедованинг ҳибсга олиниб, жазо муддатини ўтай бошлаганига эса, беш йил бўлган эди. Шунга қарамай, НКВДдаги шафқатсиз раҳбарлар “Аҳмедованинг 15 йил давомида бирга яшаган эри содир этган жиноятлар оғир бўлгани учун” на унинг, на қариндош-уруғларининг аризаларини назар-эътиборга олишди. Шу орада “халқ душмани”нинг ёлғиз ёдгори Учқун Тожиев армия сафига олиниб, 79-махсус ўқчи бригадага юборилди. Учқун армия сафида хизмат қила туриб ҳам бахтсиз онасининг ташвиши билан яшаб, М.И.Калинин номига ариза йўллади.

Ниҳоят, 1945 йил 2 октябрь куни Тожихон Аҳмедованинг камокқа олинганига роппа-роса 8 йил тўлганида у меҳнат-тузатув лагеридан озод этилган.

У шу кунни йиллар давомида орзиқиб кутган эди. Лекин у камокдан озод бўлиб ҳам ўзининг пароканда бўлган оиласи бағрига қайта олмади. Судланганлиги бекор қилинмаган Тожихон оиласи, ҳатто она Ватани -Ўзбекистон яқинига ҳам йўлатилмади.

Хали ҳам рус тилини яхши ўрганолмаган аёл кимларнингдир ёрдами билан 1950 йилнинг сўнгги кунда куйидаги аризани ёзди.

*ҚозССР Саригоч тумани МГБсига Саригоч тумани,
Бўстонлик кўчасидаги 13-уйда яшовчи Аҳмедова
Тожихондан*

АРИЗА

1937 йили “халқ душмани” сифатида фош этилганидан кейин собиқ эрим Тошшаҳарсовет раиси Тожиев

Абдулхай ўша йилнинг 3 августида камоққа олинган. Эрим камоққа олинганидан сўнг, 1937 йил 2 октябрда, мен ҳам жазоланган эримнинг хотини сифатида ҳибсга тушдим. МВД органлари меҳнат-тузатиш лагерларида ўташ шарти билан мени 8 йилга озодликдан маҳрум этилганимни эълон қилишди. Лагерларда бўлавериб, 1945 йил 4 октябрда муддатни ўтадим. Ҳозир 45 ёшдаман. Мен, ҳеч қаерда ишламаган, уй хўжалиги билан машгул бўлган аёл, камоққа олинган собиқ эрим учун жазога мубтало бўлганман. Мен онамнинг 87 ёшга кирганини, менинг ёрдамимга муҳтож эканини ҳисобга олишингизни сўрайман, зеро, унга кимнингдир доимо қараб туриши лозим. Шунинг учун ҳам судланганим ҳақидаги моддани олиб ташлашингизни ва 14 йил давомида жудо этилганим - оилам бағрига қайтишимга имкон беришингизни илтимос қиламан. Мен ўз вақтида Тожиёвнинг хотини бўлганим учун етарли даражада жазоландим. Илтимосимни рад этмаслигингизни Сиздан ўтиниб сўрайман.

Аҳмедова.

Ана шу бир парча хатда дўзах азобини тортган аёлнинг машаққатли тақдири ва азоб-уқубатдан иборат ҳаёти ётибди. Бу ҳаётнинг даҳшатли манзараларини қанчалик тасвир этишга ҳаракат этмайлик, у чеккан азобнинг мингдан бир бўлагини ҳам тасаввур этолмаслигимиз шубҳасиз.

1959 йил 11 декабрда Тожихонни масъулиятга тортиш ва 8 йилга қамаш ҳақидаги суд ҳукми, ниҳоят бекор қилинди.

Тожихон йигирма тўққиз ёшида - авжи атлас кўйлақларини хилпиллатиб, хусни жамолини кўз-кўз қилиб юрадиган ёшлик фаслида камоққа олинган эди. Унинг бутун умри бекордан-бекорга мустабид тузумнинг ер усти зиндонларида ўтди. Унинг вужудидаги ҳаёт белгиларини сассиқ қамоқхоналарнинг совуқ деворлари ютди. Унинг кўзларидаги Аллоҳ берган нурни тузумнинг юлдузсиз тунлари симирди. У қоп-қора чилвир сочларини азоб ва уқубат дарёсида ювишга мажбур бўлди...

Тожихон озод бўлганида эндигина эллик ёшни қоралаган эди. Аммо Тожихонни кўрган кишилар назарида, у ошини ошаб, ёшини яшаб бўлган, қадди-қомати

буқилган, оқсоч аёл эди. Шунинг учун ҳам озодликка эришган куни шукроналар айтмаган, Учқуннинг 28 номдан, Лаофатнинг 20 номдан, ўзининг эса 138 номдан иборат рўйхатдаги кийим-бошлари-ю рўзгор буюмларини қайтариб олишни хаёлига ҳам келтирмаган бўлиши, шубҳасиз. Агар Совет ҳокимиятининг иштаҳаси ўша театр дурбини, дала қибланомаси, фотоаппаратнинг уч оёғи-ю кассетали қутичаси, 50 та фотосурат ва бошқа жиҳозлар билан қонган бўлса, майли, қониб-тўйиб ўлсин. Лекин нега ота-бобосидан қолган уйини тортиб оладилар? Энди у қаерга боради?.. У-ку, бир амаллаб кекса онасига суянчиқ бўлар. Лекин унга энди ким суянчиқ бўлади?..

Тожихон эришилган эркинлик оша олдинга қаради. Кексайган кўзларига бирор нур илинмади. Шундан сўнг у ортга назар ташлади: бахтли ва бахтсиз йиллар силсиласи секин-аста кўз ўнгидан ўта бошлади.

Ана, 1906 йил - унинг туғилган йили.

1922 йил - унинг Абдулхай Тожиевга турмушга чиққан йили.

1923 йил - ёлғиз ўғли Учқуннинг туғилган йили.

1924 - 1925 йиллар. Эри Абдулхай Тожиев билан Москвада кечган давр.

1927 - 1929 йиллар - Самарқанд. Эрининг Марказқўмда ишлаган кезлари.

1929 - 1935 йиллар - қутилмаганда эри Абдулхай Тожиевнинг Миллатлар Советига котиб этиб сайланиши ва у билан бирга яна Москвада яшаши.

1935 йил - Тошкентга қайтиши.

1937 йил 3 август - эрининг қамокқа олиниши.

1937 йил 2 октябрь - ўзининг қамокқа олиниши

1938 йил - 8 йилга кесилиб, Мордва автоном республикасидаги лагерга этап билан жўнатилиши.

1939 йил - Карело-фин автоном республикасидаги лагерга кўчирилиши. 1941 йил - уруш бошланиши туфайли бошқа маҳбуслар қатори Қараганда вилоятидаги лагерлардан бирига этап қилиниши.

1943 йил - ёлғиз ўғли Учқуннинг урушда ҳалок бўлиши.

1945 йил 2 октябрь - 8 йиллик қамок жазосини ўтаб, ўша ерда ёлланган ишчи сифатида яшаши.

1946 йил сентябрь - ниҳоят, унинг аризалари эътиборга олиниб, она юртига яқин бўлган Сарιοғоч посёлкасига этап билан келиши.

1951 йил 1 январь - Тошкентдаги Карл Маркс номи колхозда ишлай бошлаши.

1956 йил 11 декабрь - Тожихон Аҳмедова устидан бошланган тергов ишининг тўхтатилиши.

Агарда бу саналар орқасида ётган бахт ва бахтсизликни, шодлик ва фожиаларни тароз паллаларига қўйиш иложи бўлса, умид билан дунёга келган бир инсоннинг умри дўзах азобларида қовурилиб ўтгани кундек равшан бўлади.

Агарда Тожихон Аҳмедованинг ҳаёти йўлларида ўзидек мунгайиб турган бу саналарни кўча фонарлари, деб тасаввур этгудек бўлсангиз, дастлабки фонарларгина ёниб, озми-кўпми нур сочиб туради-ю, қолганлари эса кимларнингдир отган тошларидан чил-чил бўлган чироқлардек ғариб ва нотавон қиёфага киради. Бу ёнмай турган фонарлар Тожихон Аҳмедова яшаган дўзахнинг белгилари, зое кетган умрининг қора бекатларидир. Ана шу даҳшатли бекатлардан омон чиққан ва инсон иродасининг, сабр-тоқатининг, рухий қувватининг чексизлигини намойиш этган жарбдийда ўзбек аёлига Аллоҳнинг раҳматлари ёғилиб, қабри арши аълонинг нурлари билан тўлсин.

Валентина Васильева

Валентина Петровна Васильева - оташин ўзбек шоири, катагон қурбони Боту (Махмуд Ходиев)нинг умр йўлдоши. Боту 1930 йил қамокқа олиниб, сўнг “халқ душмани” тамғаси билан ўлимга ҳукм этилгач, унинг оила аъзолари, яқинлари ҳам машъум даврнинг кўп жабру зулмларини чекишди. Жумладан, унинг яқин, ҳамфикр дўсти, маслакдоши, шу билан бирга умр йўлдоши бўлган Валентина Петровна бошига ҳам ниҳоятда оғир кунлар тушди. Садоқатли, сабр-бардошли бу аёл тақдирнинг аччиқ синовларига мардона дош бера олди.

Валентина 1904 йил октябрида Туркменистонни Гелонжик шаҳрида дунёга келди. Отаси рухоний, онаси уй бекаси эди. Оилада уч ўғил, икки қиз эдилар. Ота-она фарзандларининг илм-маърифатли, тарбияли, ўқимишли бўлиб етишишига катта эътибор беришди. Шу сабаб, ўғил-қизларининг ҳаммаси аввал мактабда, сўнг турли олий ўқув даргоҳларида таҳсил олиб, зиёли инсонлар бўлиб етишди.

Валентина 1924 йил Москвага бориб, Плеханов номидаги Иктисодиёт университетига ўқишга кирди. Бу пайтда уларнинг оиласи Туркменистондан Тошкентга кўчиб келади ва отаси Тошкентдаги давлат архивида ишлай бошлайди.

Валентина Москвада талабалик даврида Боту билан дўстлашди. Бу дўстлик ниҳоятда самимий ва мустаҳкам бўлиб, икки ёш турмуш қуришга қарор қилишади. 1925 йилда уларнинг тўйи бўлиб ўтади. 1927 йилда иккови ҳам ўқишни тугатиб, Тошкентга қайтишади. Ғайратли, ўқимишли оловқалб икки ёш бир-бирини қўллаб, суяб, ҳамкор, ҳамфикр бўлиб, қайноқ меҳнат жабҳасига отилишди. Валентина Ўрта Осиё Давлат университетида ўзбек гуруҳларига рус тилидан сабоқ бера бошлади. Боту қизгин ижтимоий ва ижодий фаолият билан шуғулланди. У ўша даврнинг илғор зиёлилари Чўлпон, Фитрат, Элбеклар билан тез-тез йиғилишиб турар, бундай учрашувлар Ботунинг уйида ҳам бўларди. Бу йиғинларда Валентина нафақат оддий тингловчи, балки фаол зиёли сифатида қатнашарди. Умуман, Валентина нафақат турмушда, балки ҳар бир ишда Боту билан ҳамкор, ҳамнафас эди.

Валентина рўзгор ишлари, болалар тарбиясига ҳам кўп вақт ажратар, у ўзбекона расм-русумларни, одат-маросимларни яхши ўзлаштириб олганди. Оиладагиларнинг хурматини жойига қўяр, айниқса, қайнонаси Тўхтабуви билан жуда инок, худди она-боладек меҳрибон эдилар. Валентинанинг инсоний фазилатлари, оққўнгил, меҳрибон ва хушмуомала аёл сифатидаги жиҳатларини қайнсинглиси Хайри опа меҳр билан эслайди.

1930 йили қутилмаганда Ботуни халқ душмани сифатида қамоққа олишди. Оила аъзолари, хотини Валентина ҳам бундан довдираб қолишди. Буни қандайдир англашилмовчилик, деб ўйлашди. Лекин бу қаттол тузумнинг қалтис ҳазили эди.

Кўп ўтмай, Ботуни Москвага олиб кетишади ва учлик қарори билан ўлимга ҳукм этишади. То ҳукм ижросига қадар - 1938 йилгача уни Соловец оролида сақлашди. Бу даврда Валентина Петровна эрининг ноҳақ қамалгани ҳақида ёзмаган жойи, кирмаган идораси қолмади. Тинмай

елиб югурди. Бир ёкда оила ташвиши, болалари ёш. Шунга карамай, метин иродали бу аёл эрининг ҳақлигини исботлаш учун, уни ноҳақ жазодан сақлаб қолиш учун кўп ҳаракат қилди. Фақат 1936 йилдагина Боту билан кўришишга рухсат бўлди. Учрашувга Валентина билан бирга Тўхтабуви ва Хайри опалар ҳам боришди. Энди Боту озод бўлиш умидидан воз кечган, хотинига болаларини яхши тарбиялашни, ҳақиқат бир кун руёбга чиқажагини айтиб, далла берди. Шундан сўнг бошқа кўриша олмадилар. Фақат 1941 йили Ботунинг касал бўлиб, вафот этганлиги ҳақида хабар келди. Лекин Валентина Петровна бунга ишонмади, у Ботунинг қайтиб келишига, оқланишига умид қилиб яшади. Бу йилларда унинг ўзига кўп тазйиқлар бўлди. Уни университетда ўқитувчиликдан бўшатиб, кутубхонага ишга ўтказишди. Бу ҳам таҳқирлаш эди. Боз устига, кутубхона ишларини бот-бот текшириб, камчилик излашар, мажлисларда муҳокама қилишарди. Хуллас, Валентина Петровнага нисбатан адолатсиз, ҳатто душманларча муносабатда бўлишарди. У эса аёл боши билан буларнинг барига чидади, ёруғ кунлар келишига умид қилди. Умуман, ўша пайтлар барча “халқ душмани” деб бадном этилганларнинг оила аъзоларига нисбатан шундай совуқ муносабатда бўлинганлиги маълум. Ботунинг оиласи ҳам шундай айбсиз айбдорлар сифатида хўрланди, таҳқирланди.

Валентина Петровнанинг қизи Наима опанинг эслашича, 1941 йили, уруш бошланган пайтларда, уйларига САГУ ходимларидан бири кириб келади ва онаси билан суҳбатлашади. Шу суҳбатдан кейин, кўп ўтмай, 1941 йил июль ойида кечаси уларникига бир машина келади. Халқ бу машинани “қора қарга” деб атар, чиндан ҳам, у фалокат, ёмонлик белгиси эди. Келганлар уйларини тинтув қилиб, қимматли китобларни ва Валентина Петровнани олиб кетишади. Бу пайтда унинг ўғли Эркили 15, қизи Наима эса 13 ёшда эдилар.

Уч ойдан сўнг ёпиқ суд бўлиб, Валентина Петровнани ҳам “халқ душмани” сифатида 10 йил муддатга озодликдан маҳрум этиб, Сибирга юборишади.

Қизи Наима Маҳмудованинг айтишича, Валентина

Петровна уйларига борган САГУ ходимининг чақуви билан камокқа олинган. Буни улар кейин аниқлашган.

Шу тариқа оқ кўнгил, зиёли аёл Валентина Петровна ҳеч қандай айбисиз ўн йил давомида узок Сибирь ўлкасида камок жазосини ўтади. У ердан 1950 йилда озод этилиб, Тошкентга қайтади. Уни вокзалда ўгил-қизи, яқинлари кутиб олишади. Шу вақтда Эркили Тошкент Тиббиёт институтининг 6-курсида ўқир, қизи Наима эса институтни тугатиб, Хивага ишга тайинланган эди. Наима онасини Хивага олиб кетади ва Валентина Петровна у ердаги пахта заводи қошидаги болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлайди.

Бир йилдан сўнг, Валентина Петровна Тошкент вилояти, Қибрай туманига кўчиб келиб, ўрта мактабда рус тилидан дарс беради ва кейинчалик Тошкент шаҳрига келиб, болалар боғчасида тарбиячи бўлиб ишлайди.

Валентина Петровна 1958 йилда оқланди, унга кўйилган ноҳақ айб бекор қилинди. Мусодара қилинган уйи қайтиб берилди.

1965 йилгача ҳалол, сидқидилдан хизмат қилиб, нафақага чиқди. У ўз бошидан кечирганлари, кўрган-билганлари ҳақида кўп хотиралар ёзди. Бу хотиралар ҳозирги кунда Марказий давлат архивида сақланмоқда. Улар орасида бешта катта қисмдан иборат “Давр, ўзим ва Боту ҳақида” деб номланган қўлёзма ҳам бор. Валентина Петровнанинг “Юлдуз” деган қиссаси эса 1979 йилда “Ёш гвардия” нашриётида чоп этилган. Унда уруш йилларида ота-онасини йўқотиб қўйган қизчанинг қисмати ҳақида ҳикоя қилинади.

Ботунинг ҳаёти ва ижоди ҳақида кўп тадқиқотлар қилган адабиётшунос олим Бобоҳон Шарипов Валентина Петровна ҳаётлигида у билан бир неча марта учрашиб, суҳбатлашган. Бобоҳон Шарипов Валентина Петровнани ниҳоятда беозор, оқ кўнгил, болаларига меҳрли, иродали аёл сифатида эсладилар. Не-не оғир кунларни бошидан ўтказган бу аёл қамокдан кейин ҳам умр йулдоши - Ботуга тегишли маълумотларни тўплаб, унинг қўлёзмаларини асраб, йиғиб, давлат архивига топширган. У ҳаётининг

сўнги нафасигача Ботуга муҳаббат ва садоқат билан яшаган экан.

Валентина Петровна 1980 йилда вафот этди. Қизи Наима опанинг айтишича, у ўзини қайнонаси Тўхтабуви қабри ёнига дафн этишларини васият қилган. Ўлганда ҳам Ботуга ва унинг қариндошларига яқин жойда бўлишни хоҳлаган.

Ҳозирда Тошкентдаги Минор қабристонида Ботунинг ота-онаси, қариндошлари қабри ёнида Валентина Петровнанинг ҳам қабри бор. Унинг ёнида Боту хотирасига ёдгорлик ҳам ўрнатилган.

Машғум 1930 йилда улар бир-биридан айрилган бўлса-да, энди абадий бирга эдилар.

Уларнинг фарзандлари ўқимишли, олим инсонлар бўлиб етишди. Ўғиллари Эркили Маҳмудов ҳам, қизлари Наима Маҳмудова ҳам тиббиёт фанлари доктори, профессор. Наима опа кўп сўров хатлари ёзиб, 1990 йиллардагина отаси Ботунинг қисмати ҳақидаги ҳақиқатни аниқлади. У Боту 1938 йил 9 майда Москва ёнида отилгани, қабри эса номаълумлиги тўғрисида жавоб хати олди.

Яна Валентина Васильева тўғрисида

30-йилларда бўлиб ўтган суд жараёнлари орасида “Наркомпрос иши”-маориф ходимлари устидан бўлиб ўтган суд офтоб чарақлаб турган пайтда момагулдирак гулдираб, чор атрофни зулмат қоплагандек дахшатли таассурот қолдирди. Айниқса, Совет давлатининг ишонган кишиларидан бири Боту (Маҳмуд Ҳодиев) нинг 1930 йил 23 июль куни қамокқа олиниши мамлакатдаги сиёсий вазиятнинг кескин ўзгарганидан дарак берди.

Боту шу кезларда шеърый асарлари билан ёшларнинг севимли шоири даражасига эришган, хизмат пиллапоясидан кўтарилиб, йигирма уч-йигирма тўрт ёшидаёқ халқ маорифи комиссари ўринбосари лавозимини эгаллаган умидли, келажаги порлоқ камёб кишилардан эди. Унинг, айниқса, Москва Давлат университетида ўқиб, коммунистлар партиясининг тарбиясини кўргани, шу тарбия боис Москвада Валя деган рус қизи билан танишиб, унга уйлангани Ботунинг бахтли ва ёруғ келажагига қафолатдек эди. Аммо большевиклар учун забт этилмайдиган ва бузиб ташланмайдиган кўрғон бўлмаган.

Боту қамокқа олиниши билан хотини уни озод этиш учун елиб-югурди. Кирмаган идораси, шикоят ёзмаган ташкилоти қолмади. Аммо унинг арз-додини тинглайдиган мард топилмади. У энди бегуноҳ эрини химоя қила олмаслигини сезиб, ўз бурчини Ботудан қолган ёдгорлари - ўғли Эркили билан қизи Наимага ҳам она, ҳам ота бўлиб тарбиялашда деб билди. Бунинг учун ишлаш, пул топиш зарур эди. “Миллатчи” ва “аксилнқилобчи” Ботунинг хотинини ишга олиш учун эса ҳар қандай корхона раҳбариди ҳам отнинг қалласидек юрак бўлиши лозим эди. Шунинг учун нафақат Валентина Петровна, балки фарзандлари ҳам азоб ва уқубат ботқоғига ботдилар.

1933 йил 30 март куни бўлиб ўтган суд Ботуни отувга ҳукм қилди. Кейинроқ бу ҳукм 10 йиллик қамок жазоси билан алмаштирилди. Ва Боту қамок муддатини ўташ учун Шимолий Муз океанидаги Соловец оролларида бадарға

этилди. Ушбу муддат тугаши арафасида у Москвага чакиртириб олиниб, 1938 йил 9 май куни отиб ташланди.

Лекин Боту оиласи бошига тушган фожиали эпопея бу билан тугамади. 1941 йил 31 июль куни хотини В.П.Васильева ҳам қатагон этилди. Аммо у, аксар аёллар сингари, эри туфайлигина қамалмади. Аксинча, НКВД ходимлари унинг 1936 йили Розенблум деган кимса билан алоқада бўлганлиги учун ВКП(б) аъзолигидан ўчирилганлигидан, кечикиб бўлса-да, “тегишли” хулоса чиқардилар.

Валентина Петровна, шу пайтгача Боту ҳақидаги адабиётларда айтиб келинганидек, Ашхабодда эмас, балки Курск вилоятидаги Ржаво қишлоғида, поп оиласида туғилган. Отаси дастлаб қишлоқ ўқитувчиси сифатида меҳнат фаолиятини бошлаган бўлса-да, кейинчалик рухонийлик билан шугулланган, сўнграқ эса ҳатто партия ва касаба уюшмалари ходими бўлиб хизмат қилган. Қизи Валя 1904 йили, яъни Боту билан бир вақтда туғилганда эса, у қишлоқда поплик қилар эди.

Валя 1917 йилга қадар ота-онаси қарамоғида яшаб, таҳсил кўрди. Сўнг 1921-1922 йилларда Красноводск уезд комсомол кўмитасининг раиси, 1922-1923 йилларда эса Ашхабод уезд комсомол бюроси аъзоси бўлиб ишлади. 1-Москва Давлат университетидеги ўқиётган кезлари Боту билан танишиб, яшаш манзилини бир умрга ўзгартирди. Боту республиканинг баланд мартабали кишилари сафидан ўрин эгаллаганда Валентина Петровнанинг таклифи билан отаси Петр Михайлович Васильев ҳам оиласини олиб “нон шаҳри”га кўчиб келди ва Шаҳрисабз кўчасидаги уйларнинг бирида яшай бошлади. Қизи камокқа олингач, 1941 йили у тахминан 65-67 ёшларда бўлиб, ногиронлик нафақаси билан турмуш кечирмокда эди.

Валентина эрининг ноҳақ қамалгани ҳақида бонг уриб юрган кунларида уни тегишли идорага чакириб, нафақат Ботуни озод қилиш истагидан, балки “халқ душмани”нинг никоҳидан ҳам воз кечиш лозимлигини айтдилар. Шундан кейин у, 1937 йилиёқ эридан расман ажралиб, фарзандларини ўзининг исм-фамилиясига ўтказди. Шу тарзда Эркин - Эрик Валентинович Васильев, қизи эса Найма Валентиновна Васильева бўлиб қолдилар. Аммо никоҳ

гувоҳномасининг бекор қилиниши-ю, исм-шарифларнинг ўзгартирилиши Валентина Петровнанинг севимли эрга хиёнат қилиши эмас, балки фарзандларининг беғубор ҳаёти йўлида, қонли даврнинг тазйиқи остида қилинган “қўзбўямачилик” эди.

Валентина Петровна ана шундай “қўзбўямачилик” туфайли 1937 йили Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетида ўқитувчи бўлиб ишлади. Ўша пайтда факультет ўқув бўлими мудири Раҳмон Ниёзий деган киши бўлиб, у 1941 йил 23 июль куни гувоҳ сифатида бундай маълумот берган:

“Тахминан 1938 йил бошларида Валентина мен билан суҳбат чоғида бундай деган эди: “Боту ҳозир Беломор-Болтик каналида иқтисодчи бўлиб ишламоқда, соғлиги ёмон эмас. Боту менга ёзган хатида: “Ҳаёт яшаш учун курашдан иборат, шунинг учун ҳам барча азоб-уқубатларга бардош бериш лозим бўлади”, - деган. Боту ор-номусли киши эди, у ўз халқига виждонан хизмат қилди, шунинг учун ҳам у ўз насибасини олди”.

Раҳмон Ниёзийнинг бу сўзларидан Валентина Петровнанинг эридан расман воз кечганига қарамай, уни ҳали ҳам чин юракдан севгани ва ҳурмат қилаётгани сезилиб турарди. Шунга қарамай, у 1941 йил 1 август куни биринчи сўроққа чакирганлари ва Боту билан муносабати масаласи юзасидан савол берганларида “эри Ҳодиев (Боту) хибсга олиниши билан, яъни 1930 йилиёқ эри билан шахсан ҳар қандай алоқасини узгани”ни айтади. Аммо Валентина Петровнанинг 1936 йили Ботуни кўргани, Соловец оролларида боргани НКВД ходимлари эътиборидан четда қолмаган эди. Шунинг учун ҳам терговчи махбусани ёлгон кўргазма берганликда айблаганида, у “Ҳа, мен 1936 йили Икромовнинг Боту билан муносабатини билиш ва уни фош этиш учун Соловкига борган эдим”, деб усталик билан ўзини ҳимоя қилган.

Бечора аёл ана шундай йўллар билан Тошкентда, 1май кўчасидаги 56-уйда тинч яшаш, Ўрта Осиё Давлат университетида лаборант сифатида тинч ишлаш имконига эга бўлди. Аммо галаёнли даврда тинч яшаш ва тинч ишлаш мовий орзу эди, холос. Валентина Петровна 1941 йили

бир кун-ярим кун ишга келолмагани учун 4 ой давомида уни мажбурий равишда ишлатиб, иш хақининг 29 фоизини чегириб олдилар.

Раҳмон Ниёзий ўқув бўлими мудиригина эмас, балки Васильевлар оиласининг қўшниси ҳам эди. У 1941 йил 3 июль куни кундуз соат 2 билан 3 орасида Валентина Петровнанинг уйига қадам ранжида қилади. Уй бекаси гап орасида: “Ҳарбий ҳаракатлар зўрайгандан-зўрайиб бормокда, немислар ҳужум қилиб келишмокда. Ким билади, балки Москвадаги барча ҳукумат идоралари Тошкентга кўчиб келар. Совет ҳокимияти ана шу аҳволни ҳисобга олиб, ички душманларни йўқ қилишга киришади. Сенга маълумки, мен “халқ душмани” Ботунинг хотини бўламан. Отам менга Тошкентдан кетишни маслаҳат бермокда, аммо мен қаерга бош олиб кетишни билмай турибман”, деган.

В.П.Васильеванинг бу сўзлари унинг зийрак келажакни олдиндан кўра билувчи, мавжуд сиёсий вазиятни тўғри таҳлил эта олувчи аёл бўлганидан Ҷаҳодат беради. Демак, Боту турмуш ўртоғи ва маслакдош дўсти сифатида бежиз уни танламаган экан.

Раҳмон Ниёзий Валентина Петровнанинг бояги сўзларини шунчаки эшитибгина қолмайди. Аслида, Ботунинг рафиқаси ҳам унга ўз дардини айтиб қўя қолмай, ундан маслаҳат ва ёрдам ҳам сўрамоқчи бўлган. Буни, шубҳасиз, Раҳмон Ниёзий тўғри тушунган.

“Мен, - дея кўргазма берган у, - Васильевага Ленин-обод шаҳрида кўпгина таниш-билишларим ва қариндош-уруғларим борлигини айтиб, унга ўша ерга кўчиб боришини маслаҳат бердим ва шу захотиёқ Васильевани бирор ўзига муносиб ишга жойлаштириш ҳақида Ленин-ободдаги таниш-билишларимга тавсиянома ёзиб беришга ваъда қилдим.

В.П.Васильеванинг бу сўзлари унинг Совет давлати сиёсатидан норози бўлган кишилар гуруҳига кирганидан далолат беради. Шунинг учун унинг троцкийчи Розенблом билан яқин муносабатда бўлгани қамашлари учун кичик бир баҳонаи сабаб эди, холос.

Юқорида қайд этилган сўзлардан маълумки, Валентина

Петровна 1936 йили Ботунинг синглиси Хайри опа билан бирга олис ва машаққатли йўлни босиб, Соловец оролларига борган. Озодликка чиқишга ишончи қолмаган Боту шу кезларда маҳбуслар оролидаги бошқа бир аёлга уйланиб, у билан ҳамнафас яшаётган эди. Валентина Петровнанинг бошқа бир яқин таниши Клавдия Данилованинг кўргазма беришича, Боту бу - иккинчи хотинидан ҳам фарзандлар кўрган, шунинг учун ҳам у Валентинадан ўзини кутмаслигини сўраган.

Бу икки дугона ўзаро ҳасратлашар эканлар, Валентина Петровна уйдан ва ишдан ҳайдалгани, бунинг устига одамлардан тинмай ҳақорат сўзларини эшитиб, бу дунёдан тўйганини айтади. Шундан кейин Клавдия Яковлевна ҳам эри Ханиф Ризасевнинг қамалганини айтиб, огир турмуш кечираётганидан шикоят қилади. В.П.Васильева унинг дардчил сўзларига ҳамдардлик билдириб, бундай дейди: “Ким кўп, сиз, менга ўхшаган маҳбусларнинг хотинлари кўп. Сизнинг аҳволингиз қандай бўлса, бошқаларнинг аҳволи ҳам худди шундай. Барча қамокқа олинган кишиларнинг хотинларини йигиб, биз, маҳбусларнинг хотинлари, устимиздан бўлаётган ҳақоратлар ҳақида Москвага кўплашиб шикоят ёзишимиз даркор”.

Валентина Петровнанинг бундай оқилона сўзлари, Шимолий Муз оксанига бориб, маҳбус эрининг аҳволидан хабар олиши уни менинг қаршимда инсон ва аёл сифатида беҳад юксалтиради. Мен шуларни ўйлаб, уни машҳур рус декабрист аёллари билан бир сафга қўйишни истардим.

Боту ва Валентина Петровнанинг қизи - тиббиёт фанлари доктори, таниқли жамоат арбоби Наима Маҳмудованинг хотирлашига кўра, онаси Ботуни шу қадар севганки, хатто умрининг сўнгги йилларида ҳам унинг соғ-омон экани ва бир куни оиласи бағрига қайтиб келишига астойдил ишонган.

Валентина Петровна юқори идораларга ёзган аризаларининг бирида Москва Давлат университетида таҳсил кўрган дастлабки йилини эслаб, бундай деган эди:

“1924 йили кутубхоналар ва кўча-кўйлар бўйлаб сарсон-саргардон юрган кезларимда 19 яшар бир йигит менга йулдош бўлиб қолди. Мен унга ҳамма нарсани кўрсатдим,

ўзим билган ҳамма нарсани айтдим. Бу йигит қобилиятли, табиатига кўра олижаноб, ҳамма нарсага қизиқувчан эди. У чин дўстликнинг нима эканини биларди ва бу дўстлик бир йилдан кейин муҳаббатга айланди.

Мен ўзбек тилини билмас эдим, унинг барча дўст-ёрлари Сталин билан алоқада бўлган катта кишилар, унинг ўзи эса бор-йўғи 1-МДУнинг талабаси эди. Кейинчалик унинг Боту деган миллий шоир эканлигини билдим.

Мен университетда ёмон ўқимаганман, аммо ёш бўлганим учун профессорларнинг мени рағбатлантириб турганлари мен учун қанчалик муҳим эканини сезмаганман...”

1924-1925 йилларда ёқилган муҳаббат чироғи Валентина Петровнанинг кўнглида абадул-абад порлаб турди.

Ким билади, балки Боту ҳам Соловец оролларида ўзига бошқа умр йўлдошини топиб олганига қарамай, дилида, аслида Валя-Валентинани севиб, ардоқлаб бу дунёдан ўтгандир. Акс ҳолда у Бутирька қамокхонасидан ҳам, Соловец оролларида ҳам унга, оиласига ҳаёти ва яратаётган асарлари ҳақида ёзмаган бўларди.

Хуллас, мустабид тузум бахтли оила ҳаётига қанг солиб, оила бошлиғини олис манзилларга юборди, унинг хотинини қамокқа олиб, болаларини саргардон этди.

1941 йил 4 декабрь куни бўлиб ўтган “учлик” мажлисида В.П.Васильеванинг шахсан ўзига тегишли мол-мулки мусодара этилиб, ўзи 8 йилга кесилди. Маҳбусанинг шикоятини 1941 йил 27 декабрда қайта кўрилиб, 8 йиллик қамок жазоси 10 йилга узайтирилди. У 1944 йил 30 июнда ишини қайта кўришларини сўраб, Маринскдаги аёллар лагеридан ариза юборди. Унинг барча аризаларига рад жавоби келди. Ниҳоят, “халқлар дохийси” Сталиннинг ўлими арафасида, 1951 йили Валентина Петровна озодликка эришди.

Аммо бу озодлик унга ва оиласига мислсиз даражада катта қимматга тушди.

Кетеван Исломова

Камина Акбар Исломов номини илк бор 90-йиллар арафасида, Чўлпоннинг ўша пайтда КГБ архивида сақланаётган иши билан танишганимда учратган эдим. Бу ишдан маълум бўлишича, атоқли шоир 1934 йил охирларида Москвадан Акбар Исломов билан бир поездда қайтган ва Тошкентга келганида Акбар Исломов вокзалда, хайрлашиш олдидан, унга моддий ёрдам тариқасида маълум микдорда пул берган эди. Мен ўша вақтда Чўлпонга меҳрибонлик кўрсатган кишининг ким эканлигини билолмаганман. Аммо кейинроқ унинг ўша кезларда Ўзбекистон Молия халқ комиссари бўлганлигини аниқладим. 1896 йили Қўқонда камбағал бир оилада туғилган Акбарнинг ҳарф терувчиликдан халқ комиссари даражасига қадар бўлган хизмат пиллапоясини қисқа муддатда босиб ўтгани унинг қандай инсон бўлганини ёрқин кўрсатади.

Ушбу мақола гарчанд молия комиссари эмас, балки унинг хотини хусусида бўлса-да, у ҳақда бир оғиз сўз айтиш ўринлидир. Акбар Исломовнинг шу кеча-кундузда МХХ архивида сақланаётган тергов ишида унинг ҳаёти ва ижтимоий фаолиятига оид бирор жўяли гап йўқ. Аммо унинг ўша пайтда Тошкент шаҳридаги 2-Оққўрғон кўчаси, 5-уйда яшагани ва 1937 йил 3 августда қамоққа олиниб, 1938 йил 4 октябрда отиб ташлангани, шу билан бирга, мол-мулкининг мусодара этилгани, 1956 йил 29 июнда оқланганини билиш қийин эмас. Ўша пайтда мазкур хонадонда 32 ёшли хотини, 10 ёшли ўғли Темур (Аскар), мархум акасининг 6 ёшли қизи Муқаддас ва 81 ёшни қоралаган онаси Ойшадан бошқа 28 яшар синглиси Комила Тўракулова, шунингдек, 55 ёшли акаси Умар Исломов ҳам яшаган.

Акбар Исломов қамоққа олинганидан кейин кўп ўтмай, унинг хотини Кетеван Давидовна Исломованинг ҳам озодликдаги ҳаётига нуқта қўйилди: 1937 йил 2 октябрь куни у ҳибсга олинди. Агар шу кунларда Кетеван

Давидовнанинг Маҳаллий саноат халқ комиссарлигида иқтисодчи-режачи бўлиб ишлагани туфайли Халқ Комиссарлари Советига қарашли Дзержинский кўчасидаги 46-уйда яшаганига эътиборни қаратсак, эри Акбар Исломов камокқа олингандан кейин улар оиласининг 2-Оққургон кўчасидаги 5-уйи ҳам тортиб олингани аён бўлади.

Ўша кезларда бошқа “халқ душманлари”нинг хотинлари ҳам камокқа олинаётгани учун Кетеван Давидовна эҳтиёт юзасидан қизи Муқаддасни Чимёндаги болалар лагерига юборган, ўгли Темур эса 2-Оққўрғон кўчасига қарашли 26-уйда истиқомат қилаётган акаси билан яшамокда эди.

СССР НКВДсининг 1937 йил 13 август буйруғига кўра, Кетеван Давидовна “халқ душмани”нинг хотини сифатида қатагон этилиши, фарзандлари Темур билан Муқаддас эса давлат тарбия муассасалари ихтиёрига ўтказилиши лозим эди. Ана шу буйруқни ўзларининг дастур ул-амали деб билган ходимлар Акбар Исломовнинг 3 августдаги тинтувдан омон қолган нарсалари - 4 минг 60 сўмлик заёми, “Павел Бурс” русумли тилла чўнтак соати, Марказий Ижроия Кўмитасига аъзо бўлганлиги ҳақидаги 2 нишони, 17 бетлик ёзишмаси, ён дафтар ва расмлари, шунингдек, Кетеван Давидовнанинг минг сўм пули, “Невада” русумли тилла билакузукли соати - жами 70 номдан иборат мол-мулкни хатга тушириб, давлат фойдасига мусодара этдилар.

Кетеван Давидовнанинг қизлик фамилияси Клдиашвили бўлиб, 1905 йил 20 январда Батумида туғилган. Унинг отаси Давид Самсонович Клдиашвили грузин халқининг ифтихори бўлган сиймолар жумласига киради. 1862 йили Фарбий Грузиядаги Симонети қишлоғида камбағаллашган дворян оиласида туғилган Давид Самсонович етти ёшида Кутаисига ўқишга боради. Чор ҳокимияти ўша йилларда грузин дворянларининг фарзандларини ҳар йили Россиядаги ҳарбий ўқув юртлирига юбориб турарди. 1872 йили Д.Клдиашвили ҳам Киевдаги ҳарбий гимназияга юборилади. Орадан саккиз йил ўтгач, у Москва ҳарбий билим юрғига бориб, ўқишни давом эттиради. Сўнг Батуми шаҳрига ҳарбий хизматни ўташ учун келади.

“Сен дўстингинг кимлигини айт? Мен сенинг кимлигингни айтиб бераман”, деган нақл бор. Бу нақл яқин-яқинларгача грузин халқида бошқа бир шаклда яшаб келган: “Сен отангинг кимлигини айт? Мен сенинг кимлигингни айтиб бераман”. Аслида бу нақл ўзбек халқи учун ҳам бегона бўлмаган.

Келинг, шу нақлдан келиб чиққан ҳолда Кетеванни бир оз яқиндан билиш учун отаси билан яхшироқ танишайлик.

Давид Самсонович Батумига кўчиб келганида, Ожаристон пойтахти эндигина Туркия тасарруфидан тортиб олиниб, Грузияга қайтарилган эди. Боку-Батуми темир йўли ва керосин трассасининг ўтиши билан йирик саноатчилар, савдогарлар оқими маҳаллий аҳолини бу ердан сиқиб чиқара бошлади. Шунда Давид Клдиашвили машхур грузин ёзувчиси Георгий Церетели билан бирга маҳаллий аҳолининг ижтимоий ва миллий манфаатларини ҳимоя этишга киришди. Чор армиясининг подполковниги бўлгани ҳолда ўз халқининг миллий озошлик учун олиб борган курашига мададкор бўлди. Шунинг оқибатида у 1905 йили ҳарбий хизматдан четлаштирилди. Кутаисига кўчиб бориб, қайноқ адабий ва ижтимоий фаолиятга берилди.

Кетеван ана шу олижаноб грузин зобити ва грузин адабиётининг классиги оиласида туғилиб, шу оиланинг илгор анъаналари руҳида тарбия топди. Хуллас, машхур ёзувчи ва ажойиб инсоннинг кизи бўлган Кетеван ўзининг порлоқ гўзаллиги билангина эмас, балки юксак маданияти билан ҳам ўзбек йигитини ром этди.

1927 йили Москвада Акбар Исломов Кетеван билан танишиб, унга уйланди. 1928 йилнинг бошларида уларнинг якка-ю ягона фарзандлари туғилди.

Акбар Исломов бу вақтда Ўзбекистон ҳукуматининг Москвадаги доимий вакили эди. Афсуски, уларнинг қандай танишганлиги ва романтик муҳаббатларининг мафтункор саҳифалари бизга маълум эмас. Эҳтимол, келгуси изланишлар қутлуг натижалар билан тугаса, ўзбек йигити билан грузин қизининг, айни пайтда ҳам бахтли, ҳам фожиали муҳаббати бирор санъат ё адабиёт асарида шарафланиб, улар номи ўз абадиятини топар.

Уларнинг якка-ю ягона фарзандлари ҳам Москвада тугилди. Ёш ота ўз исмига қофиядош қилиб унга Асқар деб ном берди. Аммо оилада уни нима учундир Темур деб чақирдилар. Лекин орадан анча йиллар ўтиб, Акбар Исломовдан ном-нишон ҳам қолмаган пайтда уни Темур деб аташ марҳум ота хотирасига нисбатан ҳурматсизлик бўлиб туюлди. Ва кўқонлик олижаноб ўзбек йигити - Акбар Исломовнинг ёлғиз ёдгори Асқар Акбарович Исломов исм-шарифи билан ҳаётдан ўз ўрнини олди.

Аммо бунга ҳали анча-мунча вақт бор эди. Зеро, “халқ душмани”нинг хотини Кетеван Давидовна ҳали қамокхона азоблари-ю, терговхона изтиробларини бошидан кечириши лозим эди.

2 октябрь куни қамокқа олинган Кетеванни ўша ойнинг 25-кунига қадар ҳеч ким сўроққа чақирмади. Бу муддат ичида, терговчининг фикрига кўра, унинг иродаси синиши, фожиали қисмати олдида таслим бўлиши ва терговчининг барча саволларига қутилган жавобларни бериши керак эди. Қолаверса, калаванинг Акбар Исломов қўлидаги учи ҳам ҳамон ечилмаётган ва уни отиб ташлаш учун зарур бўлган далил-ашёлар, анқонинг уруғидек топилмаётган эди. Шунинг учун ҳам 25 октябрь куни бўлиб ўтган биринчи ва сўнгги сўроқ пайтида терговчи ундан эрининг аксилинқилобий фаолиятини фош этувчи маълумотларни олишга озмунча куч сарфламади. Лекин терговчи Кетеван Давидовнани исқанжага олишга қанчалик уринмасин, ундан фақат бундай жавобларнигина эшитди, холос:

“... 1934 йилга қадар Исломов Акбарнинг уйида қуйидагилар бўлишган:

Болтабоев, Каримов, Енгил саноат халқ комиссарлиги ходими Ёқубов Ғуллом, 1934 йилдан Исломов Акбар қамалгунга қадар Тошкент шаҳар советининг собиқ раиси бўлган Тожиев, Фрунзе тумани партия қўмитасининг собиқ котиби Тошмухамедов, УзК(б)П МҚ қишлоқ хўжалиги бўлимининг собиқ мудири Шермухамедов. Тошмухамедовдан бошқа ҳаммалари ахён-ахёндагина бизникага келишган”.

Терговчининг илмоқли саволига жавоб бериб, Кетеван

Давидовна бундай сўзларни айтган:

“... Меҳмонлар уйимизга тўп-тўп бўлиб келишмаган”.

“... Менинг хузуримда ҳеч қандай гап-сўз бўлган эмас. Икромов ва Файзулла Хўжаев хотинлари билан бизниқига келишганда сиёсий мазмунда суҳбат бўлмаган”.

Шубҳасиз, терговчи йигирма кундан зиёд вақт мобайнида тек ўтирмай, Акбар ва Кетеван Исломовларнинг уйларига келиб-кейтиб юрган кишилар ҳақидаги маълумотларни диққат билан ўрганган. Улар ҳақидаги саволга жавоб берар экан, маҳбуса бундай деган:

“...Самарқанд шаҳар совети раисининг ўринбосари Сорец Тошкентга келганида бизниқига бир марта ётиб қолган. Яна кўшимча қилишни истардим:

1936 йили, молия ходимлари аълочиларининг слёти бўлган кунларда уйимизда аълочилар шарафига зиёфат берилди. (Сорец бир неча мартаба бизниқига тунаган.) Шунда (биз билан бирга) тахминан 12 киши бўлган: Тошкент шаҳар молия бўлими мудири Манс, унинг ўринбосари Обиджонов, Кўқон шаҳар молия бўлими мудири Коваленко, Молия Халқ Комиссарлиги ходими Черкасов ва бошқалар (уларнинг исм-шарифларини билмайман)”.

Сорецнинг Исломовлар уйида тунаб туришининг сабаби маълум эди: Акбар Исломов бир мунча вақт ўша ерда Сорец билан бирга ишлаган. 12 кишилик зиёфат пайтида эса турли миллатларга мансуб кишилар ўртасида аксилинкилобий мазмундаги гап-сўзларнинг бўлмаслиги табиий. Аммо, нахотки, уч-тўртта маҳаллий миллатчилик тўпланган пайтда бундай суҳбатлар бўлмаган бўлса?! Ўйлаб кўринг, Кетеван Давидовна, ахир сиз Совет ҳокимиятининг ишонган кишисиз!..

Тахминан шундай аврашлардан кейин Кетеван сўнгги саволга жавоб бериб, дейди:

“... 1930 йил август ойида, таътилга чиқиб, Самарқандга бордим. Эрим ўша ерга хизматга юборилган эди. Ўша кунлари у яшаган уйга Ёкубов Ғулом билан Али Мусоевлар келишди. Улар дастурхон атрофида ўзбек тилида бир оз қизишиб гаплашиб ўтиришди. Ўзбек тилини билмаганим учун уларнинг нима ҳақда гаплашганларини айта олмайман”.

Бор-йўғи бир марта бўлиб ўтган сўроқ пайтида Кетеван Давидовнадан эри ҳақида олинган маълумот шулардан иборат, холос. Шак-шубҳасиз, Акбар Исломовнинг аксил-инқилобий фаолияти тўғрисида унинг хотинидан бирор асосли далил-ашёни олиш амри маҳол эди. Кетеван эрининг халқ комиссари сифатидаги фаолиятида бундай ҳолни сезмаган, бинобарин, унинг олижаноб инсонгина эмас, балки ҳалол ва покиза халқ комиссари эканига ҳам астойдил ишонган. Шунга қарамай, терговчилар 1937 йил 30 октябрда “халқ душмани”ни яшириб келган ва унинг аксилинқилобий фаолиятига ёрдам бергани учун Кетеван Исломовани жавобгарликка тортиш ҳақида қарор чиқариб, унинг ишини СССР НКВДси Алоҳида Мажлисига кўриб чиқиш учун юбордилар. Кетеван Давидовна 1939 йил 9 февралда хатти-ҳаракатида жиноят асари бўлмагани учун озод этилди.

У бор-йўғи бир йил-у тўрт ой қамокда бўлди. Аммо 1937-1938 йиллар даҳшатини назарда тутадиган бўлсак, қамоқхонада кечган бу муддат олдига “бор-йўғи” деган сўзларни кўшиш, нафақат мантиқсизлик, балки жабрдийда аёлга нисбатан ҳақорат ҳамдир. Аммо бундай ҳақоратнинг муаллифи, умуман, 1937 йил деган, қатагон деган даҳшатларнинг ижодкори биз эмас, мустабид тузум ва унинг қонхўр дояларидир.

Афсуски, Кетеван Исломова озодликка эришгач, уни Тошкент билан, Ўзбекистон билан боғлайдиган ришталар тамом узилган, улар ўрнига даҳшатли хотиралар қолган эди, холос. Уйи, мол-мулки, сеvimли эри тортиб олинган Кетеван Давидовнанинг ота юртига қайтиб кетишдан бошқа иложи йўқ эди.

Давид Клдиашвили мазмунли ва унутилмас ҳаёт кечириб, 1931 йили Кутаисида вафот этади: миннатдор Грузия, кўп ўтмай, унинг жасадини Тбилисига кўчириб келиб, улуг фарзандлари ётган пантеонга қўяди. Кетеван ҳам Тбилисида, ана шу пантеон яқинида яшай бошлайди. Лекин у, орадан йиллар ўтса-да, “халқ душманлари”нинг баъзи бир хотинлари сингари, эрини унутмай, турли идораларга хат ёзиб, унинг тақдири билан фаол қизикди. Бу идоралар эса Акбар Исломовнинг 1938 йил 4 октябрь

куни отиб ташланганига қарамай, унинг 10 йилга кесилгани ва тегишли жойларда жазо муддатини ўтаётгани хақида риёкорона жавоблар йўллашдан чарчамадилар. Қуйида эълон қилинаётган Кетеван Давидовнанинг фарёд тўла хаги эса нафақат ўзининг, балки эрининг ҳам қандай ажойиб инсонлар бўлганидан шаҳодат беради:

*ССР Иттифоки Бош прокурори ўртоқ Руденкога
Тбилиси ш. Бакрадзе кўч., 16-уйда яшовчи
Кетеван Давидовна Клдиашвили-Исломовадан
АРИЗА*

*1937 йил 2 августда Тошкент шаҳрида Ўзбекистон ССР
ГПУ органлари томонидан миллати ўзбек, 1896 йили
Ўзбекистон ССРнинг Қўқон шаҳрида тутилган, хибсга
олингунига қадар Ўзбекистон ССР молия халқ комиссари
лавозимида бўлган, айни пайтда Ўзбекистон К(б)П МҚ
бюроси аъзоси, СССР МИК аъзоси эрим Исломов Акбар
Исломович қамоққа олинган эди.*

*НКВД органларидан олганим расмий маълумотномага
кўра, эрим махсус кенгашнинг қарори билан 10 йил
муддатга хат ёзиш ва хат олмаслик шарти билан қамалган.*

*Эримнинг айбланишига оид расмий хабарга эга
бўлмаганим учун 1937 йилнинг август ойида эълон қилин-
ган газета мақоласи ва Ўзбекистондаги айрим рахбар
ходимларнинг чиқишларидан менда ҳосил бўлган таассурот
шундан иборатки, унинг айби маорифга ажратилган
маблағни республика ирригация тармоқларини кенгайти-
риш учун сарфлаши, худди шунингдек, уйимизда немис
аёлини бола тарбиячиси сифатида сақлаши бўлган.*

*Бундай айбноманинг моддий асосларини билмаганим
учун уйимизда яшаган Фибих Мария Карловна, боламнинг
тарбиячиси, ўзига ҳеч бир доғ туширмай, ҳозир ҳам Совет
Иттифокида фуқароликнинг барча ҳуқуқларидан фойда-
ланган ҳолда яшаб келаётганини Сизга маълум қилмай
ўтолмайман.*

*Маблағни маорифдан олиб, мамлакат ирригациясига
ўтказишга келганда, бу ерда жиноят унсурининг бўлиши
мумкин эмас, зеро, бюджетнинг ҳар қандай ўзгариши
ҳукумат қарорисиз амалга ошмайди, бундай тадбирларнинг*

сувсиз Ўрта Осиё шароитида мақсадга мувофиқлиги тўғрисида эса сўзламаса ҳам бўлади.

Эримга қўйилган барча айбларнинг уйдирма эканлиги ва асосsizлигини шундан ҳам билса бўладики, Москвада Бухарин устидан суд бўлган пайтда бу иш бўйича жиноий жавобгарликка тортилган Ўзбекистон партияси ва ҳукумати раҳбарлари ўз кўргазмаларида жиноий ишлари ва алоқалари тўғрисида батафсил маълумот берганлари ҳолда йигирма йилдан зиёд вақт давомида Ўзбекистондаги раҳбар лавозимларда хизмат қилган эримни бир оғиз сўз билан ҳам тилга олмаганлар ва унга тухмат қилмаганлар.

Акбар Исломовнинг мутлақо айбсиз эканлиги ҳақидаги фикрим, шахсан мен учун, у билан бирга кечган ўн йиллик (1927 дан 1937 йилгача) ҳаётим билан тасдиқланган. Шу йиллар давомида ундан бир кун ҳам узоқлашмай, унинг шахсиятини ақл-хушимдан айрилмаган ва теран инсоний таҳлил этганим ҳолда, ҳеч қандай иккиланишсиз, ўз даврининг энг маданий ўзбекларидан бўлган, партия ва ҳукуматга содиқ бу зукко инсонга ишонганман. Менинг бутун оилам, шу жумладан, отам - грузин адабиётининг классиги, инсон руҳиятининг кўзга кўринган билимдонларидан бири, Грузия халқ ёзувчиси Давид Клдиашвили ҳам у ҳақда шундай фикрда бўлган.

1938 йил ноябрь ойида хибсга олинганимдан кейин, Тошкент турмасида тасодифан учрашиб қолган пайтимизда у менга заррача ҳам айбдор эмаслиги, тухматдан иборат айблар орқасида қабиҳларча ҳақоратлашганлари ва таҳқирлашганларини айтган.

Акбар Исломов на ўзининг зуваласи, на маънавий фазилатлари, на таржимаи ҳоли-ю, келиб чиқиши билан ватанига хоинлик қиладиган кишилардан эмас.

Ўзбекистоннинг Қўқон деган чекка шаҳарчасида, дурадгор ишчи оиласида туғилган бу инсон ўзининг ҳаётий фаолиятини ҳарф терувчи ишчининг дастгоҳидан бошлаб, советлаштиришнинг дастлабки кунларидаёқ Бухоро амирини Ўрта Осиёдан қувишда, кейинчалик фуқаролар урушидан кейинги энг оғир даврда эса гоё ва ватан йўлида жонидан ҳам кечиб, хорижий разведкалар раҳбарлик қилган оқ гвардиячи ва босмачи бандаларига қарши курашда фаол

раҳбарлардан бири бўлган. 1925-27 йилларда у Тошкент округ ижроия қўмитасига раис этиб тайинланган. 1927 йили эса Ўзбекистон ҳукуматининг Москвадаги, СССР ҳукуматидаги доимий вакили, айти пайтда, Иттифок Марказий Ижроия Қўмитаси Раёсатининг аъзолигига номзод эди.

1929 йилдан у Ўзбекистон Госплани раиси ва, ниҳоят, 1930 йилдан ҳибсга олингунига қадар ЎзССР молия халқ комиссари бўлиб ишлади.

Дастгоҳ ишчисидан ҳукумат аъзосига қадар бўлган бу узоқ машаққатли ва ор-номусли йўл катта муҳаббат билан, ўз халқи манфаатлари ва орзу-умидларига эътиқод билан ўтилди. Бу унинг, нафақат, Ўзбекистон, балки Россия ва Грузиядаги пешқадам зиёлилар, айниқса шоир ва ёзувчилар билан дўстлиги ва самимий муносабатлари билан ҳам тасдиқланади.

Эрим камалганидан кейин икки ой ўтгач, 02.10.37 йилда мен ҳам ҳибсга олиндим ва бор-йўғи битта сўроқ натижасида (шу сўроқда менинг демографик маълумотларимгина қайд этилган) мен Исломов Акбар оиласининг аъзоси сифатида камалдим. Оиламиз батамом хонавайрон этилди - кейин эса бизга қолдирилган якка-ю ягона хона ҳам тортиб олинди, ўн йиллик меҳнатимиз орқасида тўплаган барча нарсамиз ташиб кетилди, кейинчалик олис Грузиядаги қариндош-уруғларим бағридан паноҳ топган полапоним болалар уйига юборилди.

Афтидан, эримга қўйилган айблар унчалик оғир бўлмаган, зеро, мен унинг оиласи аъзоси сифатида қамоққа олинганимга қарамай, бир йилу тўрт ой деганда ишим тўхтатилиб, озодликка чиқдим, шундан кейин эримнинг тақдири билан доим қизиқиб, “у тирик хат ёзиш ва хат олиш ҳуқуқидан маҳрум, жазо муддати тутагач, қайтади”, деган мазмундаги жавобларни олдим ва ҳамма нарсага чидаб, ҳар сафар навбатдаги шундай жавобни сабр-бардош билан кутиб яшадим.

Бу сафар эса, энди ёнимда физкультура институтини бу йил тугатган ва мактабга ўқитувчи қилиб юборилган, қиличбозлик буйича спортчи - бундан 18 йил илгари кўчага чиқариб ташланган 26 ёшли ўғлим Асқар Акбарович

Исломов борлиги учун Сизга мурожаат этиб, эрим Исломов Акбар Исломовичнинг ишини сўратиб олиб, уни қайта кўришингиз ва агар унда жиноят таркиби бўлмаса, унинг жиноий ишини тўхтатиш ва тўла оклаш учун ССР Иттифоқи Олий Судининг жиноий ишлар бўйича Коллегиясига протест билан киришингизни сўрайман. Бу нарса мендан эрим учун, менинг ҳеч бир айби бўлмаган ўғлимдан эса отаси учун шармандалиқ тамғасини олиб ташлаш ва эҳтимолки уни кўриш имконини берарди.

Шу нарсани эслатаманки, 10 йиллик жазо муддати 1947 йилдаёқ тугаган.

*К.Д.Исломова-Клдиашвили
1954 йил 31 июль.*

Ғиж-ғиж алам, изтироб ва умид жилвалари чакнаб турган бу хатни лоқайдлик билан ўқиш мумкин эмас. Мен Кетеван Давидовнанинг ўзбек эрига бўлган афсонавий садоқати, меҳр-муҳаббати порлаб турган бу хатни ўқир эканман, у қаршимда фақат аслзода кишиларгагина хос бўлган поклиги, фидойилиги, самимийлиги, закийлиги билан қад кўтаради. Эри Техрондаги хунрезлик пайтида ваҳшийларча ўлдирилган Нина Чавчавадзе - машҳур Чавчавадзенинг муҳаббати ва садоқати билан улугвор кизи - қолган ҳаётини шундай садоқат билан ўтказган ва Грибоедов қабрига оташин юрак сўзлари битилмиш мухташам бир ёдгорликни ўрнатган эди.

Кетеван Давидовна ҳам грузин аёлларининг ана шу илоҳий нур билан йўғрилган анъанасига содиқ қолди.

Элмира Исломова

Ер ишлари халқ комиссари Рустам Исломов 1937 йил 25 сентябрь куни камокқа олингач, бошқа йирик давлат ва партия арбобларининг хотинлари қатори, Элмира Исломова ҳам озодликдан маҳрум этилди. Бу мудҳиш воқеа ўша йилнинг 30 октябрь куни содир бўлди.

Элмира 50-70-йилларда Алишер Навоий номидаги опера ва балет театридаги ижодий фаолияти билан шуҳрат қозонган Ойниса ва Рафоат Кучликоваларнинг опаси бўлиб, ўз даврининг сохибжамол қизларидан бири бўлган. Шунинг учун ҳам унинг оддий кишининг эмас, балки халқ комиссарининг меҳр-муҳаббатини қозониши табиий эди.

Сулаймон Юнусович Кучуков - Элмиранинг отаси - чор армиясида штабс-капитан лавозимига чача бўлган жанговар йўлни босиб ўтган, учта Георгий нишонининг совриндори, рус, қозок, ўзбек тилларидан ташқари, француз тилини ҳам озми-кўпми билган киши эди. Оренбург-

даги кадет корпуси, шунингдек, юнкерлар билим юртида таълим олган Сулаймон Кучуков малакали зобит бўлгани учун 1917 йилдан кейин юз берган воқсаларда большевиклар ҳам, “босмачилар” ҳам унинг ҳарбий билими ва тажрибасидан фойдаланмоқчи бўлганлар. Сулаймон Кучуковнинг шу йиллардаги мураккаб жанговар ҳаёти М.Поликовскийнинг “Мадаминбекнинг тугатилиши” китоби, Г.Жильцов ва Н.Кузьмичевнинг “Фронтсиз уруш” романида ўз тасвирини топган.

Элмиранинг онаси Хосият Миркаримова ҳам эри билан бирга фуқаролар урушининг оловли сўқмоқларида топланиб ўсди. Бу маълумотли аёл хорижий тиллар билан қизиқди, миллий чолғу асбобларида Шарқ кўшиқ ва куйларини ижро этиб, фарзандларида мусиқага нисбатан меҳрни тарбиялади. Унинг нафақат Рафоат (1932) ва Ойниса (1927), балки Гулнур (1924), Элмира (1917) деган қизлари ҳам кўшиқ айтишни, музикани севишарди.

Сулаймон ака билан Хосият опалар уйида “Вессе” фирмасида ишланган ажойиб бир рояль бўлиб, хонадон соҳибаси бу роялда сеvimли кўушиқларини ижро этиш билан бирга, рус ва Европа композиторларининг оммабоп асарларини нотага қараб ҳам чалган. Улар хонадонидagi дид билан жамланган кутубхонада араб, рус, француз тилларидаги китоблар ҳам бўлган. Бу китоблар оила бошлиқлари томонидан ўқилиб, фарзандларга ҳикоя қилиб берилгани сабабли уларда нафақат музика, балки бадиий адабиётга ҳавас ҳам барвақт уйғонди.

Элмира ана шундай муҳитда тарбия топди.

Агар Рафоат Кучликовани 50-60-йиллардан билган кишиларга Элмиранинг 30-йилларга оид фотосуратини кўрсатсак, уларнинг бу суратдаги навқирон аёлни Баттерфляй хоним ролининг ижрочиси, деб айтишлари ҳеч гап эмас. Зеро, бу суратдан, гўзал ва нозанин Рафоатнинг ёшлиги сизга жилмайиб тургандек туюлади.

Халқ комиссари Рустам Исломов кунларнинг бирида Ер ишлари халқ комиссариатида офтобдай чарақлаб турган Элмирани кўрганида ўзини қўярга жой тополмай қолди. Бу вақтда у Тошкентнинг Ўрол кўчасидаги 12-уйда якка ўзи афсонавий маликани топиш орзуси билан яшарди.

Сулаймон ака 1931 йили Самарқанддан, хизмат сафаридан қайтишида, Мирзачўлда фожиали равишда ҳалок бўлди. Номаълум сабабларга кўра, у поезд тагида қолиб, икки оёғидан ажралди, сўнг ўз хохиши билан навбатдаги поезднинг гилдираклари остига бўйнини қўйиб берди. Унинг фожиали ҳалокати бугун оилани ларзага солди. Шундан кейин Хосият опа оила жоловини ўз кўлига олиб, гўзал қизларининг фоний хушторлари кўп бўлиши мумкинлигини сезгани учун уларнинг ҳар бир қадамига кўз-кулок бўлди.

Кунларнинг бирида бўйдоқ нарком кўрпа-ёстик қилиб ётиб қолди. Котиба бошлиғига келган хат-хабарларни элтиб берганида, хастанинг ночор аҳволини кўриб, унга бирламчи тиббий ёрдамни кўрсатди. Ёшлиқ жозибаси ва ҳаваскор шифокор қўлининг тафтидан кўнгли суёт кетган нарком соғайганидан сўнг Элмиранинг атрофида парвона бўла бошлади. Қаттиққўл опа дастлаб унинг ҳаракатларига чек қўйишга уринди. Аммо орага Акмал Икромов тушди:

1935 йили Элмира опаси ва сингиллари орасида биринчи бўлиб, ўз фамилиясини ўзгартириб олди. Энди отадан етим қолган қиз нафақат ўзи, балки сингилларининг ҳам манглайига офтоб тегишига умид қилди.

Ўша йиллари шаҳар чеккасида юқори идораларнинг шинам чорбоғлари бўлган. Ер ишлари халқ комиссарлигининг чорбоғи эса ҳозир “Агрономия мактаби” деб юритилаётган бекатда эди. “Она ва бола” мажмуига қарашли эски бинолар ўша пайтда шу чорбоққа қараган. Чорбоғнинг мовий сувлари мавжланиб турган ховузида оққушлар сузган.

Рустам Исломов хотини билан бирга шу ерга дам олдиргани Диляра-ю, Ойниса-ю, Рафоатни ҳам олиб келиб турарди. Рафоат Кучликованинг айтишича, Рустам Исломов Акмал Икромовнинг яқин қариндоши. Шунинг учун бўлса керак мазкур чорбоғда опа-сингил Кучликовалар Комил Икромов билан бирга ўйнаб яйрашган.

Рустам Исломов оиласининг ўз қонун-қоидалари бор эди. Оқшом дастурхони олдида улар ювиниб-таранишган ва яхши кийинишган. Шу сабабли ҳам ишдан кейинги

кечки таомланиш соатлари байрамона бир руҳда кечган. Оила бошлиги, Рафоат Кучликованинг хотирлашига кўра, хотинига меҳр-муҳаббат билан муносабатда бўлиб, уни ўша йиллари “Волга-Волга”, “Цирк” фильмларидаги мафтункор роллари билан машҳур бўлган Любовь Орловага қиёс қилишни севган.

Рустам Исломовнинг ноёб китоблардан иборат кутубхонаси бўлиб, улар кечки таомдан кейин мутолаага берилишган. Бу китоблар орасида Байрон, Гюго, Бальзак сингари Европа адабиёти титанларининг асарлари ҳам бўлган. Уйнинг деворларида эса қимматбаҳо расмлар осиглик турарди. Афсуски, 1937 йили бу маданий бойлик олиб кетилиб, бир пайтлар Тошкент зиёлиларининг гўзал масканларидан бўлган хонадон бойўғлининг мулкига айланган-қолган.

Шу ўринда Рустам Исломовнинг сиёсий портретига баъзи бир чизгиларни қўйиш ўринли бўлади. Тергов материалларида айтилишига кўра, у 1917 йил февраль воқеаларидан кейин Фарғонада тузилган “Шўрои ислом” ташкилотининг фаолларидан бўлган. Қўқонда Туркистон Мухторият ҳукумати барпо этилганида у Қори Ёқубов билан бирга бу ҳукуматнинг оташин тарғиботчиси сифатида майдонга чиққан. Рустам Исломов Октябрь тўнтаришидан кейин ҳам маълум муддат ўз маслагига содиқ қолиб, миллий иттиҳодчилар сафида бўлган. Шу йилларда фақат партия аъзоларигина масъул лавозимларни эгаллаётганини кўрган Мунавварқорининг ташаббуси билан, бошқа иттиҳодчилар қатори у ҳам партия сафига кирган.

Тошкент вилоят партия архивида сақланаётган ҳужжатлар Рустам Исломовнинг 1917 йил майидан қайси бир озиқ-овқат қўмитасида ташкилотчи, шу йилнинг октябридан кутубхона мудирини (1918 йил октябрига қадар) бўлиб ишлагани ҳақида маълумот беради. Шундан кейин унинг фаолиятида 8 ойлик танаффус бўлган. Сўнгра у инқилобий ҳарбий кенгашда тарғибот гуруҳи мудирини, Туркфронт озиқ-овқат қўмитасида бўлим мудирини сингари лавозимларда хизмат қилади. 1923 йил февралдан Халқ Комиссарлари Совети раиси ўринбосари, 1924 йил

январидан эса ХКС раиси вазифасини адо этади. 1925 йил сентябрида Свердлов номидаги Коммунистик университетга ўқишга юборилади.

Рустам Исломовнинг ана шу ижтимоий йўлининг ўзиёқ унинг республика миқёсидаги катта арбоб бўлганидан шаҳодат беради. Бинобарин, унинг 1937 йилнинг конли гирдобидан омон қолиши маҳол эди.

Куни кеча бўлиб ўтган гулгун воқеалар Элмира учун бамисоли бир туш бўлиб қолди. У қамокдаги терговлар, қийноқлар, изтиробларни оддий ҳодиса сифатида қабул қилмаган бўлса-да, ота-онасининг мушкул қисматидан ер юзидаги ҳаётнинг азоб-уқубатдан иборатлигини биларди. Қамокқа олинган ватандошларининг ана шу адолатсизликка қарши курашганлари, уларнинг Совет давлати олдидаги гуноҳлари фақат шунда эканига ишонарди. Шунинг учун ҳам кечалари кўзини чирт юмиб, Рустам Исломов билан кечган ширин ҳаётини эслар ва бу хотира лавҳалари унинг шикаста хаёли оша тушдек кечар эди. Ана шу тушга ўхшаш хаёли ва хаёлга ўхшаш тушида ўлик тутилган фарзандини тез-тез кўрарди. Агар у ўша мусибатли кунларда юм-юм йиғлаб, фалакнинг унга нисбатан шафқатсизлигидан нолиган бўлса, энди бечора гўдакнинг азоб-уқубатларни кўрмай ҳаётдан ўтганига шукроналар айтарди.

Дастлабки терговда Элмира Сулаймоновнадан эрининг “халқ душмани” бўлганлигини тасдиқловчи кўрғазмалар беришни талаб этишди. Элмира бундай сўроққа тайёр эмас эди. У эрининг фаолиятида Совет давлатига нисбатан бирорта ғаразли ҳолни кўрмаган эди. Шунинг учун ҳам у эрини ноҳақ қамашганини айтди. Шундан кейин ўйлаб кўриши ва хаёлини бир жойга қўйиши учун Элмирани яқка хонага қўчиришди. Бу НКВДга қарашли камералардан бири бўлиб, махбус унда фақат тик ҳолдагина туриши мумкин эди, холос. Элмира кечаси билан шу камерада қимир этмай турди. Бошига эса тепасидаги челақдан чак-чак этиб узун-узун томчилар тўкилиб турди. У дастлаб бу жазони писанд қилмади. Лекин орадан бир-икки соат ҳам ўтмай, сув томчилари унинг бошчаноғини пармалаб, миясини айронга айлантириб юборгандек бўлди. Тонгга

якин эса нафақат нозик оёқлари, балки боши ва умуман бутун вужуди яроқсиз бир ҳолга келган эди.

27 ноябрь куни бўлиб ўтган сўроқ шундай воқеадан олдинми ё кейинми бўлиб ўтган - биз учун қоронги. Аммо шу нарса аниқки, Элмира Исломованинг имзоси бўлган ягона сўроқ қайдномаси шу кунга оид бўлиб, унда, жумладан, қуйидаги сўзлар ёзилган:

1935 йил декабридан бошлаб биз бирга яшаб келдик, у вақт ичида мен уни қуйидаги яқин дўстлари даврасида кўрганман: 1) Шермухамедов Муслим, 2) Болтабоев, 3) Исроилов, 4) Данчик. Улар бизнинг уйимизга тез-тез келиб туришарди. Рустам Ер ишлари халқ комиссариатининг чорбоғида Данчик билан бирга бўлар, Икромов билан унинг чорбоғида учрашиб турар эди. Курортга кетаётиб, биз Москвага тушганмиз. Рустам Исломов СССР Ер ишлари халқ комиссарлигига бориб, Чернов, Поскудский билан учрашган. Курортдан қайтаётиб, яна Москвага тушдик. Шу вақтда Москвага Ўзбекистон Ер ишлари камиссарлигининг ишлари билан Данчик, шунингдек, Болтабоев ва Исроилов ҳам келишган экан, улар ҳам шу меҳмонхонада яшашди. Исломов билан Данчик Тўрабековнинг ҳузурида меҳмонда бўлишган. Тўрабеков икки маротаба бизни кўргани меҳмонхонага келган.

Маҳбуса терговчининг “Рустам Исломов Сочида, курортда ҳордиқ олаётганида кимлар билан учрашган?”, деган саволига жавоб бериб, бир неча кишининг номини тилга олган, холос. Уларнинг нима ҳақда суҳбатлашгани унга номаълум ва мутлақо аҳамиятсиз эди.

Хуллас, Элмира Исломовани ҳибсга олишдан мақсад эрининг аксилинқилобий ва аксилшўровий фаолиятини тасдиқловчи ва уни отиб ташлашлари учун асос бўла олувчи кўрғазмани олиш эди. Терговчилар ундан бундай кўрғазмани ола билмадилар. Рустам Исломовнинг ўзи эса мислсиз қийноқлар остида аксилинқилобий ташкилот аъзоси бўлганини бўйнига олди ва 1938 йилнинг 4 октябрида Тошкентда отиб ташланди.

Аммо шу билан ҳам Элмиранинг иши бирёқлик бўлмади. У эрининг аксилинқилобий фаолиятини яширган киши сифатида алоҳида мажлис ҳукмини кутиб ётди.

Ниҳоят, 1939 йил 10 февраль куни у билан боғлиқ тергов иши тўхтатилган, деб топилди ва Элмира Исломова озодликка чиқди. Уйсиз-жойсиз, эрсиз, ишсиз Элмира Исломова энди аросатда яшай бошлади.

Опаси ва сингиллари Элмирага канчалик меҳрибонлик кўрсатиб, унинг оғирини енгил қилишга уринмасинлар, у жигаргўшаларининг ўз тақдирлари, ўз оламлари борлигини биларди. Шунинг учун ҳам у қариган чоғида суянч бўлиши учун фарзандли бўлишни орзу қилди. 1941 йили Абдурахмонов деган бир киши билан турмуш қуриб, ҳомиладор бўлганига ишонч ҳосил қилгач, ундан ажралдида, бу дунёда ўз қўли билан эришиши мумкин бўлган ягона бахтни кутиб яшади. 1942 йил 22 ноябрь куни унинг Темур исмли бахти дунёга келди. Элмира Сулаймоновна Исломова - она, шу бахтни бергани учун Оллоҳдан миннатдор бўлиб, 1996 йил 6 апрелга қадар яшади ва шу куни ҳаётдан кўз юмди.

Мақсуда Исоқова

Мақсуда Исоқованинг турмуш ўртоғи Ғани Исоқовнинг номи бугунги авлод учун ҳеч нарсани англамайди. Холбуки, у камоққа олинган 1937 йилда республиканинг хурматли кишилардан бири бўлган. 30-йилларнинг ўрталарида раҳбарлик лавозимларида бўлган энг истеъдодли кишилар номини тилга олганда тарихчилар Абдулла Каримов, Мирмуслим Шермухамедов, Рустам Исломов, Абдулхай Тожиев, Исроил Ортиқов сингари таниқли арбоблар қаторида унинг номини ҳам эҳтиром билан тилга олишади. Хатирчи тумани партия ташкилотининг котиби лавозимини адо этаётган пайтида ҳибса олинган Абдулла Низомхонов эса журналист Ислон Усмонов билан қилган суҳбатида (“Ёш ленинчи”, 1989 йил 27 сентябрь) бу шахс ҳақида бундай сўзларни айтган:

“1928 йилдан бери партия аъзоси, собиқ ҳарф терувчи Ғани Исоқовнинг аянчли тақдири ўша даврдаги кўпларникидан асло қолишмасди. Ғ.Исоқов дастлаб Октябрь (ҳозирги Шайхонтохур - Н.К.) районидаги савдо

базасида ишлади. Сўнг район партия комитетининг биринчи котиби бўлиб сайланган. Ундан кейин Тошкент округ партия комитетида, Ўзбекистан Коммунистик партияси Марказий Комитети кадрлар бўлимининг мудирининг вазибаларида меҳнат қилди... Ғ.Исҳоқовнинг айби фақат унинг А.Икромов билан бирга ишлагани бўлди, холос. У Москвадаги Кремль касалхонасида кўзини операция қилдириш учун ётганида қамоққа олиниб, Тошкентга келтирилган”.

Қатагон қурбонларидан бирининг бу сўзларида меҳнатсеварлиги, камтарлиги, олижаноблиги ва ишбилармонлиги туфайли оддий ҳарф терувчиликдан кўтарилган Ғани Исҳоқовга нисбатан ҳурмат туйғулари учқунланиб туради.

1902 йили Тошкентда туғилган Ғани Исҳоқов 1923 йилдан 1928 йилгача Эски шаҳардаги босмахонада ҳарф терувчи ва бошқа лавозимларда хизмат қилди. 1937 йил 29 сентябрда Акмал Икромовнинг яқин кишиси бўлганлиги учун “аксиланқилобий-миллатчилик ташкилоти”нинг аъзоси сифатида қамоққа олинди. Орадан бор-йўғи икки кун ўтгандан кейин, 1 октябрда унинг хотини, оддий уй бекаси Мақсуда Исҳоқова ҳам эрининг фожиали тақдирига шерик бўлди.

Асли Тошкентнинг Олмазор кўчасидаги берк кўчаларнинг бирида дунёга келган Ғани ака 1935 йили Янги шаҳардаги 1 Май кўчаси, 69-уйга кўчиб ўтди. Унинг ва хотинининг қамоққа олиниши билан ота-онаси - кексалар уйига, Абдурахим, Абдуҳаким ва Тўлқин деган 7 ёшдан 1 ярим ёшгача бўлган фарзандлари, шунингдек, 14 ёшли синглиси Муқаддам болалар уйига юборилди.

Уларга тегишли уй-жой ва мол-мулк эса давлат фойдасига мусодара этилди.

Ғани аканинг отаси Исҳоқ Шукуров ўша пайтда 63 ёшда - пайгамбар ёшида бўлган. Исҳоқ отанинг набираси Саида Холиқованинг хотирлашига қараганда, у оддий ҳарф терувчи бўлган ўглининг ўзига, билимига муносиб бўлмаган мартабаларга кўтарилишини қўллаб-қувватламаган. Аксинча, ўгли Ғанига:

“Большовойлар давлатига ишонма! Кўтарил, деса,

кўтарилаверма! Оқ подшони йикитган большовойлар камбагалга эл бўладими?!” - деган, ўгли ва келини қамалиб кетишганидан кейин ҳам шу сўзларни ўзича айтиб, жавраб юрар экан.

Яна шу набиранинг айтишига кўра, унинг бувалари зиёлилар уругига, бувилари эса оддий халққа мансуб кишилар экан. Ана шу икки томирга мансуб аждодларининг бирида зукколик, иккинчисида ўта меҳнаткашлик фазилати устувор бўлган. Агар Саиданинг шу мезонидан келиб чиқсак, Ғани аканинг қон томирларида закийлик зарралари, Максуда опанинг юрагида эса меҳнат ишқи мавж урган бўлиб чиқади. Аммо меҳнат ишқи билан уриб турган юракнинг бошқа фазилатлари ҳам йўқ эмас эди. Улар эр-хотин ҳар иккиси бир бўлиб, фарзандларини яхши тарбиялашга, қариндош-уруғлари билан меҳрли-оқибатли бўлишга ўргатдилар. Бироқ уларнинг қамалишлари билан ҳаттоки ён қўшнилари, қариндош-уруғлари ҳам “халқ душманлари”нинг ота-онаси-ю, фарзандлари билан саломлашмай қўйдилар.

Ушбу сўзларни айтишдан мурод шуки, Совет давлати бутун бир оилани вайрон этибгина қолмай, шу оилага яқин ўнлаб кишиларнинг юрагидаги эзгу фазилатларни ҳам қонли болтаси билан чопиб ташлади. Қўрқув, ҳадик, шубҳа аҳд ва юракни идора этувчи кучга айланганида эзгулик майсалари топталиб кетади, кишида.

3 октябрь куни Максуда опа биринчи маротаба сўроққа қақирилди. Терговчи ундан “халқ душмани” бўлмиш эрининг аксилинқилобий-миллатчилик фаолиятини яхши била туриб, бу ҳақда хабар бермаганини айтди-да, уни жар ёқасига бошлади. “Сенинг олдингда бир-йўл бор, холос: ё эрингнинг ғаразли фаолияти ҳақида кўргазма берасан, ё сен ҳам унинг изидан шу жарликка қулайсан!” - деди у.

Торгов қайдномасида Максуда опанинг сўзлари қуйидаги тарзда баён этилган:

“Мен шу кунларда хибсга олинган Исоҳоқов Ғанининг хотини бўламан. Мен у билан 10 йил бирга яшадим. Саводим кам бўлгани ва сиёсатни тушунмаганим учун унинг аксилинқилобий фаолиятидан хабарсизман. Умуман,

у мен билан сиёсий мавзуларда суҳбатлашмаган. Унинг олдига Содиқов Карим, Юнусов Солиҳ, Холиқов Содик, Низомхонов Абдулла келиб туришар эди. Кўп пайтида икки марта ашулачи Карим Зокирий келган. Лутфулла, (фамилиясини билмайман) укаси Асад ҳам келишган, аммо менинг хузуримда ҳеч қандай суҳбат бўлмаган... Яна бир маротаба айтаман:

Эрим Исҳоқов Ғанининг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида мен ҳеч нарсани билмаганман”.

Мақсуда опа терговчи томонидан қачон ва қанча сўроққа чакирилган бўлмасин, шу сўзлардан бошқа гапни айтиши маҳол эди. Шунинг учун ҳам уни қанчалик қийнаган бўлмасинлар, ундан бошқа маълумотни ола билмаганлар.

Энди унинг юқорида келтирилган сўзларига эътибор берсангиз, эри Ғани Исҳоқовнинг “аксилинқилобчилар”-дан иборат давраси оддий кишилардан иборат бўлган. Аммо у Акмал Икромовнинг назар-эътиборига тушиб, хизмат пиллапоясидан кўтарилгани учун мазкур “халқ душмани”га садоқатли киши сифатида қамокқа олинган. Шунинг учун ҳам терговчи уни Акмал Икромовнинг “жиноят”ларига шерик қилишга ҳаракат қилиб, уни ўзига ва Акмал Икромовга тухмат қилишга мажбур этди. Терговчи янги-янги сохта сўроқ қайдномаларини “ижод” қилиб, уларни имзолатмоқчи бўлди, аммо маҳбус буюк бир ирода кучи билан бу тухматномалар тагига қўл қўймади. Шундан кейин уни “биринчи категория” бўйича шафқатсизлик ва ёвузлик билан қийнади.

Шубҳасиз, терговчи шу орада Мақсуда опани ҳам унутмади. Уни тинмай чакириб, таҳдид ва тазйик ўтказиб, қийнаб, таҳқир этиб турди. Аммо қийноқнинг ўзи билган “олий” шаклларини Ғани Исҳоқовга нисбатан қўллади.

Мақсуда опа қамокда бир-биридан даҳшатли тушларни кўрарди. Бир куни у ажабтовур бир тушни кўрди. Уйда қандайдир муносабат билан худойи бўлипти. Қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар йиғилишипти. Яхши ош дамланипти. Мақсуда опа бир коса ош суздириб, уни эрига олиб борипти ва косани эрига узатипти. Эри косага қўл узатиши билан коса ерга тушиб чил-чил синипти. Ош

ерга сочилиб кетипти-да, аллақардан бир кўппак пайдо бўлиб тўқилган ошни ея бошлапти. Кейин борган сайин катталашиб, эрига ҳамла қилипти. Бу шундай кўркинчли манзара эдики, Мақсуда опа эрини қутқармоқчи бўлиб, дод-фарёд кўтарипти. Ва шу заҳоти уйғониб кетибди.

Мақсуда опа бу тушни кўргач, ўзига келмади. “Эримга бир бало бўлди. Уни ўлдиришди”, деб ўйлади.

У алданмаган эди. Чиндан ҳам, терговчи қонхўр шериклари билан бирга Ғани Исмоқовни НКВДнинг ички қамоқхонасида қийнаб ўлдиришган эди. Бу даҳшатли воқеа 1938 йилнинг 17 мартда содир бўлди. Вафодор аёл бу муҳиш воқеани ўша куниёқ сизди.

1 октябрь куни бўлиб ўтган тинтув пайтида НКВД ходимлари Исмоқовлар оиласининг бошқа мол-мулклари қаторида Ғани ақанинг севимли хотинига совға қилган тилла узукни ҳам мусодара этган ва ким билади, эҳтимол, ўзлаштирган эдилар. Энди эса ана шу узук рамзи бўлган бахтли никоҳни ҳам ифлос гадалари билан таҳқирлаб ташладилар.

1938 йил 7 апрель куни турмада азоблаб ўлдирилган Ғани Исмоқовнинг айбсиз айбдор хотини Мақсуда Исмоқова эрининг аксилинқилобий фаолиятига ёрдамлашган унсур сифатида 3 йилга НКВДнинг меҳнат посёлкаларига сургун қилинди.

Бечора аёлнинг сургундан қачон қайтиб келгани аниқ эмас. Ҳар ҳолда 1940 йилнинг охири - 1941 йилнинг бошларида Мақсуда опа эркинликка чиққан бўлиши мумкин. У қамокдан чиққанидан то 1985 йили, вафот этгунига қадар қамок ва сургундаги ҳаётини эсламасликка уринди, шу ҳақда гап очилганда халқумига тош келгандек нафас олиши оғирлашиб, “қора дастурхон”ни очишга тоқати йўқлигини маълум қилиб турди. Лекин... у чекаётган алам унинг юз-кўзларидан яққол кўриниб турарди. У қамокда бўлганида терговчи уни истаганича ҳақоратлади, истаганича таҳқирлади ва истаганича зўрлади. Хуллас, Мақсуда опа қамок ва сургундан бир қизча билан қайтди. Унинг эрини ваҳшийларча ўлдирган қотил бу қизчанинг отаси эди. Мақсуда опа бу дунёга келиб, қанча адолатсизлигу бедодликни кўрган бўлса, бундай ўта

бедодликнинг бўлиши мумкинлигини тасаввурига ҳам сиғдиролмади. Бир томони - ўзининг қизи. Иккинчи томони - ...

У қизчага Мазлума деб ном берди. Мазлума Мақсуда опанинг бошидан кечган мудхиш кунларнинг ёдгори бўлиб яшади.

“Бувим тиниб тинчимайдиган кишилардан эдилар, - деб эслайди Саида. - Эрталаб соат 4 дан туриб супур-сидирга тушар ва кун буйи чарчаш нималигини билмай, меҳнат қилардилар. “Гапдан иш яхши”, дердилар доим. Ҳатто кексайиб, чеккан азоб-уқубатлари оқибатида бод бўлиб қолган ва ҳамма жойлари зиркираб оғриган пайтлариди ҳам дам олишни билмадилар... Овозлари чиройли, гап-сўзлари ёқимли, ўзларининг ҳам истаралари иссиқ эди”.

Саида бир оз нафас олгач, давом этди: “Кўларининг кучи кўп эди. Бир куни мени чойшабни сиқиб юборишга чақирдилар. Мен чойшабнинг бир учини ушлаб, сиқа бошладим. Лекин кучим етмади. Бувимлар кўлимдан дарҳол олиб, чойшабни бир ўзлари шундай гижимлаб бурдиларки, “шов” этиб чойшабдаги нам оқиб кетди... Бувимлар болаларини яхши тарбиялаган эдилар. Мен ҳамма болалар шунақа бўлса керак, деб ўйлардим. Аммо бошқа хонадонларга бориб, бошқа болаларни кўришга тўғри келганда, бувимларнинг ўз фарзандларини бошқача тарбиялаганларига амин бўлдим... Бувимлар бошқача, покиза, фариштадек покиза одам эдилар. Шунинг учун ҳам кўп нарсани тушларида олдиндан кўриб билардилар... Аммо уларнинг дардлари ичларида эди...”.

Мақсуда опа 1983 йили 73 ёшида ўғли Абдурахимнинг вафотини кўтара олмай, оламдан ўтди. Шу билан катта бир оиланинг бахтли ва бахтсиз тарихи тугади.

Хайринисо Мажидхонова

Хайринисо 1905 йили Тошкентда, маърифатпарвар оиласида дунёга келди. Унинг отаси Мажидхон ака Тошкентнинг машҳур Миробод маҳалласида турли миллатларга мансуб зиёлилар муҳитида яшаган. У XX аср бошларида Москва, Петербург каби шаҳарларда бўлиб қайтган, ўз даврининг илғор фикрлари билан “чанглангани” учун қизларига замонавий билим беришга, турли тилларни ўрганишга ҳаракат қилган. Шунинг учун ҳам мутаассиб руҳонийлар унга “Мажид ўрис”, “Мажид кофир” деб лақаб берганлар, қизларининг юзларини очиб, ўқиб юришларини қоралаганлар. Хайринисо шундай бир вазиятда яшаб, маҳалласидаги ўқимишли татар, рус, немис қизлари билан дугона бўлиб ўсди. У опаси Ойпошша билан бирга Мунаввар қори, Саодат Еникеева каби ўз даврининг илғор зиёлиларидан сабоқ олди.

1922 йил охирларида Туркистондан Германияга ўқишга юборилган бир гуруҳ ўзбек йигит ва қизлари орасида Хайринисо ҳам бор эди. У 1924-1926 йилларда Марям Султонмуродова билан бирга Дармштатт шаҳрида Ўқитувчилар семинарийсида, тиббиёт курсларида ўқиди, немис тили ва адабиётини ўргана бошлади. 1927 йил ёзида, таътил вақтида, Хайринисо дугонаси Марям Султонмуродова билан бирга Парижга саёҳат қилди. Улар инсоният маданиятининг шукухли пойтахтларидан бири бўлмиш бу шаҳарда яшаб турган юртдошлари бухоролик Аҳмад Наим ва Туркистон Муваққат ҳукуматининг собиқ раиси Мустафо Чўқаевлар билан иттифоқо учрашиб қолдилар. Аҳмад Наим уларни Парижнинг кино, театр каби маданият ўчоқлари билан таништирди. Германиядаги ўқиши вақтида Хайринисо бир неча муддат Австриянинг Вена шаҳрида ҳам бўлади.

Хорижга таҳсил олиш учун бораётган ўзбек қизларининг жасорати 20-йилларнинг бошларидаги таракқий-парвар кишиларнинг олқишига сазовар бўлди. Чунончи, Хайринисо Мажидхонованинг номи Чўлпон, Боту, отаси Мажидхон думанинг мақола ва шеърларида, айниқса, фахр билан тилга олинди. Жумладан, Боту 1922 йил ноябрида бир гуруҳ туркистонлик талабалар қаторида ўзбек кизи Хайринисо Мажидхонованинг Берлинга жўнаши муносабати билан ёзган “Кичкина армуғоним” шеърида унга оқ йўл тилаб, шундай ёзган:

*Кора турмуш чангалидан кутулиб,
Эрк чечагин теша олган кучли киз.
Эски одат санамларин парчалаб,
Эрк-тангрига сажда қилган рухли киз.
Йўлинг тўғри, ортга боқма, кета бер,
Илгарилаш ашуласин айта бер!*

Хайринисонинг отаси Мажидхон ака хорижга кетган талабалар орасида қизининг ҳам бўлганидан чексиз мамнун бўлиб, бу воқеадан суюнган ҳолда узоқ-яқиндан табрик хатлари йўллаган кишиларга ва, айниқса, шоир Ботуга миннатдорчилик билдириб, бундай ёзган:

“Эзилган миллатлар, қоронғуликда қолган юртини келгусида чин билим билан ёритмоқ учун бу йил хорижга кетган талабалар орасида қизим Хайринисо ҳам бор эди.

Билим учун узоқ элларга биринчи ўзбек қизини юбориш шарафи, шукрлар булсунким, менга насиб бўлмиш. Хозир мен шу муносабат билан ҳар ердан қутлаш хатлари олмоқдаман... Уларнинг ҳаммасига бирдан, айниқса, қизгин туйгулар билан қутлаган Москва ва Бокудаги талабаларимизга, Қозон ва Оренбургдаги маданият ва маориф ходимларига, ёш шоиримиз Боту ўртоққа ташаккуримни билдириб, билим истаб, дунёнинг ҳар томонига ёйилатурғон йигит ва қизларимизни кўпайсин, дейман”. Германияда олти йил таълим олган Хайринисо 1928 йили Ўзбекистонга қайтиб, то 1937 йил 13 сентябрга қадар Касаба уюшмалари Марказий Кўмитаси ходимлари ҳамда жумҳурият бошланғич ва ўрта таълим ўқитувчиларининг дам олиш уйида шифокор бўлиб ишлайди. Европа тиббиёти ютуқлари бўйича эришган билимлари, машхур немис олимлари ва шифокорларидан ўрганган малакалари меҳнаткашларни даволашда, айниқса, қўл келади.

Хайринисо шу йилларда опаси Ойпошша билан бирга хозирги “Россия” меҳмонхонаси яқинида - Конституция (аввалги Файзулла Хўжаев) кўчасидаги 34-уйда турган. У шу ерда 1937 йил 13 сентябрда тўсатдан қамокқа олинган. Унга 1922-1928 йилларда Германиядаги “Туркистон” аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси бўлган, 1928 йилда унинг топшириқлари билан СССРга жосус бўлиб келган, СССРдаги ўша “Туркистон” ташкилоти аъзолари билан алоқада бўлган”, - деган тухматқорона айблар қўйилган.

Ўша куни унинг отаси яшайдиган катта Миробод кўчасидаги 43-уй, 1-хонадонда тинтув ўтказилиб, Хайринисонинг паспорти, Германиянинг юз маркали тангаси, ўша ердан келган 112 та мактуб, немис тилидаги 4 та ёзишма, 5 та ён дафтар, 3 та китоб олиб кетилди.

Сўроқда ундан Берлиндаги туркистонлик талабаларнинг Мустафо Чўқаев, Заки Валидий ва Аҳмад Наим иштирокидаги умумий йиғилишларида нималар бўлганлиги, мажлислар қачон ўтказилганлиги ва у ерда туркистон-

лик талабалардан кимлар иштирок қилганликлари сўралди. Ўз халқига чин юракдан хизмат қилаётган ҳалол инсон - Хайринисо Мажидхонова терговчининг барча саволларига тўғри ва аниқ жавоб берди. Мустафо Чўқаев, Заки Валидий, Аҳмад Наимлар билан учрашувлари, талабаларнинг ўзаро тўлланиб, суҳбатлашиб туришлари, юртдошлари ўртасидаги ўзаро табиий муносабат ҳаёт эҳтиёжи эканини тушунтирди. Ҳеч нарсадан гумонсирамай, учрашувларда иштирок этган талабалар - Мажидий, Вали Қаюм, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Саттор Жаббор, Темирбек Казбековнинг номларини тилга олди. Ҳатто Совет ҳокимиятидан норозилик руҳидаги гаплар бўлганлигини ҳам яшириб ўтирмади.

“Менга, - деди у бу ҳақда терговчиға берган жавобида, - Туркистон талабаларининг Мустафо Чўқаев ва Заки Валидийлар иштирокида ўтказган 4 та йиғилиши маълум: биринчи йиғилиш тахминан 1924 ёки 1925 йилда Берлин ресторанларидан бирида бўлиб ўтди. Мазкур йиғилишда Мустафо Чўқаев иштирок қилди. Эҳтимол, Заки Валидий ҳам бўлгандир. У ерда туркистонлик талабалардан: мен, Мажидий, Вали Қаюм, Тўлаган Мўмин, Султон Матқул, Саттор Жаббор, Казбеков ва бошқалар бўлишди. Агар янглишмасам, бу йиғилишнинг ташаббускори Вали Қаюм эди. Мазкур йиғин советларга қарши характерда бўлиб, у ерда нималар бўлганлиги ва нималар ҳақида гапирилганлиги ҳозир аниқ эсимда йўқ. Иккинчиси ... тахминан 1927 йил ёзида Марям Султонмуродова билан бирга саёҳат мақсадида Германиядан Франциянинг Париж шаҳрига бордик. Боргунга қадар, ҳозир эсимда йўқ, ким орқалидир биз Мустафо Чўқаевнинг адресини топдик ва Парижга келгач, мавжуд адрес буйича Чўқаевни кидирдик ва топиб, унинг ёрдами билан вақтинча меҳмонхонага жойлашдик ва у ерда бир ойча яшадик. Мазкур меҳмонхонада турган вақтимизда Мустафо Чўқаев билан Аҳмад Наим (у шу вақт Парижда яшарди) бир неча бор олдимизга келишди, биз билан бирга юриб, Париж шаҳрини кўрсатишди. Биз ҳам, ўз навбатида, Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Наимнинг хоналарида бир неча бор бўлдик”.

1937 йил 22 декабрда бўлган сўрок қайдномасида эса

юқоридаги каби савол-жавоблардан сўнг “Сиз ўз айбингизни бўйнингизга оласизми?” - деган саволга жавобан Хайринисо Мажидхонова барча айбларнинг асоссизлигини айтиб, уни мутлақо тан олмаслигини яна бир бор таъкидлади:

Жавоб: Мен ўзимнинг гуё Ватанга хоинлик ва айдоқчилик-миллатчилик ташкилотига алоқадор бўлганлигимни, айбдорлигимни тан олмайман. Мен ўзимнинг айбимни фақат қуйидагиларда, деб биламан:

а) 1922-1928 йилларда Германияда ўқиган вақтларимда аксилинкилобчи Мустафо Чўқаев ва Заки Валидийлар аксилшўровий нутқлар сўзлаган Туркистон талабаларининг учта йигилишида қатнашганман;

б) Германияда бўлган пайтимизда 1927 йили дугонам Марям Султонмуродова билан бирга Парижга борганмиз, аксилинкилобчи Мустафо Чўқаев ва Аҳмад Наимлар билан бир неча бор учрашганмиз;

в) СССРга қайтганимдан кейин, 1931-1932 йилларда Ўзбекистонда Ўрта Осиё тиббиёт институтида илмий ходим сифатида ишлаган Германия фуқароси профессор Энглянд билан муносабатда бўлдим. Унинг хонасига кириб турганимга сабаб мен унга ўзбек тилидан дарс берар, ўзим эса ундан (Энглянддан) немис жонли сўзлашув тилини ўрганар эдим.

Кўшимча қиламан: мен ва Султонмуродова 1927 йили Францияга Парижни томоша қилгани борган эдик”.

Масала шундай равшан бўлганига карамасдан, тергов бир йилдан ортиқ давом этади ва СССР Олий Суди Харбий Коллегиясининг Алексеев бошчилигидаги сайёр гуруҳи 1938 йил 9 октябрда Хайринисо Мажидхоновани ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 62, 64 ва 67-моддалари буйича айбдор ҳисоблаб, олий жазо - отувга ҳукм қилади. Ҳукм 1938 йил 9 октябрда ижро этилади. Шундай қилиб, эндигина Европада ўқиб қайтган ўзбек қизларидан бири Хайринисо Мажидхонова тузумнинг бегуноҳ қурбони бўлади. Унинг оила аъзолари, ота-онасининг ҳам бошига кўп азоб-уқубат ва қийинчиликлар тушади.

“Куз ойларининг бошларида мен темир йўл мактабининг 2 - 3-синфида ўқирдим, - дейди Тошкент Темир

йўллар бош бошқармаси кадрлар бўлимининг бошлиги Холида опа Кодирова, ўша машғум йилларни эслаб, - Хайринисо холам ишхоналарида иш билан бўлиб, уйга келолмай қолган кунларининг бирида, тонг сахарда уйимизга икки кишининг назорати остида кириб келдилар. Бу формасиз кишилар уйимизни роса тинтув қилишиб, унинг Германиядан олиб келган китоблари, хатлари ва бошка хужжатларини талаб килдилар. Холам ҳамма нарса Мирободдаги ховлимиздалигини айтгач, улар Хайринисо холамини ўша ёққа олиб кетдилар. Мен мактабга боролмай, кўркиб, алахлаб, қиска йўл билан бобомнинг олдиларига чопдим. Бобомга иккита одам холамини ишхонасидан олиб келиб, уйимизни тинтув қилишганини айтдим. Бобом бувимга караб:

- Онаси кизингдан айрилибсан, - дедилар. Бир пастдан кейин НКВД ходимлари бу ерга ҳам етиб келишиб, холамини бобомнинг уйига киритишди-да, бир зумда ҳаммаёқни титиб ташлашди. Хайринисо холамининг Германиядан келтирган китоблари, хатлари ва ўқиш йилларида тузган альбомларини ховлида ёқишди.

Холамини олиб кетишгач, бизни ҳам тинч қўйишмади. Мажидхон бобом ва онамини ҳам 3-4 ой терговга чақиритиб, “Кизингнинг Германия билан алоқаси, жосуслик ишлари ҳақида маълумот берасан”, деб бир неча бор сўрок қилишди, баъзи вақтлар уларни ҳатто қамаб ҳам қўйишди. Кейинчалик Файзулла Хўжаев кўчасидаги уйимиздан хайдаб ҳам чиқардилар.

- Хайринисо холамининг орзулари катта эди, - дейди Холида опа кўз ёши билан сўзида давом этиб. - Холам Германиядан келтирган тиббиётга оид турли қўлланмаларни немис тилидан ўзбек тилига таржима қилишга киришган, илмий тадқиқотларини бошлаган эдилар. Мени ҳам келажакда шу соҳада ўқишга ундаб, маърифат нуридан бахраманд бўлишга тинмай даъват этардилар. Шунинг учун менга рус ва немис тилларини ўргатар, менга Москвадан, Берлиндан олиб келган русча ва немисча болалар журналларини кўрсатиб, ўқиб, тушунтириб берар эдилар. Германияда немис газета ва журналларида чоп этилган суратларини кўрсатиб, ўқиш ва тажриба ўтказиш жараёнлари ҳақида

қувониб сўзлар, “Сен ҳам катта бўлсанг ўшандай илгор мамлакатларга бориб ўкиб қайтасан”, деб мени орзуларга қанотлантирар эдилар. Ёндирилган китоблар орасида Германиядан олиб келинган тиббий асарлар, болалар китоблари билан бирга Гёте, Шиллернинг немис тилидаги китоблари, Абдулла Қодирий, Чўлпон каби буюк ўзбек шоир ва ёзувчиларининг ўзбек тилидаги асарлари ҳам бор эди.

Мен бир сафар бобом билан холамини кўраман, деб турмага борганимда Хайринисо холамини бизларга кўрсатишмади. Онам норозилик билдирганларида уни кечгача қамаб қўйиб: “Сенларни турмада чиритаман!” деб бақриб беришди. Шундан сўнг биз узок йиллар у ерга боришга, холамнинг номларини тилга олишга ҳам қўрқиб яшадик.

XX съезддан кейин онам синглиси Хайринисонинг охириги тақдирини суриштириб, республика ҳуқуқ органларига мурожаат қилганларида, улардан холанг 1942 йили вафот этган бўлса керак, деган совуққина мужмал бир хабарни олдик. Лекин Хайринисо холам қаерда, қандай аҳволда вафот этганларини Ўзбекистон мустақилликка эришгунигача билмай юрдик. 1999 йил 7 октябрдагина Ўзбекистон Республикаси Олий Судиининг биринчи ўринбосари имзоси билан холамнинг тамомила оқланганлиги ҳақидаги қоғозни олдик. Шунинг учун ҳам биз Ватанимиз мустақил бўлганидан чексиз миннатдормиз, шу мустақиллигимиз абадий барқарор бўлсин.

Асҳоб Миршаропова

20-30-йилларда таникли ўзбек зиёлиларига тан маҳрами бўлган соҳибжамол татар аёллари орасида Асҳоб Миршаропованинг муносиб ўрни бор. Афсуски, бугун бу аёлни яқиндан билувчи бирор киши қолмаган. Камина уни таниган, билган қайси бир кишига мурожаат этмай, Асҳоб Миршаропова ва унинг тақдири тўғрисида бирорта жўяли маълумотни топа олмадим. Шунинг учун ҳам қуйида баён этилган маълумотлар фақат архив ҳужжатларига асосланган, холос.

Асҳоб Миршаропова, 1903 йил 3 апрель куни Тошкентда дунёга келган. Асҳобнинг отаси Нури Назировнинг қачон ва қасрда туғилгани номаълум. Аммо у вафот этгач, онаси Зулайхо Назирова Мамед Гусейновга турмушга чиқиб, Тошкентдаги Боровский кўчасига қарашли 1-торкўча, 26-уйда икки фарзанди билан истиқомат қилган.

Асҳобнинг 1923 йили машҳур саркарда Миркомил Миршароповга турмушга чиққунига қадар бўлган ҳаёти тўғрисида архив ҳужжатларида бирорта маълумот йўқ. Агар

Миркомил Миршароповнинг 1921 йил августидан 1923 йил декабрига қадар Хоразм Халқ Республикасида ҳарбий нозир бўлиб хизмат қилгани ва хизмат юзасидан шаҳарма-шаҳар кўчиб яшаганини инобатга олсак, Асҳобнинг афсонавий саркарда билан ё Хоразм, ё Тошкентда танишиб, унга турмушга чиққани ҳамда эри билан ҳамнафас ҳолда жаҳонгашта кишидек яшагани маълум бўлади.

Миркомил Миршаропов ўз даврининг билимдон, маданиятли, хушахлоқ, хушсуҳбат ва сергайрат кишиларидан бўлган. Шунинг учун ҳам у нафақат аскарлар, балки хотин-қизлар ўртасида ҳам катта ҳурмат-эътибор қозонган. Ана шундай ажойиб йигитнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлган Асҳоб чакана қизлардан бўлмаган, албатта. У гўзаллиги билангина эмас, айти пайтда, ички маданияти, муомаласи, аёллик жозибалари билан ҳам нозирнинг кўнглини овлаган.

1937-1938 йилларда “халқ душмани” деган тавқи лаънатга учраган таникли кишиларгина эмас, балки уларнинг хотинлари ҳам эрларининг аксилинқилобий миллатчилик фаолиятларини яшириб келганликда айбланиб, қамокка олиндилар. Бундай укубатдан Асҳоб Миршаропова ҳам бенаиб қолмади. У 1937 йил 25 ноябрда ҳибс этилди. Саркардага қўйилган асосий айб унинг 19-тоғли отлик ўзбек дивизияси ёрдамида Совет ҳокимиятини ағдариб ташлаб, Ўзбекистонда мустақил буржуа демократик давлатни барпо этиш бўлгани учун ундан шу масала бўйича кўргазмалар олишга ҳаракат қилдилар.

Ўша йилнинг 21 декабрида маҳбуса биринчи маротаба сўроққа чакирилди. У терговчининг сўроқларига аниқ ва лўнда жавоб берар экан, эрининг Акмал Икромов билан яқин муносабатда бўлганинигина айтиб, унинг аксилинқилобий миллатчилик фаолияти тўғрисида ҳеч нарса билмаслигини таъкидлади. Шундан кейинги саволларга берилган жавоблар муайян аҳамиятдан холи бўлмагани учун қуйида сўроқ қайдномасини тўла келтирамиз:

Савол: Миршаропов тоғли элатлар бригадасига командирлик қилган пайтда (сўз саркарданинг Шимолий Кавказ ҳарбий округидаги фаолияти ҳақида бормокда - Н.К.) қайси миллатчилар билан алоқада бўлган?

Жавоб: Миршаропов тоғлик элатлар бригадасида командирлик қилган вақтда мен Оржоникидзе шахридаги “Интурист” меҳмонхонасида у билан атиги тўрт ойгина бирга яшадим ва унинг аксилинқилобчи миллатчилар билан алоқада бўлгани ҳақида хабар топмадим.

Савол: Сиз Миршароповнинг аксилинқилобий миллатчилик фаолиятини била туриб яширмоқдасиз. Тергов сиздан бу масала бўйича ҳаққоний кўрғазмалар беришни талаб этади.

Жавоб: Миршароповнинг аксилинқилобий миллатчилик фаолияти ҳақида менга ҳеч нарса маълум эмас. Бераётган кўрғазмамнинг самимий эканига ишонишин-гизни сўрайман.

Ушбу сўроқдан кейин орадан салкам бир йил ўтгач (бу даврда эри отиб ҳам ташланган), 1938 йил 11 ноябрь куни Асҳоб Миршаропова иккинчи марта сўроққа чақирилди. Агар шу сўроқ пайтида бўлиб ўтган савол-жавобларга эътибор берсангиз, ундан қутилган мақсад сиз учун қоронғи бўлиб қолади. Бунинг сабаби шундаки, Миркомил Миршаропов шу сўроқдан бир ой аввал - 1938 йил 10 октябрда отиб ташлангани учун маҳбусадан эрининг аксилинқилобий фаолияти ҳақида яна бирор далил-ашё олишга ҳеч қандай зарурат йўқ, хатто бу иш кип-қизил бемаънилик эди. Агар терговчининг эндиги мақсади Асҳоб Миршаропованинг ўзини сиёсий масалада айблаш ва унга бирор жазо муддатини бериш, деб ўйласангиз, сўроқ худди аввалгидек бошқа ўзанда кечган ва терговчининг қора нияти ҳали ҳам марҳум саркардага қарши қаратилган. Бинобарин, бу ерда ва кейин ҳам бошқа манфаатларнинг бўлганлиги аниқ сезилиб туради.

Бизнинг мақсадимиз эса, 1937 йил 25 ноябрдан бошлаб Тошкент қамоқхонасига “халқ душмани”нинг хотини сифатида олиб келинган аёл тўғрисида нақл қилиш бўлгани учун шу сўроқда рўёбга чиққан баъзи бир маълумотларни ўртага ташламоқчимиз.

Эр-хотин Миршароповлар ҳаётининг НКВД учун қизиқарли даври, шубҳасиз, уларнинг Самарқандда кечирган йилларидир. Миркомил Миршаропов ҳарбий академияни тугатгач, 1929 йил 15 июнда Самарқандга

академия йўлланмаси билан келиб, ўзбек отлик полкининг командири лавозимига тайинланади ва шу лавозимда 1935 йилга қадар хизмат қилади. НКВД назарида, Ўзбекистондаги аксилинкилобий кучлар худди шу даврда советларга қарши курашишни ўз олдиларига мақсад қилиб қўйган ташкилотлар атрофида бирлашганлар. 19-тоғли отлик дивизия эса, асосан, миллий кадрлардан ташкил топгани учун, НКВД назарида, у аксилинкилобчиликнинг уяси бўлган. Шунинг учун ҳам терговчи Асҳоб Миршароповадан уларнинг Самарқанддаги уйига шу йилларда кимлар келиб тургани билан қизиққан. Асҳоб Миршаропованинг сўзларидан шу нарса маълум бўладики, улар хонадониди, биринчи навбатда, мазкур дивизиянинг Великанов, Соколов, Ястребов, Головацкий, Наримонов, Медведев сингари бошлиқлари бўлишган. Ҳарбий хизматга алоқасиз бўлган кишилардан эса Самарқанд шаҳар партия ташкилоти котиби Ҳожиметов, ЎзССР соғлиқни сақлаш халқ комиссари Абдуллаев, санъат ишлари бошқармаси раиси Босит Қориев, ЎзКП(б)МКси котиби Акмал Икромовлар келиб туришган. Бу, шунчалик оддий рўйхат бўлмай, эр ва хотиннинг оилавий олами ҳақида ҳам тасаввур берувчи ҳужжатдир. Шубҳасиз, агар ҳарбий хизмат ва қуролдош дўстлар Миршаропов учун бир олам-у шахсий ҳаёт иккинчи бир олам бўлганида, дивизиянинг аксари рус бўлган командирлари Миркомил Миршароповнинг уйига танда қўймаган бўлардилар. Бинобарин, Асҳоб Миршаропованинг маиший ҳаёти ҳам ҳарбий кишилар даврасида кечган. Агар Миркомил Миршароповнинг адабиёт ва санъат аҳли билан ҳам яқин бўлганини эътиборга олсак, демак, унинг хотини Қизил Армиянинг катта зобитлари билан бирга ўзбек шоирлари ва санъаткорлари муҳитидан-да баҳраманд бўлиб яшаган. У ҳатто Самарқанддан Тошкентга бот-бот келиб турганида Ҳамза театрининг атоқли артисткаси Маъсума Қориевнинг уйида яшаган. Юқоридаги рўйхатдан эса, унинг турмуш ўртоғи Босит Қориевнинг ҳам Миршароповлар хонадонига тез-тез ташриф буюриб тургани маълум бўлади.

Миршароповлар хонадониди эр-хотиндан бошқа бирор киши яшамаган. Оила бошлиғи, шунга қарамай, хотини

маиший турмуш ботқогига ботиб қолмасин учун 1935 йили Екатерина Леонидовна Шипицина деган 46 ёшли аёлни уй ходимаси этиб тайинлаган. У Миршаропов Самарқанддан Шимолий Кавказга кетгунига қадар беш ой давомида оила ҳолидан хабар олиб, катта-кичик сирлардан вокиф бўлиб турган. У берган маълумотга кўра, Миршароповлар хонадонига Ўзбекистон Давлат университетининг ўқитувчиси Петриченко, Асҳобнинг ҳоласи Ойша ва яқин таниши Рая Файнштейн мунтазам равишда келиб туришган.

Маълум бўлишича, Миршаропов Самарқандга кўчиб келганидан кейин унинг хотини 2-болалар уйида маълум вақт мудир бўлиб хизмат қилган. Файнштейн эса шу вақтда Самарқанд округ маориф бўлимида ишлаган. Болалар уйи округ маориф бўлими қарамоғида бўлгани учун Асҳоб билан Раиса тез-тез учрашиб турганлар. Улар ўртасидаги алоқа тобора самимийлашиб, у ҳатто Миршароповлар хонадонига бот-бот келадиган ва ҳатто ётиб ҳам қоладиган бўлган. Бунинг сабаби шундаки, Асҳоб 1931 йили ишдан бўшаб, Ўзбекистон Давлат университетининг геолого-география факультетига ўқишга киради. Тайёргарлиги яхши бўлмагани туфайли ўқиш жараёни Асҳоб учун хийла оғир кечади. У ҳатто рус тилидан кийналгани сабабли Файнштейн унга ёрдам қўлини чўзиб, шу баҳона унинг ҳаётига кириб олади. Шу тарзда Асҳоб Оржоникидзе шахрига кўчиб кетгунига қадар унинг оёғи Миршароповлар хонадонидан узилмайди. 1935 йил сентябрида эса Асҳоб ўқишни тугатиш учун Самарқандга қайтиб келади ва Раиса 1936 йил майига қадар у билан бирга яшайди.

НКВДга эса худди Файнштейндек ҳамма нарсадан, хусусан Миршароповлар хонадонининг сир-асроридан огоҳ кимсалар керак эди.

Раиса Давидовнанинг 1938 йил 4 март куни берган кўргазмасида бундай маълумотлар ҳам бор.

1932-1933 йиллари, маълумки, собиқ советлар мамлакатада қурғоқчилик туфайли ғалла бўлмаган. Нон - анқонинг уруги. “Олтин-кумуш тош экан, арпа-буғдой ош экан”, деган мақол худди шу йиллари туғилган. Очликдан силласи қуриган одамлар кечалари билан киш совуғида навбатда туриб, уруш-жанжал билан нон сотиб

олганлар. Талабаларга, улар жумласидан, Асхобга берилган стипендия ва паёк (курук озуқа) тирикчилик учун етмаган.

1933 йил киш кунларидан бирида Асхоб Миршаропова ўқишдан қайтгач, кўча-куйда кўрган шундай дахшатли манзаралар таъсирида шу ҳақда оғиз очиб, бу халқнинг оғир аҳволига ҳеч ким парво қилмаётгани ҳақида ўксиниб сўзлаган.

1934 йили, яна киш кунларининг бирида, кечкурун Асхоб университетдан қайтиб, Абдуллаев деган ректорнинг Реве исмли ўқитувчига кун бермаётгани ва уни университетдан сиқиб чиқармоқчи бўлганини айтади. (Шу воқеадан кўп ўтмай, Реве университетдан троцкийчи сифатида ҳайдалган.) Шу вақт Миркомил Маршаропов баҳсга аралашиб, “Асхоб, сен ноҳақсан, Абдуллаев яхши ва керакли ходим, уни, аксинча, кўтариш керак”, дейди. (Шундан кейин эр-хотин ўртасида шу масала сабабли келишмовчилик юз бериб, ҳатто қўмондон бир қанча вақт хотини билан сўзлашмай ҳам қўяди.) У бояги баҳсдан кейин хотинига “Қуйсанг-чи, шу гапларни!” дегандек қўл силтаб, ўз хонасига кириб кетади. Қизиб турган ва хали ҳам газаб отидан тушмаган Асхоб эса, эри кириб кетган томонни кўрсатиб, “Улар ҳаммаси-миллатчи!” деб қўяди.

Чамаси, бу Асхобнинг жаҳл устида айтган сўзларидир. Ҳар ҳолда терговчи Файнштейндан олган маълумотларини Асхобнинг юзига солганида, у бу сўзларни айтганини мутлақо рад этган.

Шубҳасиз, Миркомил Миршаропов хотини Асхобни яхши кўриб уйланган. У ўн тўрт йиллик биргалиқда кечган ҳаёти давомида хотинини муҳаббат чечаклари билан қуршаб, уни бахтли-садотли қилишга уринган ва ўйлаймизки, бунга эришган. У 1936 йил февралда атайин Оржоникидзедан Самарқандга келиб, севимли хотинини ўзи билан бирга олиб кетган. Асхоб эри қалбидаги муҳаббатнинг ана шу эзгу чечаклари қадрига етибгина қолмай, ўзи ҳам севги ва меҳр туйғуларини унинг бошидан сочишга интилган.

1937 йил сентябрида ҳарбий комиссариатнинг даъвати билан Миркомил ва хотини Москвага боради. Барометр собиқ советлар мамлакатига совуқ ва дахшатли оқимлар

келаётганини кўрсатаётган кунлар эди. Шунинг учун ҳам кўмондон Москва - Ростов поездига ўтирар экан, хотинини аввалгидек кучиб ўпмайди. Асҳоб ҳам унинг мушкул бир ҳолатда эканини сезади. У эри билан сўнгги марта хайрлашаётгандек эди.

Асҳоб Миршаропова қамокда ётган азобли кунларида шуларни ўйлади. Унинг назарида, эрининг Ростовга кетиши ва кейин ҳар иккисининг қамокка олиниши билан ҳаёт соати тақа-тақ тўхтагандек эди.

Аммо ҳаёт фақат бир киши учун - атоқли саркарда Миркомил Миршаропов учунгина тўхтаган эди, холос.

Файнштейн дугонаси ҳақида жиндек қалтис маълумот берганига, НКВД “учлик”лари эса кўплаб “халқ душманлари”нинг ўта содда ва гўл хотинларига бир неча йиллик жазо муддатларини берганига қарамай, Асҳоб Миршаропова 1938 йил 16 декабрда айбдорлиги аниқланмагани учун озодликка эришди. Хусусий ҳужжат ва суратлари унга қайтариб берилди.

Матлуба Мухамедова

20-йилларда Ўзбекистондан Германия, Туркия сингари мамлакатлар қатори Россиянинг турли шаҳарларидаги олий ва ўрта махсус ўқув юртларига ҳам бир қанча йигит ва қизларимиз ўқишга юборилган. Шулардан бири Москвадаги ўзбек ишчи ёшлар факультетида ўқиган Матлуба Мухамедовадир.

У асли фарғоналик бўлиб, 1911 йили ўқимишли оилада таваллуд топди. Унинг отаси Нурмуҳаммад Дадамухамедов ўз даврининг маърифатпарвар ва хур фикрли кишиларидан бўлгани учун ўгли Фатхулла, қизлари Махбуба ва Матлубаларнинг ҳам замонавий билимларни эгаллашига ёрдам берди. Қизларини дастлаб оила даврасида, сўнг янги мактабларга бериб, ўқита бошлади. Матлуба Қўқондаги болалар уйида, кейин Тошкентдаги хотин-қизлар билим юртида таҳсил кўрди. 1927 йилда эса Москвада очилган ўзбек ишчи ёшлар факультетига ўқишга кетди. Матлуба у

ерда яхши ўқиш билангина чекланиб қолмай, билим юртининг ижтимоий-маданий тадбирларида ҳам фаол қатнашди, ўша даврда Москвада яшаб ва ишлаб турган машҳур ўзбек зиёлилари Чўлпон, Шоқиржон Раҳимий, Абдулхай Тожиев ва Ҳамдам Тожиевлар билан мулоқотдан баҳраманд бўлди, республикамизда чоп этилиб турган китоб, газета ва журналларни тинмай кузатиб борди, Чўлпон ва Абдулла Қодирий каби ёзувчиларнинг асарларидан завқ-шавқ олибгина қолмай, ўзи ҳам шеърӣ машқлар қила бошлади. Унинг бундай машқларидан баъзилари деворӣ газеталарда босилиб, талабалар ўртасида кизиқиш уйғотди. Бу машқларда Чўлпоннинг миллий истиқлолга умид ва истибодга нафрат кайфиятидаги шеърлари таъсири кучли бўлиб, улар Москвадаги талабалар шуурига ҳам юқа бошлади. Бундан унинг бу шеърларидан сиёсий хато излай бошладилар. Уни билим юрти комсомол ташкилотининг мажлисларида муҳокама қилдилар, шеърларида миллатчилик ва советларга қарши кураш руҳи бор деб, комсомолдан чиқардилар, ўқишдан ҳайдадилар. Бугина эмас, бу муҳокамалар оқибатида мазкур ўзбек ишчи ёшларининг билим юрти ҳам ёпиб қўйилди.

Матлуба Москвада қолиб, музика билим юртига ўқишга киради, аммо кўп ўтмай, Тошкентга қайтади ва шу йиллари Ленинграддаги Политехника институтида таълим олиб қайтган Восиқ Муҳамедовга турмушга чиқади. Матлуба кейинроқ Тошкент Давлат Тиббиёт институтига ўқишга киради. Шифокорлик касбини эгаллаб, ҳамшахарларининг сиҳат-саломатлиги йўлида хизмат қилишни орзулайди. Аммо унинг бу орзу-умиди мустабид тузумнинг зарбаларига учраб, пора-пора бўлади.

1937 йил декабрида севимли умр йулдоши Восиқ Муҳамедов миллатчиликда айбланиб қамокқа олинди, уйи тинтув қилиниб, Матлубанинг ўзи ҳам сарсон-саргардон бўлиб қолди ва 1937 йил охири 1938 йил бошларида, унинг ўзи ҳам хибсга олинди. Ўзбекистон Ички Ишлар Халқ Комиссарлигининг 1938 йил 17 январда Матлуба Муҳамедовани қамокқа олиш ҳақида чиқарган қарорига қараганда, у шу вақтда Тошкент Давлат Тиббиёт институтининг 2-курсда ўқиб, 1 Май кўчасидаги 80-уйда яшаган.

Унинг камокда олинишига асос бўлган айбномада айтилишича, гуё “у ҳозир ҳибсда бўлган Германиянинг айгоқчиси Саттор Жаббор, аксилинкилобий миллатчилардан Чўлпон ва Муҳамедовлар билан яқин муносабатда бўлган ва аксилинкилобий шеърлар битиб, уни яширин йўллар билан тарқатиб келган ва ўзига яқин бўлган совет ходимлари ўртасида аксилинкилобий тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб борган”.

Лекин Матлуба Муҳамедова сўроқнинг биринчи кунлариданок ўзига кўйилган бу айбларнинг мутлақо асоссизлигини айтади. Жумладан, 1938 йил 19 январда (яъни ҳибсга олинганининг учинчи кун) бўлган дастлабки сўроқ вақтида ИИХК бўлими бошлиғи, терговчи Матлубадан камокдаги эри Восиқ Муҳамедовнинг халқ душмани сифатидаги фаолияти ҳақида кўргазма беришни талаб қилганида, у мазкур айбнинг тамомила асоссизлигини айтиб, бундай жавоб берди:

Савол: Восиқ Муҳамедов халқ душмани сифатида қош этилган. Унинг бу аксилинкилобий фаолияти сизга маълум. Шу ҳақда кўргазма беринг.

Жавоб: Восиқ Муҳамедовнинг ҳеч қандай аксилинкилобий фаолияти менга маълум эмас.

Савол: Сиз аксилшўровий фаолиятингиз учун камокқа олингансиз. Шу ҳақда кўргазма беринг.

Жавоб: Мен ҳеч қандай аксилшўровий фаолият олиб бормаганман”.

Орадан бир ойдан кўпроқ вақт ўтгач, Матлуба 1938 йил 21 февраль кун яна терговга чақирилади. Терговчи бу сафар Матлубанинг айблари ҳақида кўргазма олиш учун уни узоқ дағдағали саволларга тутади. Уни Москвадаги ўқиши пайтида ёзган миллий руҳдаги шеърларидан тортиб, эри Восиқ Муҳамедов ва опаси Махбубанинг Германияда ўқиган умр йўлдоши Саттор Жабборларнинг аксилшўровий миллатчилик фаолиятлари учун қамалганликлари-ю, Матлубанинг ушбу кишилар билан яқин муносабатда бўлганлигини юзига солиб, ундан ўз айбини бўйнига олишга талаб этадилар, унинг бу масалаларга оид жавобларини эса терговчилар ўз манфаатларидан келиб чиқиб, бундай ўзгартирадилар:

Савол: Сизнинг аксилинкилобий миллатчилик фаолиятингиз нималарда кўринганлигини айтиб беринг.

Жавоб: ... Мен 1929 йили Чўлпоннинг ҳали босилмаган каттагина шеърини ўқигач, аксилшўровий миллатчилик руҳида бир шеър ёздим. Мазкур шеъримда чоризмнинг ағдарилганига 12 йилча ўтганига қарамай, шу давр ичида ўзбек халқи ахволида ҳеч қандай ўзгариш бўлгани йўқ, Ўзбекистон ҳали ҳам аввалгидай мустамлака шароитидадир, деб ёзган эдим. Шеър ишчилар факультетининг комсомол комитетига маълум бўлиб, талабаларнинг умумий мажлисида муҳокама қилинди. Мазкур мажлисда мен миллатчилик ғояларимни ҳимоя қилдим ва бунинг учун комсомолдан ўчирилдим. Шундан кейин мени талабалар сафидан ҳам ҳайдашди ва мен Тошкентга қайтиб келдим. 1932 йили ҳозирда қамокда бўлиб, аввал Германияда ўқиган опамнинг эри Саттор Жаббор менга бир немисча журнални бериб, унда менинг 1929 йилда ёзган шеъримнинг немисча таржимада босилганлигини кўрсатган. Шеърга илова тарзида таржимоннинг мақоласи ҳам берилган бўлиб, унда тахминан: “17 ёшли ўзбек қизи Матлуба Муҳамедова ўз шеърисида ўзбек халқини Совет ҳукуматига қарши қуролли кўзғолонга чақиради”, - деб ёзган ва менинг мазкур шеъримда ақс этган миллатчилик ғояларини мактаган экан.

Айни пайтда, терговчилар Матлубанинг қамокдаги эри Восик Муҳамедовдан ҳам унинг ишчилар факультетидаги “ғоявий зарарли” фаолиятига оид қўшимча айблов кўрғазмасини олишга ҳаракат қиладилар.

Терговчилар томонидан турли йўллар билан қўлга киритилган ахборот орасида яна бир маълумот бўлиб, унга кўра, Москвадалик пайтида Маҳбуба ва Матлуба исмли икки талаба қиз Италия элчихонасига бориб, хорижий паспорт олишга эришган. Улар гўё Италияга шикоят ёзишиб, унда Совет ҳукуматини турли миллатларга мансуб ёшларни эзиб, мустамлакачилик сиёсатини юргизишда айблашган экан.

Матлуба Муҳамедова устидан бўлган бундай уйдирма гаплардан сўнг 1938 йил 17 май куни Тошкент вилояти суди коллегияси мажлисида унинг жиноий иши кўриб чиқилди. Мазкур суд мажлисининг баённомасида ёзили-

шича, судланувчи Муҳамедова ўз айбини қисмангина тан олиб, бошқа айблар терговчиларнинг “тўқимаси” эканлигини айтган:

“Мен, - деган у ушбу суд мажлисида, - талабалар орасида ҳеч қачон советларга қарши руҳда тарғибот олиб бормаганман. Мен рус қизлари билан ҳамиша дўст-иноқ бўлганман, улар менинг оғзимдан ҳеч қачон аксилин-килобий сзларни эшитишмаган.

Мен 1927 йили Москвада ўқидим. Шеъримнинг мазмуни ҳозир аниқ эсимда қолмаган бўлса-да, ҳақиқатан ҳам, у яхши эмас эди. Опамнинг эри Германияда бўлган. Эрим 1937 йил 16 декабрда қамалган. Шеърим деворий газетада босилган эди. Саттор Жаббор 1932 йили менга немисча бир журнал бериб, у ерда менинг фамилиям борлигини ва унда шеърим босилганлигини айтди. Бу ҳақда ҳеч кимга ҳеч нарса айтмадим.

1937 йили акам ҳам қамокқа олинди. У ўша вақтларда қурилиш институтининг талабаси эди... Шеърим бўлса, бор-йўғи тўрт сатрдангина иборат бўлиб, унда мен дугонам эрининг хибсга олиниши ноҳақ бўлганлиги, унинг ҳалол киши ва партия аъзоси бўлиб, ҳеч қандай айби йўқлиги ҳақида сўзлаганман, холос. Лекин шеъримнинг мазмуни кейинчалик қарорда терговчилар томонидан ўзгартириб юборилган.

“Мен ўзимнинг айбимни фақат шеър ёзганлигимда, деб ҳисоблайман. Суддан ёшлигимни ҳисобга олиб, жазо чорасини енгиллатишларини сўрайман. Мен қамок лагерида ҳалол ишлаб, ўз хатоларимни тузатаман”.

Суд хайъати аъзолари айбланувчи Матлуба Муҳамедованинг на самимий жавобларини, на соддадиллик билан айтган илтижоларини ва на ёшлигини инобатга олди. У 10 йил қамок жазосига ҳукм этилди ва 5 йил сайлаш-сайланиш ҳуқуқидан маҳрум қилинди.

Шундай кейин Матлуба Муҳамедова жазо муддатини ўташ учун узоқ Сибирнинг “Усольский” лагерига жўнатилди. У ерда ўзига ўхшаган кўплаб бегуноҳ маҳбуслар билан бирга қаҳратон киш кунларида ўрмонда дарахт кесди, баттол назоратчиларининг маҳбусларга нисбатан кўпол муомалалари ва ҳақоратларини ўз бошидан кечирди.

Матлуба рўй берган адолатсизликларга чидай олмай, ҳақиқатни талаб қилиб, СССР прокуратураси ва бошқа юқори суд органларига мурожаат қила бошлади. Орадан икки йилча вақт ўтгач, 1940 йил 26 февраль СССР Олий Суди жинойий ишлар бўйича суд коллегияси мажлисида Тошкент вилояти судининг 1938 йил 17 майдаги Матлуба Мухамедованинг иши юзасидан чиқарган ҳукми бекор қилинди.

Хўш, унинг қамокдан кейинги ҳаёти қандай кечди, дерсиз? Биз бу ҳақда маълумот олиш учун унинг опаси Махбуба Мухамедова (1907-1978) нинг ўгли, ҳозирда меҳнат фахрийси, техника фанлари номзоди Урхон Жабборга мурожаат қилдик. У киши бизга қуйидагиларни хикоя қилди:

“Матлуба холам узоқ Сибирдаги қамок лагерларидан қайтганларида мен тахминан 7-8 ёшли бола эдим. У киши сургундан жуда озиб-тўзиб қайтган эдилар. Чунки, холам Сибирда ўрмон кесиш билан шуғулланиб, кўп азоб чеккан ва у ердан ҳатто “бошқа Махмудова” деб ўзгартирилган фамилия билан қайтган эканлар. Шунга қарамасдан, холам ТошМИДаги ўқишларини давом эттиришга киришиб, уни уруш йилларида тугатдилар ва Тошкентда шифокор-врач бўлиб ишлай бошладилар.

Урушдан сўнг Воркутадаги қамок лагеридан тоғам Фатхулла Мухамедов ҳам қайтиб келди. У 1937 йили Архитектура институтида талабалиги вақтидаёқ камалиб, 10 йил қамокқа ҳукм этилган ва ўша ёқларга сургун қилинган эди. Тоғам сургундан ўн йиллик оғир иш шароити ва совук оқибатида оғир хасталикка чалинган ва бунинг устига, унинг Тошкентда яшашига руҳсат берилмай, маънавий эзилганлар. Шундан сўнг тоғам ўз шаҳрига сиғмай, Наманганга кетиб яшаган. Холам тоғамнинг кетидан кетиб, Наманганда врач бўлиб ишлаш билан бирга уларнинг оғир дардларини даволаган, унга ва оиласига моддий ёрдам бериб турган. Тоғамнинг Тошкентда яшашига фақат Сталин вафотидан кейингина руҳсат берилиб, шундан кейингина у шу ерга қайтган. Унгача биз онам билан Матлуба холам ва Фатхулла тоғамларнинг аҳволидан хабар олиб туриш учун Наманганга бориб турганмиз. Холам

Тошкентга келганидан кейин ҳам шифокор бўлиб ишлаб, кекса ота-онасидан, опаси Махбуба Муҳамедова ва бизларнинг (холамнинг болалари йўқ эди) холимиздан хабар олиб турдилар. Чунки, менинг отам, машхур химик олим Саттор Жаббор ҳам 1937 йилнинг бошларида Германия жосуси сифатида ҳибсга олиниб, биз, ёш гўдақлар ҳам, моддий ва маънавий кўмакка мухтож бўлиб қолган эдик.

Шундай қилиб, холам Намангандан қайтганларидан кейин ҳам кўп йиллар мобайнида ўз соҳаларида ишлаб, халкимизнинг сиҳат-саломатлиги йўлида ҳалол меҳнат қилиб, эл-юрт ҳурматига сазовор бўлдилар. Шуниси қувончлики, у киши ҳаётлик вақтларида Ўзбекистоннинг мустақилликка эришганини ўз кўзлари билан кўрдилар. Халкимизнинг совет мустамлакачилиги зулмидан қутулгани учун беҳад қувониб, бизларни мустақилликнинг қадрига етишга ва унинг барқарорлиги йўлида тинмай кураш олиб боришга даъват этган эдилар. Ва шу васиятлари ила у киши 1998 йили Тошкентда оламдан кўз юмдилар”.

Шундай қилиб, Матлуба Муҳамедова ва унинг эри таниқли ўзбек зиёлиси, Ўзбекистоннинг дастлабки бинокор муҳандисларидан бири бўлган Восиқ Муҳамедов ва шу соҳанинг вакили бўлган акаси Фатхулла Муҳамедов ҳамда опасининг эри, машхур ўзбек химик олими Саттор Жабборнинг бегуноҳ қамалиши ва жабрланишлари етмагандай, унинг ўзи ҳам гуноҳсиз қамалиб, бир неча йиллар узок Сибирь ўрмонларида оғир меҳнат ва ҳақоратларни бошдан кечирди. Шукрлар бўлсинки, бугунги мустақиллик йилларида улар қатл этилган жойларда зиёратгоҳ барпо этилиб, “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи қад кўтарди ва бу мажмуа тобора кенгайиб, пойтахтимизнинг муқаддас ва табарруқ қадамжоларидан бирига айланиб бормоқда.

Зоя Оллоқулова

Зоя Александровна Оллокулованинг кизлик фамилияси Алексеенко бўлиб, 1914 йили Кубань вилоятининг Ейск шаҳрида темир йўлчи оиласида тугилган. Миллати украин. Унинг отаси Александр Иванович Алексеенко 20-йилларда, фалакнинг гардиши билан Тошкентга кўчиб келган. Зоя бу вақтда эндигина 10 ёшга тўлган, узун сап-сарик сочлари ўзига ярашган, украинча талаффуз билан сўзловчи, кўни-кўшнилари билан ифодаси билан айтсак, кип-кизил “хохлушка” эди. У Тошкентга кўчиб келганидан сўнг Янги шаҳардаги кечки мактабда ўқиди.

7-синфдан кейин ўқишни ташлаб, “Осиё-нон” деган корхонага шогирд сифатида ишга кириб, 1931 йили шу ерда ярим йил ишлади. Сўнг яна бир неча корхонада ўз кучини синаб, ниҳоят, 1933 йили бир танишининг тавсияси билан Халқ Комиссарлари Советининг Ишлар бошқармасида хизмат қила бошлади.

Азов денгиз бўйларида туғилган Зоя Халқ Комиссарлари Советида иш бошлаган пайтда Орол хавзасидан келган Жуманиёз Оллоқулов исм-шарифли ўзбек йигити ҳам шу даргоҳда хизмат қилмокда эди.

Жуманиёз Оллоқулов Зоя билан танишиши биланок шу кувнок кўнгирик овозли украин қизини севиб қолди, унинг хатто уч ойча бўлса-да, бошқа киши билан никоҳда яшагани ҳам Жуманиёзни аҳдидан қайгармади. 1934 йил 24 январда Жуманиёз Зояга уйланиб, у билан бахтли турмуш кечира бошлади.

Жуманиёз Оллоқулов 1898 йили Хивада туғилган, бинобарин, Зоядан 16 ёшга катта эди. У Халқ Комиссарлари Советига қишлоқ хўжалиги бўйича референт бўлиб ишга келгунига қадар мураккаб йўлни босиб ўтди. МХХдаги у қадар ишончли бўлмаган манбаларга кўра, у 1907-1910 йилларда Тўрткўлдаги жадид мактабида тахсил кўрган. 1910-1915 йилларда рус билим юртида таълим олган. Сўнг 1919-1920 йилларда Тошкентда Ёш хиваликлар инкилобий кўмитасида котиб бўлиб хизмат қилгунига қадар турли идораларда тажриба орттирди. Унинг 1929 йили Халқ Комиссарлар Советига таклиф этилгунига қадар кечган фаолияти ҳам ранг-баранг манзараларга эга. Бу манзаралар оша шу нарса кўзга ташланадик, гарчанд у қисқа муддатларга бўлса-да, 1920, 1921, 1922 йилларда ГПУ қамокхоналари билан яқиндан “ганиша бошлаган”. Ниҳоят, у 1937 йил 11 июль куни Файзулла Хўжаевнинг яқин кишиларидан бири сифатида қамокқа олиниб, 1938 йил 7 январда Тошкентда отиб ташланган, шахсан унга тегишли мол-мулк эса мусодара этилган.

Ж.Оллоқуловнинг қамалиши тасодифий эмас. У қайси тузумда яшаётганини ўйлаб-нетмай, кўнглидагини гапирадиган кишилардан бўлган. Чунончи, у 1935 йили Халқ Комиссарлари Совети кутубхонасида янги газеталарни ўқиб туриб, Куйбишевнинг ўлгани тўғрисидаги хабарга кўзи тушиши билан бундай деган: “Куйбишев қонхўр киши эди. У Ўзбекистонга пахта терими пайтида келганида қанчадан-қанча кишиларни шахсан ўзи отиб ташлаган!”

Хоразмлик мард йигитнинг бундай гаплари пировардида ўзининг бошига етди.

У камокқа олингандан сўнг кўп ўтмай, 1937 йил 23 октябрда хотини Зоя Александровна ҳам хибсланди. Бу пайтда бахтиёр келин-куёвнинг биринчи фарзанди Элла эндигина икки ярим ёшга тўлган эди. Шу куни Пушкин кўчасидаги 40-уйда бўлиб ўтган тинтувда Зоянинг 18 номдан, Элланинг эса 9 номдан иборат шахсий буюмлари рўйхатга олиниб, уларнинг бири Зоя билан бирга Тошкент турмасига, иккинчиси эса икки ярим ёшлик гўдак билан бирга Сапёрлар кўчасидаги болалар уйига топширилди. Оллоқуловлар оиласи яшаган уй эса муҳрланиб, давлат фойдасига мусодара қилинди.

Жуманиёз Оллоқуловни чекистлар олиб кетишаётганда у хотинига қараб, “Зоинька, Совет давлати олдида менинг ҳеч бир гуноҳим йўқ. Ҳадемай қайтиб келаман”, деди. Аммо Зоя Александровна биринчи тергов пайтидаёқ эрининг 1920-1921 йилларда аксилинкилобий фаолияти учун икки марта камокқа олингани, 1922 йили эса “Миллий иттиҳод” ташкилоти Хива бўлимининг раҳбари сифатида инкилобий трибунал томонидан 5 йилга кесилганини эшитди. У ётган камерада эса Файзулла Хўжаевнинг онаси ҳам бўлиб, у кизи Вилоят билан бир тан, бир жон бўлиб яшарди. Кунларнинг бирида Райхон аянинг бағридан кизини тортиб олиб, уни бошқа ерга юбормоқчи бўлишди. Шунда бечора она шундай фарёд кўтардики, камерада она-бола билан қўшилиб йиғламаган одам қолмади. Зоя Александровна шундай дахшатли ҳақиқатларни кўриб, эрининг бу дўзахдан омон чиқиши мумкин эмаслигини тушунди.

Жуманиёз рус билим юртида ўқигани ва рус тилини билгани учун бўш вақтларида рус ва Ғарбий Европа ёзувчилари асарларини ўқир, шундай фазилат унинг хотинига ҳам бегона эмас эди. Эр-хотин ўзларининг тўнғич фарзандларини кўптанларида, агар ўтил туғилса, Жуманиёз унга Искандар деб ном қўймоқчи бўлган. Борди-ю киз туғилса, унга исм бериш ҳукуки, оилавий келишувга кўра, онанинг қўлида эди. Шунинг учун ҳам 1935 йил 14 апрель куни Зоя киз кўрганида қайсидир француз адиб-нинг қахрамони шарафига уни Элла деб атади. Элла, Эллочка оиланинг ширин бир эрмаги бўлган пайтда ота-

она қамокқа тушган, қизалокнинг ўзи болалар боғчаси деб аталган жажжи қамокда сақланмокда эди.

Шу кезлари “халқ душманлари”дан туғилган ўнлаб гўдаклар, Эллочка сингари, болалар боғчасида ота-оналаридан айри яшаб, турли касалликларга чалинмокда ва ўлмокда эдилар. Шунинг учун ҳам Александр Иванович хотини билан бирга боғчани навбатма-навбат пойлашиб, Эллочкани бошқа жойга кўчиришаётгани ё кўчирмаётганларидан огоҳ бўлиб туришди. Кунларнинг бирида 1937 йилнинг ёвуз қахрамонларидан бири Вишинский Тошкентга келганда, унинг кўнглини топиб, набираларини ўз бағирларига қайтариб олишди.

Жуманиёз билан Зоянинг никоҳ нури остида кечган киска ҳаётида, сўзсиз, баланд-паст ходисалар, гап-сўзлар ҳам ўтган бўлиши табиий. Аммо Зоянинг хотирасида эри ишқ-муҳаббатнинг олижаноб тимсоли сифатида бир умрга колди. Унинг хотинига бўлган муносабатида ўзгача бир назокат бор эдики, Зоя шу назокат жилваларини хотирлаш билан қамокдаги даҳшатли йилларни бошидан кечирди. Унинг романслардан иборат репертуарида қайғулилари ҳам, шўхроклари ҳам бўлгани учун камерада - вазиятга қараб - гоҳ у, гоҳ бу рангдаги, оҳангдаги кўшиқларни айтиб, ҳамсояларига яшаш учун куч бағишлаб турди. Унинг ҳамсоялари орасида эса машҳур кишиларнинг хотинлари, шу жумладан, бир умрга дугона тутингани Элмира Исломова ҳам бўлган.

Жуллас, дастлабки сўроқ пайтида терговчи Шевчук унинг Оллоқулов билан танишиши ва унга турмушга чиқиши тарихи билан қизикди. Сўнг унинг 1921 йилдан бери “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий ташкилоти Хива бўлимининг раҳбари эканлигини айтиб, ундан шу ҳақда кўргазма беришни талаб этди. Зоя Александрова учун эри аввало ошиқ бир йигит, қолаверса, оила бошлиғи, қизининг отаси эди. Шунинг учун ҳам у эрининг аксилинқилобий фаолиятдан тамомила беҳабарлигини айтди. Шундан кейин терговчи улар хонадонига кимларнинг келиб-кетиб юрганини билмокчи булди.

Жуманиёз Оллоқулов хизмат юзасидан бир қанча кишилар билан алоқада бўлган. Шулар орасида ҳамюрти

Давлат Ризаев ҳам бўлган. Жуманиёз Давлат билан гоҳ унинг, гоҳ ўзининг уйида учрашиб-кўришиб турган. Унинг суҳбатдошлари, улфатлари орасида Госплан ходими Раҳим Мирзаев, ер ишлари халқ комиссари Болтаев, “Узсувқуриш” директори Оташев, Ҳамза театри режиссёри Витт сингари хилма-хил соҳаларнинг вакиллари бўлишган. Буларнинг бир қисми ўша йили камокқа олинган.

Ж.Оллоқулов қамалгач, газеталарда унинг “халқ душмани” бўлганлигини “фош этувчи” мақолалар кетма-кет чикди. Кўни-кўшнилар Зояни “халқ душмани”нинг хотини, деб ҳақоратлайдиган бўлишди. Шундан кейин Зоя эридан ажралиш ҳақида ариза ёзиб, уни 1937 йил 14 сентябрда, камалиши арафасида, Куйбишев тумани ЗАГСига берди. Эҳтимол, шу хатти-ҳаракати учун ҳам унинг қисмати бошқаларга караганда анчагина енгил кўчди: уни ортиқча қийнашмади.

Кунларнинг бирида Ж.Оллоқуловга камокхонааро хизмат қилиб юрувчи кимсалардан бири хотини Зояни кўрганини айтади. Жуманиёз ҳеч бир гуноҳи бўлмаган, ҳатто кизи тугилганидан кейин ишдан ҳам озод бўлган хотинининг камокқа олинганига ишонмади. Шундан кейин бояги кимса Зояни навбатдаги “сайр” пайтида учратиб, ундан эри учун бирор далил-ашё беришини сўрайди. Зоя унга бошидаги қизил дуррани ечиб беради. Жуманиёз бу дуррани олганидан сўнг нафақат хотинининг қамалгани, балки мамлакатда катта қиргин кетаётгани, шу қиргиндан ўзининг ҳам омон чиқа олмаслигига ишонч ҳосил қилади.

Ким билади, балки бу дурра Ж.Оллоқуловнинг ирода-сини синдириш, таслим бўлиши учун НКВД ходимлари томонидан қилинган кичик “операция”дир. Агар шундай бўлса, у ҳолда бу ходимлар биз билмаган ва билишимиз маҳол бўлган бошқа ютуқларга ҳам эришган бўлишлари аниқ.

Зоя Александровна эрининг аксилинкилобий фаолиятдан мутлақо хабарсизлигини қайта-қайта такрорлаганига ва ҳатто ундан ажралиш ҳақида ариза ёзганига қарамай, 5 йилга меҳнат посёлкасида ишлашга ҳукм қилинди. Ва у 1938 йил майида Бекобод туманидаги Сретенский қишлоғига яшаш ва ишлаш учун юборилди. Шу орада ўзи

ва онаси озод этишларини сўраб, турли идораларга ариза ёзди. Ниҳоят, 1939 йил 21 апрель куни Зоя Александровна меҳнат посёлкасидан озод этилиб, ота-онасининг Карл Маркс кўчасидаги 67-рақамли уйида яшай бошлади. Шахсан унга тегишли мол-мулк қайтариб берилди.

Орадан кўп ўтмай, Иккинчи жаҳон уруши бошланиб, уруш суронлари Ўзбекистонга қадар етиб келди. Бошқа шаҳарликлар қатори, Зоя Александровна ҳам оғир иқтисодий аҳволда қолди. Шунда Сретенский қишлоғидаги кенг-мўл ерлар ёдига тушди-да, онаси ва кизи билан бирга ўша ерга жўнади. Қишлоққа сургун қилинган таниш эсер аёллар ҳали ҳам шу ерда яшашмоқда эди. У қишлоққа бориши билан собиқ маҳбуса дугоналари уни қувонч билан кутиб олдилар. Ҳатто унга қанчадир ер берилиб, у бу ерга мош, лавлаги ва ҳатто бугдой ҳам экди. Кизи Эллочкани ўзбек тилидаги қишлоқ мактабининг 1-синфига ўқишга берди. Урушнинг этаги кўринган 1944 йили эса Зоя Александровна қишлоқдан, собиқ сургунгоҳдан оиласи билан қайтади ва энди кизини рус мактабига ўқишга беради.

У Тошкентга қайтгач, эрининг қариндош-уруғлари билан яқинлашмоқчи бўлди. Аммо “халқ душмани”нинг хотини билан алоқада бўлиш улар учун ҳам хавфли эди. Шу сабабдан улар на Зоя Александровнага, на Эллага рўйхушлик бердилар.

50-йиллар ҳам келиб, замон ўзгарди. Миллионлаб кишиларнинг қатагон этилгани Сталиннинг, Совет давлатининг, партиянинг катта хатоси сифатида эътироф этилди. Қамоқ ва лагерлардан қатагон қурбонлари қайтиб кела бошлади. Шундай кунларда отасининг омон-эсон қайтиб келишига ишонган Элла яшаётган кўча деворларига “Аллақулов”, “Аллақулов”, “Аллақулов”, деб ёзиб чиқди. Унинг мурғак назарида, бу сўзларга кўзи тушган Жуманиёз Оллоқулов ўз оиласини осон-гаров топа олар эди. Лекин у, Элла қанча кутса ҳам, қайтиб келмади. У аллақачон она тупроқнинг бир парчасига айланган эди.

Шу йиллари бўлса керак Зоя Александровна эрининг тақдирини билан қизиқиб, тегишли идорага мурожаат қилди. Буни қарангки, уни 1937 йили сўроқ қилган ва эрининг

“халқ душмани” эканлигини тасдиқловчи қўргазма беришни талаб этган киши қабул қилиб, унга Жуманиёз Оллоқуловнинг ноҳақ қамоққа олингани ва оқланганини эълон қилди.

Орадан бир неча йил ўтгач, Элла турмуш қуриб, ўғил кўрди ва уни Искандар деб атади. Бу ном ҳам унинг азиз отаси хотирасига бўлган чексиз ҳурматининг бир белгиси эди.

1996 йилнинг 27 апрелида Зоя Александровна Оллоқулова бу телба дунёни тарк этиб, эри Жуманиёз Оллоқуловнинг абадият оламига қанот қоқиб учди.

Гулсум Раҳимова-Ашрафий

20-йилларнинг бошларида Туркистон ва Бухоро жумҳуриятлари раҳбарлари, шунингдек “Кўмак” уюшмаси ёрдамида Германияга ўқишга юборилган 70 га яқин ўзбек ёшлари орасида бир неча қозок, тожик, татар йигит ва қизлари ҳам бор эди. Шулардан бири татар кизи Гулсум Раҳимова-Ашрафийдир.

Гулсум опа 1902 йили Қозоғистоннинг Окмулла вилояти Ўтбосар шаҳрида таваллуд топиб, то 1913 йилга қадар ўша ерда ўқиган. Отаси Каюм бобо Раҳимов кейинчалик турмуш тақозоси билан Туркияга кўчиб борган. Гулсум опа ҳам 1918 йилгача ўша ерда таҳсил олишга уринди. Лекин Туркиядаги таълим тизими шифокор бўлишни орзу қилган Гулсум опани унча қаноатлантормади. Шу орада имкон топилиб, у 1918 йили Германияга ўқишга борди. Бунга шу йилларда Россия муслмон ҳарбий асирлари қаторида Туркияга келиб қолган Олимжон Идрисийнинг унинг отаси билан аввалдан таниш бўлганлиги ва Гулсум опанинг орзусидан хабардор бўлганлиги сабаб бўлди.

Бу ҳақда Гулсум опанинг ўзи шундай хикоя қилади: “1918 йил куз ойларида уйимизга Идрисий, Бадри Сайфулмулуков¹ ва доктор Барий келишди. Улар билан бўлган суҳбат чоғида мен Туркияда аёллар учун олий маълумот олиш йўлидаги қийинчиликлардан зорланиб, шифокор бўлиш истагим борлигини айтдим. Идрисий бунга жавобан мени Берлинга юборишга ва хоҳишим бўйича ҳар қандай ўқув юртига жойлаштиришга ваъда берди. Бунинг устига, Берлингача боришнинг қийин эмаслиги, у билан Берлинга Исмоил Акчурин ҳам кетаётганлиги, улар билан бирга боришим мумкинлигини айтди. Мен бу таклифни қабул этиб, 1918 йилда синглим (Рукия Раҳимова - Ш.Т.) ва Исмоил Акчурин билан бирга Германияга (Берлинга) бордим”.

Шундан сўнг Гулсум опа синглиси Рукия билан шаҳардаги бошланғич мактаблардан бирининг ўқув пансионатига ўрнашиб, ўша ерда яшаш билан бирга Дрездендаги кизлар гимназиясига кириб, ўқий бошлади. 1922 йилдан сўнг улар Бухоро Халқ Республикаси таъминотига ўтиб, 1925 йилгача унинг ҳисобидан шу гимназияни битирдилар. Гулсум опа ўқишининг анча чўзилганига сабаб эса, унинг ўқиш давридаги баъзи бир моддий қийинчиликлари эди. Шу сабабдан у ҳатто орада Финляндияга ҳам кетиб, у ердаги татар ёшлари мактабида бир муддат дарс ҳам берди. Ўзи ва синглиси Рукиянинг ўқишлари учун имкон ҳозирлади. Унга шу даврда Финляндияда яшаб, савдо иши билан шуғулланиб юрган тошкентлик Ҳасан Назаров деган ўзбек йигити яқиндан ёрдам кўрсатди. Хуллас, у Германиядаги ўқишини тугатгач, Ўзбекистонга

¹ Бадри Сайфулмулуков миллати татар бўлиб, 1890 йилда Казанский шаҳрида таваллуд тошган. 1914-1917 йилларда Туркиянинг Константинополь шаҳрида яшаган. 1915 йили у ердан Берлинга бориб, француз ва турк тилларидан дарс берган. 1916-1925 йилларда Берлин университети шарқ факультетида турк ва араб тиллари бўйича магистр бўлган. 1925 йилда Ўрта Осиё Давлат университети таклифига биноан Тошкентга келиб, у ерда маърузалар ўқиган. 1926-1927 йилларда Тошкентнинг Эски шаҳарида тиш даволаш лабораторияси мудир бўлган. 1929 йил ноябрда Германиянинг жосуи деган айб билан қатағонга учраган. 1930 йил майида Ўрта Осиё Давлат сиёсий бошқармаси суд коллегияси қарори билан 5 йилга қамалган ва 1936 йилда қамокда ўлган. 1956 йили оқланган.

муайян назарий билим ва амалий педагогик тажрибага эга бўлиб қайтди.

Бу ҳақда Гулсум опа шундай хотирлайди:

“Мен Германияда баъзи бир танаффуслар билан 1918-1925 йилларда ўқидим. Шу вақтлар орасида тахминан икки йилча Финляндиянинг Ильинский шаҳрида педагоглик ҳам қилдим. У ерда 1923-24 йилларда татар мактабларида дарс бердим. Менинг Финляндиядаги педагогик ишларга ўтишимга ўша вақтларда Финляндияда яшаб, 1923 йилда у ердан Берлинга савдо иши билан келган Ҳасан Назаровнинг ёрдами катта. Ҳасан Назаров асли тошкентлик ўзбеклардан бўлиб, у 1923-1924 йилларда Финляндиядан СССРга қайтиб, у ердан тошкентлик хотини - ўзбек аёли ва 7-8 ёшли ўглини бу ерга олиб қайтган эди”.

Гулсум опа Дрезден кизлар гимназиясида ўқиётган даврда Туркистон ва Бухородан борган ўзбек, қозок, татар ёшлари билан бирга ўқишда, маданий ва маърифий ишларда фаол иштирок этади. Айниқса, Берлин университети биология факультетида ўқиётган тошкентлик ўзбек кизи Саида Шераҳмедова, мазкур университетнинг туркийшунослик бўлимида таҳсил олаётган машҳур татар ёзувчиси Аёз Исоқийнинг кизи Саодат Исоқова, Дармштат кизлар гимназиясида ўқиётган тошкентлик Хайринисо Мажидхонова, хивалик Марям Султонмуродова ва бошқалар билан яқин алоқада бўлиб, немисларнинг илгор фан-ютуқлари, маориф тажрибалари, тили ва адабиётини пухта ўрганади. Гёте, Шиллер каби дунёга машҳур шоир ва драматургларнинг асарларини бевосита оригиналда ўқиб, улардан баҳраманд бўлади. Уларнинг бу даврдаги ўқишдаги ютуқлари ҳақида мазкур йилларда Германияда ўқиб, кейинчалик Ўзбекистонда машҳур химик олим бўлиб етишган Саттор Жаббор ҳам қувонч билан ёзган:

“Орамизда Марямхон, Хайринисо, Саидахон отлик ўқиш учун мамлакатимиздаги тўсиқларга қарши Оврупога отланган фидойи кизларимиз ҳам бор. Уларнинг ўқишлари яхши. Бухоро таъминотидаги татар кизларидан Руқия ва Гулсум опалар Дрезден кизлар гимназиясидадир. Ёш ўртоқларимиз Кусин гимназиясида бирга турарлар. Ўз тилларини йўқотиб юбормасликлари учун ёнларида

туркийча муаллимлари-да бор. Ишларида, рухларида янгиликлар кўринган ёш гимназистикаларимиздан умид кўпдир” (Эртой. “Германияда Ўрта Осиё талабаларининг 2-йили”, “Туркистон” газетаси, 1924 йил 2 сентябрь).

Гулсум опа 1925 йили Дрезден қизлар гимназиясини муваффақиятли битириб, катта умидлар билан Ўзбекистонга келади. Хориждаги ўқиш давомида моддий қийинчиликлар ва меҳнат фаолияти билан анча чарчагани учун у дастлаб ўша вақтларда ота-оналари яшаб турган Қримнинг Боғчасарой туман Яқчи қишлоғида икки ойча туриб, бир оз хордиқ олади. Сўнг Тошкентга келиб, у ерда унинг отаси билан таниш бўлган, 1916-1925 йилларда Германияда яшаган, кейин Ўзбекистонга келган Бадрий Сайфулмулуковнинг уйида бир неча кун меҳмон бўлади. Кейин эса Бухоро ва Самарқандга кетади, у ерларда бирмунча вақт ўзбек, тожик, татар ёшлари мактабларида немис ва рус тилларидан дарс беради, Германияда олган илғор педагогик тажрибаларини ишга солиб, маҳаллий ёшларни Европа адабиёти, тили билан бевосита таништиришга ҳаракат қилади.

Шу йилларда Ўзбекистоннинг пойтахти бўлган Самарқандда педакадемия очилиб, у ерга республиканинг турли ерларидан атокли олим, шоир ва ёзувчилар йиғила бошлаган эди. Гулсум опа шу зиёлилар билан дўстлашиб, улардан бирига - мазкур дорилфунун педагогика факультетининг талабаси Хайдар Ашрафийга турмушга чиқади. Хайдар ака кейинчалик Ўзбекистон Давлат университетининг аспирантурасида ўқийди ва 1934 йили оиласи билан Тошкентга кўчиб келади ва бу ерда республика Халк маориф комиссарлиги қошидаги маориф кадрлари малакасини ошириш институтининг ўқув бўлимида ишлай бошлайди. Гулсум опа ўғиллари Тўлқин, Учқун ҳамда эри билан бирга Тошкентдаги ҳозирги Шелковичная кўчасининг 39-уйида яшай бошлайди.

Опа шу ердан кўп узок бўлмаган мактаблардан бирида немис тили ва адабиётидан дарс бериб, кечкурунлари шаҳардаги Чет тиллар педагогика институтининг немис тили факультетида ўқий бошлайди. У шу вақтда эри туфайли маориф ходимлари малакасини ошириш институти

директори Назир Иноятӣ, кечки пединститут декани Арслон қори Валиев, Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институти директори ўринбосари Бахшулла Хўжаев, шу институт илмий ишлар мудири Имомхон Хусанхўжаев, машҳур профессор Фитрат, Санъат ишлари бошқармаси бошлиғи ўринбосари Босит Қориев ва бошқалар билан яқиндан танишди. Хайдар Ашрафийнинг уйида бўлган вақтларида Гулсум уларни катта ҳурмат ва эъзоз билан кутиб, уларга самимий меҳмоннавозлик кўрсатган, уларнинг маориф, маданият ҳақидаги қизиқарли суҳбатларини мароқ билан тинглаган, айримларнинг эса, жумладан, Арслон қори Валиевнинг рафиқаси - таниқли шоира ва маорифчи Хосият Тиллахонова, Босит Қориевнинг умр йулдоши - ўзбек театрининг таниқли арбобларидан бири Маъсумахон Қориевалар билан яқиндан танишиб, уларнинг нафис суҳбатларидан баҳраманд бўлган, улар орқали ўзбек адабиётининг нодир намуналари билан таниша бошлаган, ўз навбатида, унинг ўзи ҳам уларга немис тили ва адабиёти ҳақида қизиқарли маълумотлар бериб борган.

У Тошкентда таниқли ўзбек зиёлилари даврасида яшар экан, ўзбек ёшларини немис тили ва адабиёти, хусусан Гёте, Шиллер асарлари билан таништиришни ўзининг виждон бурчи, деб билган.

Янги 1937 йилнинг дастлабки 4-5 куни ўтар-ўтмас, у терговга чақирилади ва ўша йилнинг 6 январь куни бўлиб ўтган терговда терговчининг тухматнамо саволларига дадил рад жавобини берди.

Савол: Германияда бўлган вақтингизда Германиядаги Туркистон талабалари жамиятига аъзо бўлганмисиз?

Жавоб: Германияда бўлган вақтимда ҳеч қандай ижтимоий ташкилотга аъзо бўлмаганман.

Савол: Терговга шу нарса маълумки, сиз Германиядан Финляндияга борганингизда Олимжон Идрисийдан махсус топшириқ олгансиз. Ана шу топшириқ ҳақида гапириб беринг.

Жавоб: Йўқ, мен Олимжон Идрисийдан ҳеч қандай топшириқ олмаганман. Мен Олимжон Идрисийдан топшириқ олиш у ёқда турсин, у билан ҳатто душманлик даражасида ёмон муносабатда бўлганман. Чунки, у менинг

хам, синглим Руқиянинг ҳам стипендияларини қирқиб, бизнинг ўқишларимизга катта тўсиқлар ярата бошлаган.

Савол: Терговга яна шу нарса маълумки, синглингиз Руқия Берлиндан Финляндияга, сизнинг олдингизга келганда у ерга Идрисийдан миллатчилик руҳидаги хат ва асарлар олиб борган, ўша миллатчилик руҳидаги хат ва адабиётларни кимга берганлигини айтиб беринг.

Жавоб: Йўқ бу тухмат гап. Руқия менинг олдимга (Финляндияга) борганида менинг таклифим билан ва ҳисобим эвазига борган эди. У Идрисийдан ҳеч қандай махсус топшириқ олмаган ва олиши ҳам мумкин эмас эди.

Гулсум Раҳимованинг бундай дадил, мантикий раддиялари терговчини анча шошириб қўяди. Шундан сўнг улар сохта гувоҳлар топиб, Гулсум опага қарши қўшимча кўргазмалар тўплай бошлайдилар. Ва шулар асосида 1937 йил 18 июлда Тошкент шаҳар, Шелковичная кўчасининг 39-хонадонидаги Гулсум опа Раҳимова-Ашрафий уйи тинтув қилиниб, у қамоққа олинади. Бу ҳақдаги айбнома эса Гулсум опа қамалганидан сўнг икки ҳафтача кейин (яъни 1937 йил 1 август куни) тўкилиб, унда опанинг Германияда ўқиган вақтларида аксилинқилобий айғоқчилик ташкилоти “Озод Туркистон”га аъзо бўлган, унинг топшириғи билан СССРга келиб, совет мамлақати ҳақида жосуслик материаллари тўплаб, Берлиндаги “Озод Туркистон” ташкилотига юбормоқчи бўлган, деган тухматога айб ёзилади.

Бу ҳам етмагандай, орадан икки ой ўтар-ўтмас, 1937 йил 13 сентябрда унинг эри, Тошкент олий педагогика билим маскани ўқитувчиси Хайдар Ашрафий ҳам қамалади. Шундай қилиб, Гулсум опа ҳам, эри - Хайдар Ашрафий ҳам дамба-дам сўроққа чақирилиб турилади. 1937 йил 26 сентябрда Хайдар Ашрафийдан хотини Гулсум Раҳимованинг қандай аксилинқилобий ишлар олиб борганлиги сўралади:

Савол: Хотинингиз Гулсум Раҳимова қандай аксилинқилобий ишлар олиб борган?

Жавоб: Хотинимнинг аксилинқилобий ишлари ҳақида ҳеч нарса билмайман.

Терговчи Хайдар Ашрафийни 1937 йил 17 ноябрда

яна сўрокка чақириб, ундан хотинингиз Гулсум Раҳимова-нинг Германияда ўқиган вақтларида аксилинқилобий ташкилотнинг аъзоси сифатида Олимжон Идрисий билан алоқада бўлганлиги Сизга маълум эдими?” деб яна суради. Хайдар Ашрафий эса бу нарсани мутлақо билмаслиги, хотини Германияда ўқиган йилларда Олимжон Идрисий-нинг ҳатто унга катта тўскинлик ҳам кўрсатганлигини айтади.

Гулсум Раҳимова камалгунига қадар юрак хасталигига дучор бўлган эди. Шунга қарамасдан, у қарийб бир йилдан ортик НКВД қамокхонасидаги тергов ва сўроқ азобларига чидади. Ва охири кийноқлар остидаги эътирофи асосида СССР Олий Суди ҳарбий коллегиясининг 1938 йил 4-15 октябрдаги сайёр сессияси ҳукми билан аксилинқилобий “Озод Туркистон” ташкилотининг аъзоси ва Германиянинг жосуи сифатида олий жазо - отувга ҳукм қилинди. Ва 1937 йил октябрда Германияда ўқиб қайтган дўстлари Саттор Жаббор, Тўлаган Мўмин, Хайринисо Мажиҳонова ва бошқалар қатори шаҳид этилди.

Гулсум опанинг кексайиб қолган ота-онаси, айниқса, касалманд отаси Қаюм бобо Раҳимов, ёш фарзандлари Учқун, Тўлкинлар моддий ва маънавий химоясиз қолиб, оғир кийинчиликларни бошдан кечирдилар. Бу ҳам етмагандай, улар “халқ душманлари ва жосусларнинг қариндош-уруғлари деган қора тамга остида сарсон-саргардон бўлдилар. Қизининг ноҳақ камалганидан изтиробда бўлган Қаюм ота 1940 йил бошларида СССР прокуратурасига ариза бериб, гуноҳсиз қизининг тақдирини сўради, ўзининг қариб, невараларининг эса кўчада қолганлигини айтди, иложи бўлса, қизини оқлашга ёрдам беришларини сўради. Ҳарбий прокурор ёрдамчиси эса, 1940 йил 4 апрелдаги “хулоса” бўйича СССР Олий Суди ҳарбий коллегияси сайёр сессиясининг 1938 йил 9 октябрдаги отув ҳақидаги ҳукми ўз кучида қолдирилганлигини хабар қилди.

Биз Гулсум опанинг авлод-аждоди билан қизиқиб, унинг яқин кишиларидан бири, таниқли шоир ва журналист Раим Фарҳодий билан суҳбатлашдик. Раим Фарҳодийнинг айтишига қараганда, унинг онаси Мунжия

Раҳимова Гулсум опанинг энг кичик синглиси бўлган.

“Онамнинг айтишларига караганда, - дейди Раим Фарходий, - Гулсум Раҳимова ва унинг эри - таниқли ўзбек зиёлиси Ҳайдар Ашрафий камалгач, бобом - Каюм бобо Раҳимов кексайиб қолганига карамай, унинг ёш гўдаklarини ўзи яшаб турган уйга - Бухоро вилоятидаги қишлоққа олиб кетган ва у ерда ўқитиб, тарбиялаган. Бунинг устига, ўша вақтларда Москвадаги Тожикистон ваколатхонасида хизмат қилган Исохўжаев ва унинг рафиқаси кичик холам Руқия Раҳимова ҳам немис айғоқчиси деган тухмат билан камалганлар. Гулсум холамнинг оиласига ҳам, Руқия холамнинг бола-чақаларига ҳам кейинчалик Самарқанд Давлат Тиббиёт институтида кафедра мудири бўлиб ишлаган отам Ҳаким Фарходий (бобом таниқли зиёли Абдурахмон Фарходий ҳам бу даврда катагон қурбони бўлган) ва шу институт доценти онам Мунжия Раҳимовалар моддий ва маънавий кўмак бериб турганлар. Болалар кейинчалик улар кўмагида ўсиб-улгайиб, муайян касб эгалари бўлганлар. Гулсум холамнинг ўгли Тўлқин Раҳимов нафақага чикқунига қадар Самарқанд қишлоқ хўжалиги институтида дарс берган, у ердаги таниқли олимлардан бири бўлиб, кўплаб шоғирдлар етиштирган. Ҳозир у Уфа шаҳрида яшайди.

Каюм бобом қизлари Гулсум ва Руқияларнинг оқла-ниш кунларини кўролмай, 1953 йили оламдан ўтганлар. Лекин у ўз қизларининг гуноҳсиз эканликларини билган ва бу гапни кўркмасдан айтиб юрган. Онамнинг айтишларига караганда, 1953 йил мартада, Сталин вафотидан кейин, бобом ўз болалари ва набираларини йигиб, “Ер юзидаги энг ёвуз кишидан ва кўпгина халқлар бошига бало бўлган бу жаллоддан кутулганимиздан кейин энди тинчгина кўзимни юмаман”, - деган ва ўша кунлардан кўп ўтмай, барча қариндошлари ва яқин қўшнилари чакриб, бирга овқатланган. Кечки намозини ўқиб, тўшакка киргач, икки кўлини кўксига қўйиб, дунёдан кўз юмган.

Шукрлар бўлсинки, эркимиз ва бахтимиз қарор топди. Мустақилликка эришганимиз туфайли ўтмишда беғуноҳ камалган - қатли омга учраган кўплаб аждодларимиз қатори марҳум холам Гулсум Раҳимова ва унинг умр

йўлдоши Ҳайдар Ашрафийлар ҳам оқланди. Улар қатл этилган Юнусобод туманида Президентимиз Фармойиши билан “Шаҳидлар хотираси” зиёратгоҳи яратилди. Мен ҳам уни бир неча бор зиёрат қилиб қайтдим, ҳар иккала холам руҳига тиловат қилдим”.

Сабоҳат Раҳматова

1937-1938 йилларда катагон гирдобига тортилган аёллар - оддий уй бекалари оз эмас. Улар Совет давлати олдида тарикдек гуноҳлари бўлмагани учун ҳам 1939 йилнинг биринчи ярмида суд қилинмай, қамоқхонадан чиқариб юборилган. Улар, оз бўлса-да, бирор муддатга кесилмаганлари учун катагон қурбони саналмайди. Аммо улар 1937 йилнинг ёзидан 1939 йилнинг ёзигача - 2 ярим-3 йил қамоқда ит азобида яшаганлар. Эрларининг “аксил-инқилобий миллатчилик фаолияти”ни НКВДдан яшириб келганликда, бинобарин, уларнинг “халқ душмани” сифатидаги фаолиятига шерик бўлганликда айбланиб, не-не зулмларни кўрмадилар, бу бахти қаро аёллар!

Сабоҳат ая - ана шундай жабрдийда аёллардан бири. Унинг фамилияси Раҳматова бўлиб, 1897 йили Андижонда туғилган. У 1914 йили фарғоналик Шомансур Алихўжаевга турмушга чиққанидан кейин ҳам ўз фамилиясида қолган.

Шомансур Алихўжаев 1887 йили Фарғонада имом оиласида дунёга келган. 1917 йилга қадар бир мунча вақт миршаб бўлиб хизмат қилган. Февраль инқилобидан кейин “Шўрои ислом” ташкилотига аъзо бўлиб кирган. 1917 йил октябрида, Қўқонда Туркистон Мухторият ҳукумати эълон қилинган кунларда эса у мухториятнинг ҳарбий отрядлари аъзоси сифатида ёш Совет давлатига қарши курашган. Шу туфайли Шомансур ака 1919 йилда ҳарбий трибунал қарори билан 6 йилга қамалган. Унинг ушбу жазо муддатини қачон ва қаерда ўтагани тўғрисида архив ҳужжатларида маълумот учрамайди. Аммо Мансур Алихўжаев 1937 йил 7 апрель куни, 1937 йил катагони ҳали йўрғакда эканида қамоққа олинган ва унинг анкетасига 1920 йилдан бошлаб “Иттиҳод ва тараккий” аксил-инқилобий ташкилотига аъзо, кейинчалик “Миллий иттиҳод” ташкилоти Марғилон бўлимига раҳбар бўлган, деб ёзилган. Тахмин қилиш мумкинки, у 1920 йили эмас, балки 1918-1919 йилларда, мухторият тугатилгандан кейин “Иттиҳод ва тараккий” ташкилотининг аъзоси сифатида озми-кўпми фаолият кўрсатган. Ҳар

ҳолда Тошкентнинг таниқли арбоблари жойлашган масканлардан бири - Гоголь кўчасидаги 5-уйда истикомат қилган, шаҳар қурилиш трести бошқармаси бошлиғининг ўринбосари лавозимида хизмат қилган кишининг “халқ душмани” сифатида қамокқа олинishi унинг 20-йиллардаги “аксилинқилобий” фаолияти билан боғлиқ.

Шомансур Алихўжаев қамокқа олинган пайтида оиласи - хотини Сабоҳат Раҳматова ва 11 ёшли кизи Санобардан иборат бўлган. 1937 йил 15 июлда НКВДнинг шармандали буйруғи кучга кирганида бу буйруқнинг захарли тиғи Сабоҳат аянинг ҳам юрагига бориб санчилди. Мудҳиш йилнинг 2 октябрида Гоголь кўчасидаги 2-уйга бостириб кўрган НКВД ходимлари Сабоҳат Раҳматованинг қамокқа олинishi, 3-синф ўқувчиси Санобар Алихўжаеванинг эса Қўйлик шоссесидаги етим-есирлар сақланаётган 44-уйга юборилиши ҳақидаги қарорни кўрсатдилар. Шу захоти тинтув бошланиб, ҳамма нарса қора рўйхатга тушди, уй-жой муҳрланиб, уй бекаси қамокқа юборилди. Аммо НКВД ходимлари қанчалик қидирмасинлар, Санобарни топа олмадилар.

Отаси қамокқа олинганидан кейин 11 ёшли Санобар юқумли касалликка чалинган эди. 26 август куни Сабоҳат ая уни Полторацкий кўчасидаги поликлиникага олиб борди. Аммо тиббиёт ходимлари “халқ душмани”нинг кизига зарур ёрдамни кўрсатишмади - Санобар 18 кундан кейин дунёдан ўтди. Гоголь кўчасидаги қўни-қўшнилар юқумли касалликдан вафот этган қизнинг жасадини ўз уйидан чиқаришга қаттиқ қаршилиқ кўрсатдилар. Бечора она ёлғиз ёдгорини Эски шаҳардаги қабристонлардан бирига, докторларнинг назорати остида кўмди. Бу мусибатли воқеа 14 сентябрь куни юз берди. У ўн гулидан бир гули ҳам очилмаган қизининг йигирмасини ўтказиб улгурмаган ҳам эдики, чақирилмаган меҳмонлар, Азроил сингари, унинг уйига бостириб келдилар.

Сабоҳат ая қизининг вафот этганини айтиб, қанчалик йиғламасин, унга ишонишмади. “Тоғиб берасан”, деб қистовга олишди, уни. Фақат маҳалла идорасининг раиси қизнинг ўлганлиги, қўни-қўшниларнинг тазйиқи билан ва улар иштирокисиз Эски шаҳарда дафн этилганлиги

тўғрисида ёзма кўргазма берганидан кейингина хотиржам бўлишиб, Сабоҳат Раҳматова(Алихўжаева)ни Тоштурмага олиб бориб ташлашди.

Архивдаги хужжатларда Шомансур Алихўжаевнинг қачон Тошкентга кўчиб келгани, қурилиш трестидаги сўнгги хизматига қадар қаерларда ишлагани ҳақида маълумот учрамайди. Аслида бундай маълумотга ортиқча зарурат ҳам йўқ. Аммо, шуниси ҳам борки, Сабоҳат аянинг 1925-1936 йилларда Фарғона ва Самарқанддаги турли идораларда, хусусан, Тошкентнинг Октябрь туманида хотин-қизлар ташкилотчиси бўлиб хизмат қилиши, айниқса, партия аъзоси бўлиши-ю, эри фаолиятидаги эврилишлар туфайли партиядан ҳайдалиши унинг - Шомансур Алихўжаевнинг ижтимоий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқдир.

Бас, модомики, у эри туфайли партиядан ўчирилган экан, демак, НКВД назарида, эри туфайли қамалиши ҳам қонуний эди.

Агар хужжатлар алдамаса, Сабоҳат ая қамокқа олинганининг ўттиз еттинчи куни биринчи марта сўроққа чакирилган. Қамокқа олинган кишининг шунча вақт давомида сўроққа чакирилмай ўтирганига ишонинг келмайди, киши. Лекин қамокхоналар маҳбуслар билан тўлиб ётган бир даврда терговчиларнинг оддий уй бекасани сўроқ қилишга вақти етмаган бўлиши ўз-ўзидан аён. Шунинг учун ҳам у 9 ноябрь куни сўроққа биринчи ва охириги марта чакирилган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Эри қамокда азоб чекаётган, ёлғиз фарзанди эса ҳали гунчалик пайтида вафот этган аёл бу сўроққа қандай кайфиятда келган бўлиши мумкин? Аммо тирик эрининг ва ўзининг тақдирини ўйлаб, терговчидан шафқат ва марҳамат сўраган бўлиши, на ўзи, на эрининг давлат олдида тирноқдек гуноҳи йўқлигига қасам ичган бўлиши эҳтимол. Лекин тергов ва сўроқ қайдномасида бундай “пачаки” гаплар эмас, балки қуйидагидек жиддий, маҳбусани исканжага олувчи, унинг юрагидаги сирни юлиб чиқарувчи саволлар ва жавоблар қайд этилади:

Савол: Сиз ҳибсга олинган Алихўжаев билан қандай муносабатда бўлгансиз?..

Бундай маъноли саволни фақат НКВДнинг 1937

йилдаги доно терговчиларигина беришлари мумкин.

Шубҳасиз, Сабоҳат ая ким билан, қандай савиядаги кимсалар билан гаплашаётганини яхши билган. Унинг қаршисидаги кимса, аслида, сўроқ қилиш учун эмас, балки уриш, калтаклаш, кийнаш учун тугилган. Унга аёлни эмас, балки унинг эрини сўроқ қилиш, гапирмаса - гапиртириш завкли эди. Шунинг учун терговчи Сабоҳат аяни терговга қайта чақирмаган бўлиши ҳам мумкин.

Биз мазкур сўроқ қайдномасини ўқир эканмиз, Шомансур Алихўжаевнинг Фаргона, Андижон, Самарқанд ва бошқа жойларга тез-тез хизмат сафари билан бориб тургани, давлат банки, райсовет, ер ишлари халқ комиссарлиги, марказқўм ходимлари билан иш юзасидан учрашиб турганидан воқиф бўламиз. Сабоҳат ая эрининг шу руҳдаги ҳаётидан озми-кўпми хабардор эди. Лекин унинг “аксилинкилобий миллатчилик фаолияти” ҳақида кўргазма беришини кўк кўз терговчи қанчалик талаб қилмасин, унда бундай маълумот мутлақо бўлмаган.

Шунга қарамай, терговчи 1937 йил 21 ноябрь куни тузган айбномаси билан жиноий фаолиятини яширгани учун Сабоҳат Раҳматова (Алихўжаева)нинг жиноий ишини СССР НКВДси Алоҳида Мажлис ихтиёрига йўллади.

Алоҳида Мажлиснинг бу сохта, ўйлаб тўқилган ишни кўриб чиқиши учун эса бир йил-у уч ой вақт даркор бўлди.

Нихоят, 1939 йил 4 февраль куни Алоҳида Мажлис Сабоҳат Раҳматова (Алихўжаева)нинг эри Алихўжаев Шомансурнинг жиноий фаолиятида иштироки аниқланмаган, деб ҳисоблаб, уни қамокдан озод этиш ҳақида қарор чиқарди. 5 февраль куни Сабоҳат аяни Тошкент қамокхонасидан чиқариш ҳақидаги талонга имзо чекилди. 8 февраль куни эса С.Раҳматова (Алихўжаева)нинг ишини тўхтатиш ҳақида яна бир ҳужжат тайёрланди.

Хуллас, жабрдийда аёл 1939 йил февралнинг ўрталарида озодликка чикди. Аммо унинг оппоқ тонгга қадар аллаларни айтиб ўстирган қизи алақачон ўлган, эри 1938 йил 4 октябрь куни Чўлпонлар билан бирга отиб ташланган, Гоголь кўчасидаги уй-жойи ва мол-мулки эса давлат томонидан мусодара этилган эди.

Екатерина Сулаймонова

...Хали Чўлпон номини ифтихор ҳисси билан тилга олиш маҳол бўлган, аммо шунга қарамай, бу муаззам исм секин-аста яна жилва қила бошлаган кунлар... Чўлпоннинг бошқа барҳаёт замондошлари қаторида афсонавий овоз соҳибаси Ҳалима Носирова билан у ҳақда суҳбат курмокда эдим. Ҳалима опа бир пайт “Майли, Яшин нима деса десин, мен Чўлпон акани ҳурмат қиламан, жуда яхши одам эди”, деди-да, сўнг қўшиб қўйди: “Чўлпон акани миллатчи дейишади. Йўқ, у миллатчи бўлмаган. Унинг хотини рус бўлган...”

Мен Ҳалима опанинг бу соддадиллик билан айтган сўзларини тез-тез эслаб тураман. Эҳтимол, 20-30-йиллардаги ўзбек зиёлиларининг маълум бир қисми “миллатчи” деган тамгадан қочиб қутулиш учун бошқа миллат вакилаларига уйланганмикан, деб ўйланиб қоламан. Ҳар ҳолда қандай сабаблар билан бўлмасин, Абдулҳамид Сулаймон ўгли Чўлпон сўнгги маротаба рус аёлига уйланган эди.

Мен бу аёл тўғрисида кўп эшитаман, унинг исми Катя, демак Екатерина бўлган. Аммо узоқ вақтгача у ҳақда аниқ бир маълумотга эга бўлишнинг иложи бўлмади. Чўлпоннинг замондошларидан бири Юнус Мақсудийнинг 90-йилларда эълон қилинган хотираларида бу исм тез-тез тилга олинади. Унинг айтишича, Катя - Екатерина 60 - йилларда бир пайдо бўлиб, кейин яна гойиб бўлган. Мустақиллик арафасида Чўлпоннинг тергов иши билан танишиш имконияти туғилганида Катя - Екатеринанинг кейинчалик шоир Ботунинг акаси ё укасига тегиб, Киевга кўчиб кетганлиги ва Ҳодиева фамилиясини олганлиги маълум бўлди. Тахминан худди шу кезларда В.Ян исм-шарифли рус адибининг кундаликларидаги Чўлпон ва унинг хотинига оид хотиралар эълон қилиниб, унинг образи бир қадар ойдинлашди, “Чингизхон” романи билан машҳур бўлган бу ёзувчи 1933 йили “Катта совет қомуси” таҳририятининг буюртмаси билан Чўлпон ҳақида мақола тайёрлаш учун ўша вақтда Москвада, Мешчанлар

кўчасидаги 115-уйда яшаган ўзбек шоири билан учрашган ва бу ҳақда кундалик дафтарига қуйидаги сўзларни ёзган:

“Окшом чоғида ўзбек шоири Чўлпоннинг уйида бўлдим. У палов пишириб келди, паловни примусда тайёрлаш осон эмас. Чўлпоннинг ёшгина рус хотини (уни Катенка деб чакираркан) эски, ёмон жихозланган уйдаги кичик бир хонада унга Шарқ руҳини яратишга уринмоқда”.

Шундай қилиб, Чўлпон 1931 йили “қама-қама” тўлкинидан қочиб, Москвага Халқ Комиссарлари Советига таржимон бўлиб ишга борганидан кейин Катя - Екатеринага уйланган ва бу аёл миллатан рус бўлган.

Шубҳасиз, Чўлпоннинг Москвадаги уйида В.Яндан ташқари, яна бир қанча ватандошлари ҳам бўлишган ва уларнинг айримлари ўз хоғираларини ёзиб ҳам қолдиришган. Шундай хотиралардан бири Дилшод Олимхон ўғлига мансуб бўлиб, у баҳсимиз мавзуи бўйича бундай маълумотни берган:

“Солиҳа опа билан ажралишгач, Абдулҳамид ака Москвада бир немис аёлига уйланади. Ҳозир у кишининг оилаларини рус дейишади, бу тўғри эмас. Рус эмас, немис аёли эди, Екатерина Рихтеровна. Мен у кишини Екатерина Рихтеровна, деб чакирсам, у киши:

- Мени келинбуви, денг, ҳеч унақа деманг. Жуда бўлмаса, ўрисчасига қилиб, “тётя Катя” деяверинг, дердилар”.

Ана шу тарзда яқин-яқингача, биз, Чўлпоншуносларнинг Катя-Екатерина ҳақидаги билимимиз ҳам кемтик, ҳам зиддиятли маълумотлардан иборат эди. Шунинг учун ҳам архивдаги изланишларимизнинг катта илмий қимматга эга натижа билан тугагани бизни беҳад қувонтиради.

Маълум бўлишича, “келинбуви” мизниг тўла исм-шарифлари Екатерина Ивановна Токарева бўлган ва у 1904 йили Ленинградда туғилган. 1931 йили Чўлпонга текканидан кейин эса, ўзига “Сулаймонова”ни фамилия қилиб олган.

Чўлпон 1931 йили Файзула Хўжаевнинг ёрдами билан Москвага кўчиб бориб, Халқ Комиссарлари Советида таржимон бўлиб ишлаб юрган кезларида бу рус аёли билан танишган. Бир томондан, шоирнинг қамокқа олинган

Мунавварқори Абдурашидов ва Боту сингари биродарлари туфайли, иккинчи томондан эса, Солиҳа билан ажрашгани сабабли изтироб чекаётганини кўрган Абдуллажон Тошмухамедов исмли талаба Чўлпонни Катя билан таништирган. Шу воқеадан кўп ўтмай, шоир Катяга уйланган.

Катя гарчанд 1904 йил 23 ноябрда Ленинградда тутилган бўлса-да, болалиги Киевда ўтган. У шу ерда гимназиянинг олти синфини тугатган. Отаси ҳам шу ерда яшаган. Механика устахонасига эга бўлган отаси чилангарлик билан машғул бўлган.

Катя 1921 йилга қадар Киевда, ота-онаси бағрида яшайди. Кейин мустақил ҳаёт кечириб, турли корхоналарда қора ишларни бажариб юради. Чўлпон билан танишган кезларида эса, Москвадаги фабрикаларнинг бирида хизмат қилаётган эди. Унинг қачон Москвага бориб қолганлиги тўғрисида ҳужжатларда бирор маълумот учрамайди. Лекин Екатеринбургнинг Чўлпонга қадар ҳам турмуш қургани ва биринчи эридан номаълум сабабларга кўра ажрашгани, шунингдек, баъзи яқин қариндошларининг ўша пайтда Ригада истиқомат қилаётгани қайд этилган.

Катя Чўлпонга қадар Александр Анисимов исмли ҳарбий учувчига турмушга чиқиб, у билан бир ярим йил яшаган, аммо эри 1930 йили автомобиль ҳалокатига учраб, оламдан кўз юмган.

Катя Чўлпон билан яқиндан танишгач, унинг нозиктаъб, олижаноб ва ўта маданиятли инсон эканлигини кўриб, унга муносиб хотин бўлишга ҳаракат қилган. Улар хонадонидида меҳмон бўлган В.Ян Катянинг ғарибгина жиҳозланган, эски бир уйда Чўлпон учун шарқона бир руҳни яратишга уринганини бежиз айтмаган.

Чўлпон қамокқа олингач, Екатерина Ивановна Сулаймонова ҳам “халқ душмани”нинг хотини сифатида Дзержинский кўчасидаги шоир яшаган кичик бир хонадондан ҳайдаб чиқарилди. Чўлпонга тегишли мол-мулк мусодара этилиб, мудҳиш йилнинг 22 сентябрида Екатерина ҳам ҳибсга олинди.

Е.И.Сулаймонованинг тергов ишида Чўлпоннинг “аксилинкилобий миллатчилик фаолияти” тўғрисида бундай сўзларни ўқиймиз:

МАЪЛУМОТНОМА

Махбус Абдулхамид Сулаймонов (Чўлпон)нинг аксилинқилобий иши тўғрисида. “Миллий иттиҳод”, кейинчалик эса “Миллий истиқлол” аксилинқилобий ташкилотларнинг аъзоси...

Ҳибсга олингунга қадар (1937 йил, июль) Ўзбекистонда тутатилган аксилинқилобий троцкийчи-миллатчилар блокининг аъзоси бўлган. Ўзбекистондаги аксилинқилобий троцкийчи-миллатчилар блокининг бўлими ҳисобланган аксилинқилобий миллатчилар (ёзувчилар ва илмий ходимлар) гуруҳига шахсан раҳбарлик қилган...

1932 йили Англияга ёлланган. Мусабоев ва Собиров деган инглиз жосуслари билан бевосита алоқада бўлиб, уларнинг ҳар иккаласига жосуслик характеридаги маълумотларни бериб ва улардан пул олиб турган (шахсий кўргазмаси).

Ўзининг адабий фаолияти давомида ҳамма вақт ўз асарларида аксилинқилобий пантуркизмнинг мафкурачиси сифатида намоён бўлиб, мустақил буржуа миллатчилик давлатини барпо этишини тарғиб қилган.

Чўлпон аксилинқилобий миллатчилик шеърларини - Анвар пошонинг ўлимига бағишланган марсияни тузган.

У шунингдек, аксилшўровий ва аксилинқилобий миллатчилик руҳидаги “Бузилган ўлкага” (достон), “Амалнинг ўлими”, “Қилич ва қон”, “Виждон эрки” ва бошқа асарларини ёзган. Бу асарлар 1926 йилгача бўлган даврга мансуб, кейинчалик 1927-28 йилларда “Чекинг бундай “Эпоха”ни, кули кўкларга соврилсин” сингари аксилинқилобий тўртликларни ёзган.

1928 йилдан 1935 йилга қадар бўлган даврда ўнлаб аксилинқилобий шеърлар ёзиб, уларни ёшлар ўртасида кўлёзма ҳолида тарқатган (шахсий кўргазмалари).

1927 йил майида Самарқандда бўлиб ўтган илмий курултой вақтида Чўлпон ўз шеърларини ўқиш йўли билан илмий ходимлар ўртасида аксилинқилобий миллатчилик руҳидаги тарғиботни олиб борган.

Сўнгги вақтларга қадар халқ душманлари Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Акбар Исломов билан яқин алоқада бўлган. Улар берган топшириқ асосида “Кеча”

аксилшўровий романини ёзган “Ҳар доим бу халқ душманларининг ҳимояси остида яшаган, уларнинг моддий ва сиёсий мадалидан фойдаланган (шахсий кўргазмалари).

Ушбу маълумотнома Е.И.Сулаймонованинг ишига шунчаки тиркалган ҳужжат эмас, балки терговчиларнинг маҳбусадан тасдиғини олишлари лозим бўлган даҳшатли айбномадир. Мазкур маълумотноманинг “муаллиф”ларидан бири Тригулов санаси қайд этилмаган биринчи сўрок пайтидаёқ шу маълумотномадан келиб чиққан ҳолда маҳбусани сўрокка тутади. Аммо Е.И.Сулаймонова рус аёли бўлган учун, чамаси, терговчи унга бир оз юмшоқроқ муносабатда бўлган ва савол-жавобни унинг Чўлпон билан қачон ва қандай танишганини сўрашдан бошлаган. Мана, ўша ҳужжат:

Савол: Айтинг-чи, сиз аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг ҳибсга олинган аъзоси Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) билан қандай танишгансиз?

Жавоб: Мен Абдулҳамид Сулаймонов (Чўлпон)ни 1931 йилдан, яъни Сулаймоновга турмушга чиққан вақтимдан бери биламан.

1931 йили Москва шаҳрида тўқимачилик фабрикасида ишлаётган пайтимда Абдуллажон Тошмухамедов исмли бир талаба (ҳозир Тошкентда музика техникумининг директори бўлиб ишлайди) мени Абдулҳамид Сулаймонов билан таништирган, у ўша вақтда ССР Иттифоқи Халқ Комиссарлари Советида таржимон бўлиб ишлар эди.

Танишганимиздан кейин кўп ҳам ўтмай, мен Абдулҳамид Сулаймоновга турмушга чиқдим ва шу пайтдан бошлаб унинг қонуний хотини сифатида яшаб келдим.

Мен шунга қадар ҳарбий учувчи Александр Анисимовнинг хотини эдим. У билан бир ярим йил бирга яшадим. Анисимов 1930 йили аварияга учраб ўлган.

Савол: Эрингиз Сулаймоновнинг аксилинқилобий миллатчилик ишлари тўғрисида, шунингдек Сулаймоновнинг Москва ва Тошкентдаги алоқалари хусусида нималарни биласиз? Шулар ҳақида сўзлаб беринг.

Жавоб: Абдулҳамид Сулаймонов, чиндан ҳам, ўзбек зиёлилари ўртасида анча-мунча танилган киши эди, чунончи, Тошкентдаги хонадонимизга Фитрат, Санжар

Сиддиқов, Ғози Юнусов, Абдулла Қодирӣ, Уйғун, Яшин, Мажидий сингари таниқли кишилар гоҳ якка-якка, гоҳ эса гуруҳ-гуруҳ бўлиб турардилар.

Бундан ташқари, Сулаймоновнинг хузурига турли ўқув юртларининг талабалари ҳам келиб туришган.

Сулаймоновнинг аксилинқилобий ишлари тўғрисида менга ҳеч нарса маълум эмас. Аммо мен уни таниқли миллатчи бўлган, деб эшитганман.

Шахсан Сулаймонов (бу ҳақда) ҳеч нарса демаган. Москвада яшаган пайтида Тожиёв билан алоқада бўлган.

Сулаймонов собиқ молия комиссари Акбар Исломов билан таниш бўлган, у гоҳ-гоҳ Сулаймоновни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб турган. (Мен 1934 йили руй берган бир воқеани биламан: биз Акбар Исломов бир поездда Тошкентга келганимизда у Сулаймоновга 90 сўм берган).

Савол: Айтинг-чи, хорижда яшаётган кишилар билан қандай алоқаларингиз бор?

Жавоб: Рига шаҳрида менинг қариндошларим яшайди: чунончи, бувим Марим Агеевна Токарёва ва унинг кизлари - Евгения билан Улита Васильевналар (уларнинг ҳар иккиси ҳам бева бўлиб қолишган), амакиваччаларим Александра, Мария ва бошқалар. Уларнинг фамилиясини билмайман.

1913-1914 йиллардан мен ҳам Ригага бориб, истироҳатда бўлганман.

1925 йилга қадар мен қариндош-уруғларим билан хат орқали алоқада бўлиб турганман. (Бир марта хат ёзганман.) 1925 йилдан кейин эса алоқам узилган.

Екатерина Ивановна тўғрисида бизга маълум бўлган маълумотлар ҳозирча шулардан иборат. Бор-йўғи Чўлпон билан олти йил бирга яшаган аёлнинг терговчиларга берган маълумотида улуг ўзбек шоири тўғрисида бирор ноғўя сўзнинг йўқлигига эътибор бермаслик мумкин эмас. Терговчилар ундан ноҳолис маълумотни олишга ҳарчанд уринмасинлар, у эрига нисбатан заррача бўлсин, хиёнат қилмаган. Сирасини айтганда, Екатерина Ивановна Чўлпон ҳаётининг энг хавфли кунларида уни руҳан қўллаб-қувватлаб, унинг елкасига тушаётган тақдир зарбаларини

бир қадар енгиллаштиришга ҳаракат қилган. Чўлпон қамоққа олингандан кейин ҳам унинг “халқ душмани” бўлмаганини айтиб, НКВД эшикларига танда қўйган бирдан-бир киши ҳам шоирнинг ана шу вафодор хотини эди.

Мустабид тузумнинг даҳшатлари уни ҳам четлаб ўтмади. 1937 йил 31 октябрь куни тузилган айбномага кўра, Екатерина Ивановнанинг “иш”и “халқ душманининг аксилинқилобий ишларини яширгани ва уларда иштирок этгани” учун судга оширилди. Суднинг бўлган-бўлмагани тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Аммо 1939 йил 4 февралда қабул қилинган қарорга кўра, у озод этилган.

Екатерина Ивановна хуфялар изгиган, шубҳа ва гумонлар бўрони халқнинг аксар қисмини ўз домига тортган, бу ҳам етмаганидек, уй-жойи тортиб олинган шаҳарда яшай олмай, қамоқдан озод бўлган кезларда Киевга, қариндош-уруғлари бағрида қайтиб кетади. 50-йилларнинг сўнгида Чўлпон ва унинг тақдирдош дўстлари оқланганидан кейин у яна Тошкентга келиб, сеvimли эрининг кулёмалари, мусодара этилган бир сиқим мол-мулки билан қизиқади. Бироқ ҳеч ким унга рўйхуш бермайди. Шундан кейин уни Тошкент билан боғловчи ришталари бир умрга узилади.

Чўлпон кемаси 30-йилларнинг пўртаналарида гоҳ тўлқинлар устига чиқиб, гоҳ ботмон-ботмон долғали сувларнинг тагида қолган пайтларда унга ҳамроҳ бўлган, у билан бирга “капитан кўприкчаси”да дадил турган Екатерина Ивановна Сулаймонова номини хурмат билан тилга олиш адолатдан бўлади.

Марям Султонмуродова

Неча-неча тунларни бедор ўтказдим. Кўзим энди уйқуга илинганди рўпарамда Марям пайдо бўлади. Узун қора сочларини силлиқ тараган. Иккита қилиб ўриб, орқасига ташланган сочи пўстини ёқасига қисилиб қолган. Бу Марям устидан қўзгатилган “жиноятнома”га тиркалган сурати.

То 1990 йилнинг декабригача мен уни танимасдим ҳам. Хужжатгоҳда Марям Султонмуродовани ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 57-1 ва 67-моддалари билан уни айбловчи “жиноятнома”ни қўлимга олгандан кейингина танишдим.

Бу танишув мен учун жуда оғир кечди. Марям эрта-ю кеч кўз олдимда қолди. Мен у тўғрида одамларга сўзлаб бермасдан бу азобдан қутула олмаслигимга ишонч ҳосил қилдим. Замонанинг зайли билан бахти қаро бўлган - Сталин даврининг қатли омига гирифторм бўлиб, умрининг

ўн беш йилини турмада ва узоқ ўлкаларда бадаргада саргардон ўтказган аёл қисматидан бир заррани хикоя қиламан... Бу зарранинг ўзини кўтариш оғир. Бу юк тўлалигича зиммасига тушган аёлга қанчалар қийин бўлган экан-а! Ёраб, ўзинг қўлла, бу бахти қарони!

Мана, уни ҳибсга олиш учун 1937 йилнинг 15 сентябрь куни ёзилган фармон-ордер. “Жинойтнома”нинг иккинчи саҳифасига тиркалган бу ордерда Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги хизматчисига Тошкент шаҳридаги Уездная кўчаси 13-уйда истиқомат қилувчи Марям Султонмуродовани ҳибсга олиш топширилганлиги қайд этилган.

Бир сўмлик пулдек келадиган бир парча қоғоз қанчалар қудратли: шу қоғозни кўрсатиш билан куни кечагина кўзи ёриган аёлни қўлидаги норасида гўдаги билан ҳибсга тикиш мумкин бўлса-я?!

Бу “жинойтнома”нинг учинчи саҳифасида ҳибсга олинувчининг анкетаси бор. Унда кўрсатилишича, Марям Султонмуродова 1905 йилнинг 13 феврилида туғилган. Ихтисоси журналист, ижтимоий келиб чиқиши хизматчилардан, 52 ёшли онаси Дуржон Султонмуродова Хоразм округининг Хива шаҳрида истиқомат қилади. Марямнинг ўзи даҳшатли 1937 йилнинг 15 сентябрида ҳибсга олинган. Тошкент турмасига қамалган.

Марям Султонмуродованинг қисмати мени қизиқтириб қолди. Негаки, у менинг ҳамкасабам-журналист. Боз устига, биз у билан бир таҳририятда хизмат қилган бўлиб чиқаяпмиз. Марям мендан атиги ўн уч йилгина муқаддам “Ёрқин турмуш” журнали таҳририятида хизмат қилган экан. Мен хизмат қилган “Саодат” журнали 1937 йилгача “Ёрқин турмуш” номи билан чоп этилган ва Марям бу таҳририятда адабий ходим бўлиб ишлаган. Марям ҳибсга олинган чоғида 32 ёшда бўлган, икки фарзанди - етти ёшли ўғли Пўлат ва Анор исмли эмизикли қизи бўлган.

“Жинойтнома”нинг еттинчи саҳифасидаги тергов қайдномаси билан танишаман. Бунда кўрсатилишича, ҳозирча Марям Ўзбекистон ССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги ДХБси гувоҳ тариқасида сўралапти. Гувоҳ тариқасида сўралар экан, “элдан бурун ҳибсга бунча

шошилмасалар-а?!” - деган саволлар гужгон ўйнайди, дилимда.

Юзаки қаралганда, терговчининг саволлари жўнгина кўринади. Лекин бу саволлар диққат билан ўрганилса, терговчининг ўз олдига қўйган мақсади шу саволданок намоён бўлади-қолади.

Савол Айтинг-чи, Олмонияда неча йил ва қачон ўқитансиз?

Жавоб: Мен Олмонияда 1922 йилдан 1928 йилгача ўқидим. 1923 йилдан 1924 йилгача Берлинда, 1924 йилдан 1926 йилгача Дармштадт шаҳрида педагогика мактабида тасхил олдим, 1926 йилдан 1928 йилнинг май ойигача, яъни СССРга қайтиб келгунимча Берлинда хизмат қилдим.

Бундан кейинги саволларга Туркистонда ўқиш учун Олмонияга борган талабалардан кимларни яхши таниши сўралади ва табиий, Марям кимларни танишини очиқ кўнгиллик билан санаб беради. Улар Саттор Жаббор, Абдувахоб Муродий, Олимжон Қодирий, Аҳмад Наим, Аҳмаджон Иброҳимов, Абдувахоб Исҳоқов, Афзал, Саида Шермухамедова, Темурбек Казбеков, Тўлаган Мўмин, Султон Маткул, Саид Али Хўжаев...

Соддадил жувон номини атаганларнинг бир қанчаси ҳибсдалигини, шу ондан бошлабоқ терговчи унинг устидан ҳам “жиноятнома” очиш ҳаракатига тушганини билмайди...

...Орадан бир ҳафта ўтади. Марям энди шу кундан бошлаб айбланувчи сифатида сўроқ қилина бошлайди. Бунда терговчи Марямнинг Олмонияга Хоразм Халқ Шўролар Жумҳурияти Марказий Қўмитаси йўлномаси билан, кетганлиги Дармштадт шаҳрида 1928 йили педогогика семинарийсини тамомлаганлигини қайд қилади. Ўқишга кетганлардан кимлар қайтиб келганлигини суриштиради.

Уч кундан кейин яна тергов. Буниси-дахшатли. Бу терговда Марямга тақалган гуноҳ ниҳоятда дахшатли. Ўзимни Марямнинг ўрнига қўйиб кўриб, бирдан гунг ва кардек қарахт бўлиб қолдим. Ахир уни Олмониядан СССРга жосуслик иши олиб бориш учун келганликда айблашпти-я!..

Терговчи савол бeryпти: “Сизга ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 62 ва 67-моддаларига асосан қўйилган

Берлиндаги “Озод Туркистон” деган жосуслик ташкилоти ишида иштирокингиз ҳақидаги айбни тан оласизми?”

Бунга жавобан Марям: “Менга Ўзбекистон ССР Жиноят Мажмуасининг 62 ва 67-моддалари бўйича тақалётган айбни тан олмайман - ўзимни айбдор ҳисобламайман”, - дейди.

Аммо терговчи анойи эмас. У: “Тергов сизнинг “Озод Туркистон” деган советларга қарши жосуслик уюшмаси аъзоси эканлигингизни, СССРга жосуслик топшириғи билан келганлигингизни жуда яхши билади” каби сўзлар билан Марямни қарахт қилади...

Кўз олдимда қуролланган ҳарбийларнинг терговдан ҳолсизланиб чиққан аёлни олдига солиб камерага бошлаб кетаётгани гавдаланади. Яна у - эмизикли аёл... Даҳшат! Даҳшат! Даҳшат! Шундай пайтларда нималар ҳақида ўйладинг, Марям? Балки сен қишлоқда яшаб, ерсизликдан қийналиб, тирикчилик дардида шаҳарга кетиб, Урганчда Черников деган заводчи бойнинг пахта тозалаш заводиди қора ишчи бўлиб хизмат қилган отангни эслагандирсан? Меҳнат билан суяғи қотган отанг Мулла Жуманиёз заводда тарозбонлик қилибди, пахта қабул қилувчи бўлибди, ахийри, бошқарувчилик ҳам қилибди. 1916 йилдан бошлаб унинг сиёсий фаолияти бошланган - Хоразм хонига қарши кўтарилган кўзғолоннинг фаол иштирокчиси бўлган. Марям, эҳтимол отангни эслаганингда хон тарафидан қатл этилган тўрт амакинг ёдингга тушгандир?..

Ҳеч кимнинг бошига солмасин, қамоқ азобини, солганга эса, Оллохнинг ўзи тўзим берсин. Аёл киши учун қанчалар оғир, бу азоб. Марямжон, ўй-хаёллардан бошинг ғовлаб кетгандир роса... Шу ёшгача кўрган-кечирганларингни қайта бошдан ўтказгансан, ёру дўстларинг, отананг, жигарларинг кўз олдингдан ўтган, албатта... Отанг кейинроқ Хоразм Халқ Шўролар Жумҳурияти Ижроия Қўмитасида раислик қилди. Сен эса, унинг таъсирида 1919 йили комсомол сафига ўтдинг. 1921-22 йилларда Хоразм Округ Коммунистик партияси Марказий Қўмитасида маданият ишларини бошқардинг, кейинчалик хотин-қизлар бўлими мудири вазифасида ишладинг. Кейин... Олмония.

Урганчининг Чандир Киёт кишлоғидан чиққан кизнинг на рус тилини, на олмон тилини билмагани ҳолда Олмонияга ўқишга боришга розилик беришининг ўзи қаҳрамонлик эмасмиди?!

Ўшанда Хоразм музофотидан ёлғиз уни йўлладилар, Олмонияга. Қамокда ўтираркан, шуларни ўйларди Марям. Ўшанда Олмониянинг Штерн шаҳригача пароходда боришганди. Кейин уч йил давомида 1924 йилдан 1926 йилгача Дармштадт шаҳрида ўқитувчилар тайёрлаш семинарийсида ўқиганини эслайди. 1926 йилдан 1927 йилга ўтар кишда Потсдам шаҳрида “Фрауншулла” мактабига катнади. Ёш эди. Мусофирчиликнинг барча машаққатларига бардош берди. Муаллимлар тайёрлаш семинарийсини тугаллагач, шафқат ҳамшираларини тайёрлаш курсида ўқиди. Муаллим ҳам, шафқат ҳамшираси ҳам Хоразм музофотига зарур. Аммо афсус, минг афсус... Орзу-умидлари пучга чиқди... Ҳаммаси кунпаякун бўлди... Ўшанда унинг ҳар бир қўйган қадами ўзига қарши айбнома бўлиб тақалиши етти уқлаб тушига кирмаган эди. Мана, Мустафо Чўқай билан Парижда тасодифан учрашув... (Кўкон мухториятининг раиси бўлмиш Мустафо Чўқайни мафкурамиз яқин-яқингача “ватан хоини” деган тамға билан таҳқирлаб келган.)

Ўшанда таътил чоғи дугонаси Хайринисо Мажидхонова билан Парижга сафар қилдилар. Бу сафардан мурод Парижни кўриш, музейларда бўлиб, жаҳон маданияти дурдоналари билан танишиш эди.

Мусофир бўлганликларидан икки дугона энг арзон пансион топиб, жойлашдилар. Кунларнинг бирида улар операга борадиган бўлдилар. Ўша чоғларда Парижда таҳсил олаётган Аҳмад Наим билан Мустафо Чўқайга дуч келдилар. Ҳозир ўша тасодифий учрашув Марямга яна бир айбнома бўлиб тақалаяпти...

Терговчиларнинг ҳаммаси бир: айбланувчининг илтимоси, талаби улар учун бир пул. Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги ходими савол беради, аммо Марямни сўзлагани қўймайди. Қилмаган ишини қилдим, деб тан олишини талаб қилади.

Хўпам шўри қайнаган аёл экансан-да, бахтиқарогинам!

Марямнинг шўри қайнамаган бўлса, барча умидлари рўё бўлиб чиқармиди?! Ахир у Олмонияга не-не орзулар билан кетмаганмиди? Унинг: “Илм оламан. Олам танийман, халқимнинг корига ярайман, билимимни она юртим хизматига бахшида этаман”, - деган орзулари поймол бўлди. Марямни ва унга ўхшаш олтмиш йигит-қизни Олмонияга ўқишга жўнатган жумҳурият раҳбарларининг ҳам нияти катта эди. Улар ақлли, идрокли, билимдон, йирик вазифаларни бажаришга қодир ёшларни тарбиялашни мақсад қилган эдилар.

Орадан олтмиш йилдан ортиқ вақт ўтиб, айна чоғда жумҳуриятимизнинг ҳозирги раҳбарияти ҳам худди шу масалаларни режалаштирибди-ку! Яхши ниятлар билан қилинаётган ишлар бу.

Лекин... минг афеус... Ўттизинчи йилларга келиб, собиқ Иттифокнинг ғарбий сарҳадларидан шарий сарҳадларигача, шимолдан жанубгача бўлган диёрнинг энг билимдон, сара фарзандлари таъқибга гирифтор бўлди, хаёлларига келмаган айблар тақалиб, ҳибсга олинди, кўпларига “халқ душмани”, “миллатчи” деган тавқи лаънат осилиб, отиб юборилди, ўн йиллаб каторгага маҳкум этилди.

Марям Султонмуродованинг ҳам қисмати шунга яқин.

1937 йил сентябрь охири ва октябрь ойи давомида Олмонияда ўқиб қайтган талабалардан Султон Матқул, Саттор Жаббор, Фузаил Шераҳмедов, Олимжон Қодирий ва Аъзам Аюблардан Марям хақида кўрсатма талаб қилинади. Буларнинг бари олдинма-кейин ҳибсга олинган бўлиб, уларнинг асосий айблари Олмонияда ўқиб қайтганлари эди.

1937 йилнинг 21 декабрь куни бўлиб ўтган терговда Марямга:

“Туркистон талабаларининг Олмонияда бўлиб ўтган советларга қарши йигилишларда шахсан иштирок этганми-сиз?” қабилда савол берадилар. Марям бу йигинларнинг бир нечасида иштирок этганини айтади. Лекин у шу ўринда рост гапирган эди. Марям Султонмуродованинг бўлмаган ишни бўлди, деб кўрсатишининг сабаби сўнграқ очилади. Орадан ўн тўққиз йил ўтгач, 1956 йилнинг 13 сентябридаги терговда Марям: “1937 йилнинг 21 сентябрда бўлган

терговдаги кўрсатмаларимни тасдиқламайман. Шахсан ўзим бундай кўрсатма бермаганман. Мени тергов қилган чоғларида қайдномага имзо чекишга мажбур қилдилар. Лекин унда нима ёзилганлигини ўқимаганман, ўқишга беришмаган ҳам. Бу ҳужжатларнинг мазмуни билан танишишга ихтиёр билдирганимда, “болангни олиб кўямиз” - деб кўрқитишди (эсингизда бўлса, у эмизикли боласи билан хибсага олинган эди - Х.А.), шу сабабли мазмунидан беҳабар бўлсам ҳам, тергов қайдномасига имзо чекканман”, - дейди.

Шу кунги тергов сўнгида у яна: “Шахсан мен, ҳеч қачон Совет давлати зиёнига хизмат қилган эмасман, ҳеч қандай уюшмага аъзо бўлмаганман. Шу сабабдан ўзимни 1938 йилда ҳам, 1949 йилда ҳам ноҳақ маҳкум этилганман, деб ҳисоблайман”, - деган.

“Сизнинг, туркистонлик бошқа талабалар каби, СССРга жосуслик иши олиб бориш учун қайтганлигингиз терговга маълум. Шунинг тан оласизми? - деб уни қистокка оладилар. Марям Султонмуродова аксилинқилобий жосуслик топшириғи билан СССРга қайтганини инкор этади. Бу галги терговда Марямга яна икки айбни тақайдилар.

“Терговчи: Сизнинг “Ёрқин турмуш” ва “Гулистон” журналларида аксилинқилобий миллатчилик ишларини олиб борганлигингиз терговга маълум, Шу ҳақда кўрсатма беринг”.

Ажабо, “Терговга маълум”, дейдилар-у, аммо бу гуноҳлар нималардан иборатлигини айтмайдилар.

Марямнинг жавоби қатъий. У ҳеч қандай аксилинқилобий иш олиб бормаганлигини айтади.

Терговчи бўш келмайди: “Ўрта Осиё Тиббиёт институтининг профессори, химик Энглянд билан Тошкентда тез-тез учрашиб турганмисиз?” - деб суриштираверади. Марямни Олмония фуқароси Энглянд билан жосуслик алоқасида, олмон разведкаси тарафидан тузилган жосуслик уюшмасига аъзоликда ва Ўзбекистон ССР ҳудудида жосуслик иши олиб борган “Озод Туркистон” деган ташкилотга дахлдорликда айблайдилар.

Шундай қилиб, 1937 йил декабрининг 20-куни айблов

хакида қарор чиқарилади. ЎзССР Жиноий Процессуал Мажмуасининг 62 ва 67-моддаларига кўра жавобгарликка тортилган Марям Султонмуродова энди шу мажмуанинг 57-1 ва 67-моддалари билан айбланади. Орадан икки кун ўтгач, Марямга тергов тугаганини хабар қиладилар. Марям профессор Энглянд билан юзлаштиришни талаб этади. Лекин унинг талаби қондирилмайди.

Марямга доир “жиноятнома”нинг 28-саҳифасида 1938 йилнинг 4 сентябридаги яна бир терговга доир сатрлар бор. Бу терговда фақат икки саволга жавоб бор, холос. Жавобда Марям Олмонияда “Озод Туркистон” деган советларга қарши яширин миллий ташкилот борлигидан беҳабарлигини ва унинг ишида иштирок этмаганини таъкидлайди. Профессор Энглянд билан алоқада бўлганини тан олмайди. Энглянд деган кимсани умуман танимаслигини айтади.

Лекин Марямнинг тақдири аллақачон ҳал қилиб кўйилган эди. Негаки, Олмонияда ўқиб қайтган ёшларнинг ҳаммаси жосуликда айбланиб қамалётган эди. Уларнинг кўплари отиб ҳам юборилди. Марямнинг дугонаси, Олмонияда ўқиб, врач бўлиб қайтган Хайринисо Мажидхонова, Тошкент Тиббиёт институти доценти, кимёгар олим Саттор Жаббор, муҳандис Омонулла Нусратуллаевлар отиб юборилди, бошқалари узоқ муддатларга қамок жазосига маҳкум этилди, бадарға қилинди. Олмонияда ўқиган ёшларнинг бир гуруҳи, қисматлари нима бўлажagini олдиндан ҳис этган бўлсалар керакки, Ватанларига қайтиб келишмаган. Буни эшитган Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Кўмитасининг ўша чоғдаги котиби Акмал Икромов: “Биз мутахассисларни марказдан чақириб юрсагу, ўз кишиларимиз ўзга юртларда қолиб кетишса”, деб хафа бўлган, дейишади.

Хулласи калом, орадан беш кун ўтиб, 1938 йилнинг 9 октябь куни Тошкент шаҳрида СССР Олий Судининг харбий хайъати сайёр сессияси ёпиқ суд мажлисида Марям Султонмуродованинг ЎзССР Жиноят процессуал Мажмуасининг 14-54 ва 67-моддалар билан айблаш бўйича иши кўрилиб, мазкур Мажмуанинг 128 ва 131-моддаларига биноан ўн йил муддатга қамок жазосига, беш йил

муддатга сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этишга ҳукм этилди ва унга тегишли мол-мулкни мусодара қилиш лозимлиги қайд этилди. Аммо тўққиз йил мусофирчиликда ўқиб қайтган, совет идораларида хизмат қилган аёлда мол-мулк нима ҳам қилсин?!

“Ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ”, - дейилди ҳукм сўнгида.

Осмон узоқ ер қаттиқ. Қайга борсин, кимга дод десин, маҳкума, ҳамма йўллар унинг учун берк.

Бояқиш аёл! Қўлидаги гўдагини кекса қайнонаси Хосият Иброҳимовага қолдириб, 1939 йилнинг 10 март куни Қозон турмасига жўнатилади.

Шу ўринда бир нарсани эсламай ўтолмайман, Марям Олмония фуқароси профессор Энглянд билан то у СССРдан чиқариб юборилгунга қадар, яъни 1932 йилгача жосуслик алоқаси бўлишда айбланди. Аммо бу жосуслик алоқаси нимадан иборат бўлганлиги фактлар билан исботланмади. Марям яна “Озод Туркистон” ташкилоти раҳбарияти топшириғига кўра, СССРда аксилинқилобий миллатчи шахслар билан алоқа боғлаб, “Гулистон” ва “Ёрқин турмуш” журналларида советларга қарши иш олиб боришда айбланди. Аммо бу ишлар қандай кўринишда бўлган, қай мақола ёки лавҳада советларга қарши ташвиқот олиб борганлиги кўрсатилмади, исботланмади.

Исботлашнинг имкони ҳам йўқ эди. Зеро, бундай факт ҳеч қачон бўлмаган. Марям Султонмуродованинг журналистик фаолияти эндигина бошланган бўлиб, у олмон тилида қилган таржималари ва бир қатор лавҳалари билан кўзга кўриниб, умид уйғотаётган чоғлар эди. Шунинг учун бўлса керак СССР Олий Суди ҳарбий ҳайъатининг 1938 йил декабрида Тошкент шаҳрида бўлиб ўтган ёпиқ суд мажлиси қарорида кўрсатилишича:

“Сарқотиб маҳбуснинг суд залига келтирилганлигини, гувоҳлар судга чақирилмаганини хабар қилди”, - дейилади. Бир одамнинг ҳаёт-мамоти ҳал этилса-ю, судга гувоҳлар чақирилмаса... Инсон ҳуқуқининг бунчалар поймол этилишини нима деса бўлади?! Яна бу “адолат посбони” деб жар солганимиз Совет Социалистик Республикалар Иттифоқида бўлиб турса-я!..

Кайдномада кўрсатилишича, суд мажлиси соат 11.35да бошланади ва 11.55, яъни йигирма дақиқа ичида тугаб, ҳукм чиқарилади.

Мен юрист эмасман. Лекин бу жиноий иш билан танишиб чикқач, унда социалистик қонунчилик кўпол равишда бузилганлигини англаб етдим. Онгим, қалбим, шуурим билан англаб етдим. Аввало, Марям Султонмуродованинг жосуслигини тасдиқловчи бирон бир ашёвий далил ёки гувоҳларнинг аниқ кўрсатмалари йўқ. Олмония разведкасига Марям қандай маълумотларни, қай йўл билан етказиб турди? “Гулистон” ва “Ёрқин турмуш” журналларининг қайси сониди, қайси мақола ёки лавҳада аксилинқилобий ғояларни илгари сурган? Боз устига, на тергов жараёнида, ва на суд давомида Марямнинг нечача талабларига қарамай, уни гувоҳлар билан юзлаштирмадилар. Нега?

Менимча, Марям Султонмуродованинг тақдири ҳали жиноий иш очилмасданок ҳал қилинган. Унинг айби Олмонияда ўқиб келгани эди.

Жиноий иш кўзгалса бас, уни озодликда қолдирмайдилар. Марямни дарҳол турмага қамадилар.

Ўн йил хибсда бўлиш беиз кетмаганди. Бу йиллар ичида Марям сарсон-саргардон юравериб, фарзандлари доғида куя-куя дардман бўлиб қолган эди.

Янги “Жиноятнома”нинг 37-саҳифасида медицина ҳулосаси берилган. 1949 йилнинг 12 апрель санали маълумотномада маҳкуманинг юрак хасталигига, пневмосклерозга гирифтор бўлганлиги, жисмоний меҳнатга яроқсизлиги қайд этилган. Лекин ўз меҳнати билан давлат қудратига қудрат кўшаётган ишчи, колхозчи ва зиёлиларга шафқат бўлмаган бир мамлакатда маҳкумага нисбатан шафқат бўлармиди?!

Не кунларни кўрмади Марямнинг азиз боши, не жафолар чекмади унинг ширин жони. Ўн йил маҳкумлиқ камлик қилгандай, яна беш йил Красноярск ўлкасига бадарга қилинди. Аёл киши учун фарзандидан бир кун, бир ой жудо бўлиш азобини оналар яхши биладилар. Унинг бетоблиги билан ҳам, фарзандлари она дийдорига тўймаганлиги билан ҳам ҳеч кимнинг иши йўқ. У маҳкума.

“Жиноятнома”нинг сўнгги саҳифасидаги конвертда унинг СССР Давлат Хавфсизлиги вазирига 1949 йилнинг 30 августида ёзган аризаси бор. Аризанинг ярмидан кўпи дўконда буюм ўраладиган дағал қоғозга, қолган қисми хитой қоғозга қора қалам билан ёзилган. Вакт ўтганидан ёзуви хиралашган. Адолат қилишларига умид билан ёзилган бу аризада у ўзининг бегуноҳлигини, дардман бўлиб қолганини баён этган. Ҳеч қачон ҳеч қандай аксилкилобий ташкилотга аъзо бўлмаганлигини, “Озод Туркистон” деган ташкилотнинг мавжудлигидан тамомила бехабарлигини айтган. Энглянд деган кимсани танимаслигини, эндиликда уруш тугаб, Олмония разведкаси хужжатгоҳларидан текшириб кўриш имкони борлигини назарда тутиб, бу тахминни текшириб кўришни талаб қилади. Олмон разведкасига алоқаси йўқлигини, жосуслик билан ҳеч қачон шуғулланмаганлигини айтади. “Шуниси қизиқки, мени жосусликда айблайдилар-у, на тергов чоғида ва на тергов давомида менинг жосуслик фаолиятим нимадан иборат бўлганини, менга қандай топшириқлар берилганини тилга олмайдилар. Жосусни тутсалар-да, унинг фаолияти, тафсилоти билан қизиқмасалар”, деб нола чекади у Москвага йўллаган мактубида.

Бу мактубга маҳкума жавоб олган-олмаганлиги бизга қоронғи... Ўзинг учун ўл етим, деганларидай Марям яна ўзи ёнди, ўзи куйди, ўз ёғига ўзи қовурилди...

Ҳақиқат ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди, дейди доно халқимиз. Сўнгги йиллардаги ошқоралик сиёсати шарофати билан шахсга сизинишнинг оғир оқибатларини баргараф этиш борасида катта ишларга қўл урилди. Сталин даврининг қатли омига дучор бўлган миллионлаб кишиларнинг “жиноятнома”си қайта кўрила бошланди. Марям Султонмуродова СССР Бош прокурори номига 1957 йилнинг 10 майида йўллаган аризасида тергов ташкилотлари ўзига нисбатан катта адолатсизлик қилганликларини, совет қонунларига хилоф иш тутганликларини, Олмонияга ўқишга боришга розилик бергандан ўзга гуноҳи йўқлигини баён этади: “Уйдирмадангина иборат мана шу “жиноятнома” туфайли йигирма йил давомида азоб чекдим, ёлғиз менгина эмас, менинг фарзандларимдан тортиб иниларим,

сингилларим, онамгача азоб-укубатларга гирифтор бўлишди. Шунинг учун ҳам ишимни қайта кўриб чиқишингизни, ҳақиқат тантана қилишини истайман. “Жиноятнома”даги менинг шаънимга айтилган гаплар уйдирма ва тухматдир. Шу сабабли менинг ишимни қайта кўриб, бу шармандаликдан халос қилишингизни сўрайман”.

Ойнинг ёруғ кунларидан унга ҳам насиб этди, чоғи, Москвага йуллаган аризасидан бир наф чиқишидан умид узиб юрган кунларининг бирида уни Хоразм вилояти Давлат Хавфсизлиги Қўмитасига чакирадилар. 1956 йилнинг 13 сентябрь куни Марям гувоҳ тариқасида сўроқ қилинади.

Яна ўша таниш саволлар. Лекин савол-жавоб чоғидаёқ Марям даврнинг ўзгарганини ҳис қилди. Энди илгаригидек пўписа билан гапириш йўқ. Олмонияга қачон кетди, нега кетди, ким билан кетди, қаерда ва қачон ўқиди, кимлар билан ўқиди, кимлар билан танишди, қандай йигинларда қатнашди ва ҳоказо...

Марям тергов давом этган кунлар Олмонияда ўқиб юрган ёшлик вақтини қайта бошидан кечирди ва тергов сўнгида ҳеч қачон советларга қарши ҳаракатда бўлмаганлигини, 1938 йилда ҳам, 1949 йилда ҳам ноҳақ қамалганлигини айтди.

Орадан бир ой ўтди. Марямни бир ҳужжат билан таништирдилар. Ҳужжатни ўқиб, охирига етганда Марямнинг кўз ўнги қоронгилашди, юраги кинидан чиккудай бўлиб, гупиллаб уриб кетди. СССР Олий Суди ҳарбий ҳайъатининг 1957 йилнинг 2 август санали ажримида бундай дейилган эди:

“Янги маълум бўлган ҳолатларга биноан СССР Олий Суди ҳарбий ҳайъатининг 1933 йил 9 октябрдаги ҳукми ва СССР Давлат Хавфсизлиги вазирлиги ҳузуридаги Алоҳида Мажлиснинг 1943 йилнинг 3 августидagi Марям Султонмуродовага доир қарори бекор қилинсин ва унинг ҳаракати жиноят йўқлиги учун тўхтатилсин”.

Марям бу ажрим билан икки ойдан кейингина, 1957 йилнинг 14 октябрида таништирилди. Озод этилганидан кейин яна икки ой тутқунликда яшади, шўрлик.

Ҳақиқат қарор топди. Лекин бунинг учун ўн тўққиз йил керак бўлди. Эссиз, хайф кетган умр...

Ажрим сўнгида Марямнинг уйини тинтув қилиш чоғида олиб кетилган Дармштадт шаҳрида муаллимлар тайёрлаш семинарийсини тамомлангани ҳақидаги дипломи ва 1928 йили профессор Финкельштейннинг Берлиндаги болалар шифохонасида олти ойлик ҳамширалик курсини тугаллагани ҳақидаги маълумотномани қайтариб сўраганлиги қайд этилади.

Лекин Марямнинг сарсон-саргардонлиги бу билан поёнига етмади. Ишга жойлашиш учун ҳужжат керак. Ҳужжатлар эса тинтув пайтида олиб кетилган. Марям ариза кўтариб, Хоразм вилоят Давлат Хавфсизлиги Кўмитаси раҳбарига мурожаат этади. Бу аризасида у ажрим хатида таъкидланган ҳужжатларини ва меҳнат дафтарчасини қайтариб беришларини сўрайди. Аммо ҳужжатлар унга қайтарилмайди. Ҳужжатлар қайтарилмайди-ю, лекин ундан тилхат олинади. Бу тилхатда 1956 йилнинг 3 декабрь куни менга 1937 йилнинг 13 сентябрь куни ҳибсга олинган чоғимда олиб кетилган ҳужжатларни орадан узоқ муддат ўтганлиги учун сақланиб қолмаганини эълон қилишди, дея имзо чекади.

Шу билан Марямнинг Давлат Хавфсизлик Кўмитаси билан борди-келдиси ўз ниҳоясига етган бўлса керак деб ўйласангиз, адашасиз. Марям кейинчалик ҳам бу маҳкамага ариза йўллашга мажбур бўлади. Юқорида айтиб ўтилганлардан биласиз, уни журнал таҳририятида ишлаб юрган чоғида ҳибсга олишган. Ўн йил қамок муддатини ўтаб қайтгач, у Янгибозор тиббиёт пунктида ҳамшира бўлиб ишлаган. Эндиликда иш стажини тиклаш учун унинг 1949 йилда иккинчи бор ҳибсга олингунга қадар ҳамшира бўлиб хизмат қилганлиги тасдиқланиши керак эди.

Ахийри, 1958 йилнинг 21 март куни Давлат Хавфсизлик Кўмитаси тарафидан маълумотнома юборилиб, унда 1949 йилнинг 30 мартда ҳибсга олингунга қадар Марям Султонмуродова Урганч туманидаги Янгибозор тиббиёт участкасида ҳамшира бўлиб ишлаганлиги тасдиқланади. Марям бу маълумотномани ҳам 1958 йилнинг 3 апрелида тилхат бериб олади.

Бир инсонни ёмон отлик қилиш бунчалар осон-у, унинг номини тиклаш, хаётга қайтариш қанчалар қийин...

Мен ўзим кўрган “жиноятнома” асосида Марям Султонмуродованинг кечмишларини сизларга баён қилдим. Минг афсуски, бу ёлғиз Марям Султонмуродова бошига тушган кўргиликлар эмас. Даҳшатли 1937 йилда “халқ душмани” деган тавки лаънатга тақалган онахонларимиз, опохонларимиз қанчалигини аниқ билмасам-да, бир рақам келтираман. Ҳозирги “Саодат” ойномаси 1925 йилда “Янги йул” номи билан чиқа бошлаган ва 1937 йилларга келиб “Ёрқин турмуш” номида чоп этилган. Шу ойноманинг биринчи муҳаррири Тожихон Шодиева ва ундан кейинги муҳаррирларидан Собира Холдорова ҳамда адабий ходима Марям Султонмуродовалар “халқ душмани” сифатида турли муддатларга қамоқ жазосига маҳкум этилиб, Сибирнинг турли лагерларида қамоқ муддатини ўтаб қайтдилар. Марям билан Олмонияда бирга ўқиб, шифокор бўлиб қайтган дугонаси тошкентлик Хайринисо Мажидхонова эса, отиб юборилган...

Бу сўнги сатрларни ёзаяпман-у, бу маҳкумаларнинг хайф кетган ёшлигига, хазон бўлган умрига аза тутган қалбимнинг дуди кўкка ўрлайди, ўзимни кўйрга жой тополмайман. Аламли дилимда пайдо бўлган саволларга жавоб излайман: Бундай кемтик тақдирли аёллар қанча бўлди экан? Балким биладиганлар бордир? Улар ҳақида ёзмок керак... Ҳақиқатни ҳамма билмоғи керак...

Марям Султонмуродованинг аччиқ тақдири, алданган умидлари ҳақидаги лавҳага ҳали нуқта қўйилганича йўқ. Унинг Урганчга қайтиб борганидан кейинги кечинмаларидан биз беҳабармиз. Бу бўшлиқ унинг қариндош-уруғлари, фарзандлари, ёр-дустлари, кўни-кўшилари, ёнма-ён ишлаган ҳамкасблари томонидан тўлдирилишига умидвормиз.

Орадан кўп ўтмади. Урганчда Марямнинг ўғли Омон Султонмуродовдан мактуб олдим. Омон ўз хатида онаси у оғир даврлар ҳақида ҳеч нима гапирмаганлигини, шу сабабли ўзи шохид бўлган нарсалар ҳақидагина ҳикоя қилажагини ёзади. Омоннинг мактубидан билишимча, Марямни 1954 йилда оқланиб қайтгач, Тошкентга ишга тақлиф этганлар, аммо у ўз туғилиб ўсган Чандир Қиёт

қишлоғида онаси Дуржон Кўчиева бағрида яшай бошлаган. У даврда ҳаёти жуда оғир бўлган: ҳеч ерда иш беришмаган. Неча-неча ташкилотлар остонасидаги сарсон-саргардонликдан кейин Урганч туманидаги Қораман қишлоғидаги тиббиёт бўлимига ишга жойлашишга муваффақ бўлган. Ўша чоғлар Марям дала шийпонидаги совуқ хонада ўғилчаси билан икки йил яшаган. Катагон йиллари одамлар шу қадар юрак олдириб қўйганларки, унга ёрдам кўрсатишга ҳам айғоқ кўзлардан чўчиганлар.

Юқорида айтганимдек, унинг Олмонияда ўқиб олган ҳужжати ҳам, сургундалиқ чоғида ўқиб келтирилган дипломи ҳам тергов ташкилотларида қолиб кетган. Бу ерда эса дипломинг йўқ, деб ишдан бўшатишга уринганлар. Шунинг олдини олиш учун Марям кундузи ишлаб, кечаси ўғилчасини опичиб бориб, кечки ҳамширалик курсини битирган. Саккиз соатлик иш вақти тугагаса-да, унинг ёрдамига муҳтож бўлиб ёлвориб келганларни ноумид қайтармаган, “Гўдак болам бор, ёлғиз қолиб кетади”, - деб важ-қорсон кўрсатмаган. Айтадилар-ку, ахир, қайси бандасини Оллоҳ суйса, унга одамларнинг ишини тушириб қўяди, деб. Шундай экан, Аллоҳ таоло ўзи суйган бандасини нега бунчалар қийнади-я, деган ўйлардан қалбим ёнади.

Икки йилдан сўнг Марям ўзи тўғилиб ўсган Чандир Қиёт қишлоғида очилган тиббиёт бўлимига ишга ўтди. Аввалига бу ерда мудира бўлди, кейинчалик то нафақага чиққунига қадар фелдшер бўлиб ишлади. Омонжон онаси ҳақида эслаб, шундай дейди: “Ҳеч қачон ўзларини ўйламасдилар, бундай фидойиликни мен баъзан тушунмасдим. “Онажон, зўрга юрибсиз, сал ўзингизни аянг, тинчгина ўтиринг, ахир ёшингиз ўтиб қолди, соғлигингиз ҳам яхши эмас”, десам, қулардилар. Рўзгор ишларини ўринлатиб қўйсам, дарҳол меҳрларини изҳор қилардилар: “Жонгинам болам! Сен адолатлисан, ҳамма ишни ақл кўзи билан қилишингга, қўлингдан келгунча инсонларга яхшилик қилажагингга ишонаман. Чунки, сен менинг юрак меҳрим билан суғорилган гулсан. Гуллаб яшнайвер. Одамлар сени ўстирган онангга раҳмат десинлар!” - деб насиҳат қилардилар. Онам шундай бағри кенг инсон эдилар”.

Марям дардини тишида тишлади, хар қандай шароитда одамлардан яхшилигини аямади. Буни биров билди, биров билмади. Баъзи ўзини билмаган кимсалар унга надомат тошларини отди ҳам. Мана шундай юраги куйган чоғларда Марям дардини қоғозга тўқди. Унинг ўғли Омон онасининг ёзганларини менга йўллаган эди. Марямнинг ёлғизликда битган дил изҳорини қисқартириб, хавола қиламан. Бу Марям Султонмуродованинг сўнгги дил изҳори:

“Жоним азобда қолди. Юрагимни очиб сўзлайдиган кимсам йўқ. Қалбимни қоғозга тўқиб солмоқчиман. Шунда ниятда қўлимга қалам олдим.

Илгарилари мен Давлат Хавфсизлиги идораларида ҳаётни яхши билган, Совет ҳокимиятига садоқатли одамлар ишлайди, деб ўйлар эдим. Шунинг учун бўлса керак, назорат қилиб туриш ҳолларига рўпара келганимда, бунда ҳеч қандай ёмонлик кўрмасдим. Ҳаётда шундай бўлиши керак деб ўйлардим, буни тўғри деб тушунардим.

Менинг виждоним пок эди. Мен берилиб, виждон билан меҳнат қилардим. Аммо, ҳеч қачон жиноят қилмаган эсам-да, мени яна қамокқа ташладилар. О, қанчалар азобда қолганимни билсалар эди...

1954 йилда яна юртимга қайтиб келдим ва Қорамонда ишлай бошладим. Бу ерда ҳам атрофимни ўшандай одамлар қуршади ва менга аввалгидай азоб бериб, мазах қила бошлашди. Уларнинг баъзилари менинг тақдирим уларнинг қўлида эканини англатиб қўйишга уринса, бошқалари мен билан яқинлашишга, дўстлашишга ҳаракат қилишарди. Ўзларини яқин кўрсатиш учун ҳар хил гаплар қилишарди.

Масалан, бир киши 1958 йили, яқинда Ички ишлар вазирлигида бўлганини, у ерда менинг тўғримда суриштирганларини, ким билан яқинлигимни, нима дейишимни, сиёсат билан қизиқиш-қизиқмаслигим, газета ўқиш-ўқишмаслигимни суриштирганларини сўзларди.

Суриштирса-суриштираверишсин, менинг ҳеч қандай ёмон одамлар билан ошначилигим йўқ... Совет ҳокимиятига қарши бирор ёмонлик қилиш ҳаёлимга ҳам келмайди. Мен билан қизиқишса-қизиқишаверишсин. Бу, уларнинг иши.

Аммо, барибир, алам қиларкан, кишига. Одамлардан уяларкансан. Шу алфозда «шамок қанчалар оғир!

Менга болалиқдан виждонли инсон халқи ва давлати дардига малхам бўлмоғи керак деб ўргатишарди. У ўз ватанининг ижтимоий ҳаёти билан қизикмоғи, партия ва ҳукуматнинг мақсад ва вазифалари нимадан иборатлигини билимоғи керак дейишарди. Акс ҳолда, у юртининг ҳақиқий фуқароси бўлолмайди.

Матбуот - ижтимоий ҳаёт мактабидир.

Матбуот - совет кишиси учун энг яхши мактаб.

Матбуот - кишиларни олға ундовчи байроқ.

Шундай экан, менинг нега газета ўқишим мумкин эмаслигини тушунолмайман. Она юртида нима бўлаётганидан беҳабар киши унга қандай хизмат қила олади, ўз халқига қандай фойда келтира олади?!

Лекин шундай деб суриштираётган бўлишса, демак ҳақиқатан ҳам газета ўқимаслигим керакдир, дедим-да, уч йил мобайнида қўлимга газета ва журнал ушламадим. Лекин бундан сўнг ҳам менга ўша-ўша муносабатда бўлишгач, хато қилаётганимни, мени барибир ўз холимга қўймасликларини англадим, бўлганча бўлар, деб қўл силтадим. Келаси 1960 йил учун кўпгина газета ва журналларга обуна бўлдим. 1957 йили мени оқлашган. Мендан бахтли одам йўқ эди. Ахийри, орзуим ушалди! О, менинг хурсанд бўлганларим...

Ҳаётимда қатта бир ўзгариш кута бошладим ва, ахийри, тўла ҳуқуқли совет фуқароси бўламан, деб ўйладим. Лекин афсус, кўп ўтмай, ихлосим қайтди. Мен ҳамон назорат остида эканлигимни, шармисорлик тамғасининг юки ҳамон босиб ётганини англадим.

Мени Давлат Хавфсизлик вазирлигига чақирдилар. Ижтимоий келиб чиқишимни, қариндошларимнинг, бирга хизмат қилганларнинг исмини ва манзилгоҳини ёзиб беришни буюрдилар. Мен итоат қилдим ва бунинг натижаси тезда ўзини намоян этди. Менинг шахсимга қизиқиш янада ортгани сезилиб турарди. Ўша кунларда мен ўзимни яна терговда ҳис этдим. Яна тинчлигимни йўқотдим, ўзимга ишончим қолмади.

Мен билан бирга хизмат қилганлардан бирини чақиртиришди. Шундан кейин у менга менсимамай қарайдиган бўлди...

Ўзлигингни пастга уришларини ҳис этишдан ортиқ алам йўқ оламда. О, бу қанчалар оғир!..

Агарда менга юқоридан масхараомуз қараётган мана шу кимсалар мендан яхшироқ ва мендан покроқ бўлишганда-ку, балки бу ҳолга чидардим. Лекин асло ундай эмас эди. Аксинча, уларнинг бири чайковчилик, ичкилик-бозлик, бузуқчилик қиларди. Иккинчиси, бировнинг эрини тортиб олган, фарзандини отасиз қолдирган эди. Ўз юрти қонунларини ҳурмат қилмаган кимсани виждонли киши деб бўладими, унга ишониб бўладими? Виждон қонунини писанд қилмаган, бошқаларнинг кўз ёшларини оқизган кимсани инсон, деб бўладими?

Ҳақиқий инсон ҳамма ерда: ҳаётда ҳам, ишда ҳам соф виждонли бўлмоғи даркор.

Аслида ўзлари чиркин табиатли, пасткаш одамлар мени қўрқитишар, осуда ҳаётимни заҳарлашга уринишарди. Бир куни ўша аёл гуё менга ачинган бўлиб, ўғлимни ишончлироқ жойга жойлаштиришни маслаҳат берди. “Ким билади, ҳали бошингизга не савдолар тушади”, - деди. Мен унга ўғлим ҳали ёш бола, менга бирор қор ҳол бўлишига ақлим бовар қилмайди, дедим-да, хотиржам ишлай бошладим. Шунда у менга истехзоли тиржайиб: “Жуда иродангиз кучли экан”, - деди.

Ҳеч бўлмаса, мана шу кимсалар мени тинч қўйишса эди, кўнглимга гулу солишмаса эди! Йўқ, улар менга сира тинчлик беришмас, оловга мой қуйишарди. Менга ўзларини яқин кўрсатиб, ҳар нималарни очик гапирган бўлиб қандай мақсадни кўзлашяпти экан?

Яна бири менга уни тергов қилиб, мен тўғримда суриштирганларини, менинг француз тилини ҳам билишимни, лекин буни яширишимни айтганларини сўзлади. Нима учун менга ишонмайдилар? Унинг ёлгон гапирганини мен Хавфсизлик идораси офицери билан сўзлашганимда англадим. У менга, унда француз тилида ёзилган хат борлигини, ўқиб беришимни сўради. Майнавозчиликни каранг! Тавба!

Мендан бирга ишлаганлар ҳақида суриштиришганда бир аёлнинг номини тилга олгандим. Орадан бир мунча вақт ўтгач, у менга:

- Афсус, улар сизни тинч қўймайдиган кўринади, - деди. Яқинда эса, орамиз бузилиб қолганда:

- Шунни билиб қўйингки, тақдирингиз менга жудаям боғлиқ! - деди у зарда билан.

Хар кимса кайфиятига қараб мен билан хоҳлаганича гаплашиши мумкин экан-у, мен тилимни тийиб индамас-дигим керак...

Ҳамма вақт шундай. Ҳатто ҳамширалик мактабида ҳам бир айгоқчи бўлгувчи эди. Қаерга борсам, рўпарамдан чиқаверарди. Наҳотки, мен шунчалар Хавфли жиноятчи бўлсам, наинки, мени назорат қилиш учун бутун бошли штат белгиланса? Наҳотки, шундай қилишга ҳақли бўлсалар?!

Давлат манфаати мени назорат остида тутишни талаб қилди, дейлик, нега улар буни намойиш қиладилар? Нега энди мен буни билиб туришим керак? Ёки мени кўрқитишмоқчимиз? Нега? Агар менинг поклигимга заррача бўлса-да ишончсизлик бўлса, мени оқламасликлари мумкин эди-ку?!

Мана шундай ҳаёллар мени қийнайди - жоним азобда қолади.

Мен бутун умр виждон билан яшадим ва меҳнат қилдим. Ҳаётимда бир бор беихтиёр қоқилган бўлсам, наҳотки, қайта-қайта йиқитиш, қайтиб қад ростлай олмайдиган қилиб ташлаш керак? Наҳотки, менга қўл чўзиб, тўғри йўлга бошлаш мумкин эмас? Нега энди менинг дилдираган қалбимни илиқ сўз билан, дўстона эътибор билан иситиш мумкин эмас?!"

Бу сатрларни ўқиганимда, Марямнинг аччиқ қисмати қиймалаган дилимга таскин бераман, унинг сабри, бардоши, қаноати таҳсин ўқийман. Яхшиямки, Марямлар бор дунёда, бундан кейин ҳам бўлади. Ҳаёт давом этади. От босмаган жойларни той босади, деганларидай, Марямга насиб этмаган яхши кунларни унинг қизи Анор, ўғиллари Пўлат билан Омон ва уларнинг фарзандлари кўради...

Яна Марям Султонмуродова ҳақида

У ўша кунийёқ ўзини унутган ҳолда жонажон юртига, ўз жигар-гўшаларига мажолсиз ҳолда бўлса-да, унинг илик ҳавосидан нафас олгандай бир хат ёзди:

Азизларим!

Бизлар бутун сургундан бўшадик. Уй ва молларни ўз баҳосига сота билсак октябрь оёқлари кетамиз. Сота билмасак, бу ерда кишлаймиз.

Раҳмат, албатта, паспорт олиши билан кетади. У сизларнинг ёнингизда бўлса, бирмунча жоним тинч бўлажак. Соғ бўлинг. Соғлиқда кўришайлик. Хат ёзинглар. Ҳаммангизга салом билан:

Марям ЎзССР, Хоразмская область, с/совет Чандир кият, Султановой.

Село Большой Улут, ул. Кирова 38, Султановой.

Хўш, Марям Султонова нега сургунда юради, нима гуноҳлари учун қамалган? Раҳмат ким? Нега у ҳам сургун қилинган?.. Қуйида шу жумбоқ хат ва унинг эгаси ҳақида биз ҳам ҳикоя қилмоқчимиз.

Марям асли хоразмлик бўлиб, 1905 йил 13 февралда Хивада “Ёш хиваликлар” ҳаракатининг фасл иштирокчиларидан маърифатпарвар Мулла Жуманиёз оиласида дунёга келди. Унинг отаси Мулла Жуманиёз Хива хонлиги тузумига қарши курашда иштирок этиб, Хоразм инкилобидан сўнг Хоразм Халқ Шўро Республикасининг фаол раҳбарларидан бири бўлиб ишлайди ва шу туфайли кейинчалик айрим жоҳиллар томонидан ваҳшийларча ўлдирилади.

Бу ҳақда Марям Султонмуродованинг ўзи шундай ҳикоя қилган: “Отам хонга қарши кураш ҳаракатининг энг актив иштирокчиларидан бўлган. Менинг болалигим ҳам феодал Хоразмдаги ана шундай ижтимоий курашлар тўлкинида ўтди. Бу кураш, айниқса, бизнинг оилавий ҳаётимизга оғир таъсир қилган. Биз доимо қувгин-таъқиблар остида яшаганмиз. Ҳатто онам бир неча бор камок азобларига ҳам учраган. Хива хонининг буйруғи билан отамнинг унга қарши кураш ҳаракатидаги иштироки туфайли унинг тўрт ака-укаси қатл қилинган. Буларнинг

хаммаси менинг ёш қалбимга асорат қолдирмасдан иложи йўқ эди...”

Марям дастлаб 6-7 ёшида Урганч ва Тўртқўлдаги янги усул татар мактабида ўқий бошлайди. У бу ердаги ёш татар, ўзбек ёшлари билан иноқлашиб, савод чиқарди. Отаси Жуманиёз ака ўз даврига яраша анча зиёли ва “ёш хиваликлар” каби илғор маърифатчилар ва ислохотчилик тарафдорларига маслакдош бўлгани учун ҳам ўз кизларини янги замонавий мактабларда ўқитишни, илм-маърифатли қилишни орзу қилган. Шу сабаб бўлса керакки, кизи Марямни, бу ердаги мактабни тугатгач, 1919 йилда Тошкентдаги ўқитувчилар тайёрловчи татар Маориф институтига ўқишга жўнатган. Бу ерда икки йилча ўқигач, ёш, тиришқоқ ва илмга чанқоқ бўлган Марям 1920 - 1921 йилларда Оренбургга бориб, у ердаги татар педагогика институтида ҳам бир муддат таҳсил олган.

У 1922 йил кузида ўқиш орзуси билан яна Оренбургдан Тошкентга қайтади. Бу сафар уни Туркистон республикаси раҳбарлари бир гуруҳ маҳаллий ёшлар қаторида “Энди бизнинг олдимизда Европа фан ва техникасини ўзлаштириш ва улардан ўзиб кетиш вазифаси турипти”, - деган ақида билан Германияга ўқишга юборадилар. Марям Германиянинг Дармштадт шаҳрида дунёнинг турли мамлакатларидан келган ёшлар билан бирга ўлкамизнинг маърифати ва маданиятини ривожлантириш орзуси билан ёниб илм олади. 1922 - 1923 йилларда у Германияда немислар билан бир хонадонда яшаб, дастлаб Берлин университети қошидаги 6 ойлик немис тили курсини тугатади. Сўнг 1924 йили Дармштадтга бориб, 1926 йилгача ўқитувчилар семинарийсида ўқийди. 1927 йил Берлинга келиб, бир йил амалий машғулотда бўлади. 1928 йил ўқишни тугатиб, СССРга қайтади. Бу ерда у аввал Тошкентдаги Эски шаҳар кечки Коммунистик университетнинг ўқув бўлими мудири, сўнг 1935 йилдан “Гулистон” журналида Собира Холдорова, Тожихон Шодиева, Саодат Шамсиева каби ўша даврнинг илғор хотин-киз журналистлари билан бирга ишлай бошлайди. Матбуот саҳифаларида ўзбек аёлларининг ўтмиши ва ҳозирги турмушидан қатор ҳикоя ва очерклар ёзади. Рус ва немис классик адабиётининг

буюк сиймолари А.С.Пушкин ва И.В.Гётелар хақида мақолалар эълон қилади. Уларнинг мазкур миллий адабиётлар тарихидаги ўрни ва ахамияти хақида фикр юритади. Жумладан, у Гёте хақидаги мақоласида шоирнинг жаҳон ва немис адабиётида тутган ўрни хақида шундай ёзади: “Жаҳон адабиётида энг юқори ўрин тутган ёзувчилардан бири XVIII асрнинг охирларида яшаган немис шоири Иоханн Вольфанг Гётедир...”

“Штурм унд Дранг” номи билан машхур бўлган адабий ҳаракат, эндигина уйғониб келмоқда бўлган немис фуқаросини дворянлар синфига қарши қўяр, ном ва мартаба, бойликлардан кишилардаги ақлни, ижодий қобилиятни устун қўяр, кишининг шахсини озод қилишга интилар эди. Бу даврнинг яратган асарлари шу вақтдаги немис жамияти тузилишига қарши норозилик ва нафрат билан тўла эди. Гёте немис фуқаросининг дунёга бўлган мана шу янги қарашини ўз ижодида одатдан ташқари равшанлик ва ўткирлик билан ёрита олган... шоирдир. Унинг поэзия ва фалсафасида ёш буржуазиянинг эски дунёга қарши исёни очик кўриниб туради” (М.Султонова, “Ўлмас бир сиймо”, “Гулистон” 1935, 8 -9-сон, 47-бет).

Марямнинг қувонч ва орзулари узоққа бормади. Ўзи каби эркин хотин-қизлар авлодининг бошқа қалдирғочлари қатори у ҳам айни парвоз этаётган 30-йилларда мустабид тузумнинг қонли исканжасига тушиб, қанотлари қайрилди. 1937 йил кузида тўсатдан “немис жосуси”, “фашизм тарафдори” сифатида айбланиб, 10 йил қамоқ жазосига ҳукм этилди. 1947 йил қамоқ жазоси тугаб, Хоразмга қайтгандан кейин ҳам узоқ ўтмай, 1949 йили яна қамалди. Бу сафар уни Берлиндаги қандайдир “Озод Туркистон” аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти билан шубҳали алоқада бўлганлиги, дугонаси Ҳайринисо билан Парижга борганида Мустафо Чўқаев билан учрашганлиги, матбуотда миллатчилик фикрларини ўтказганлиги, профессор Энгляндга немис жосус ёлланганлиги каби айблар юзасидан сўроқ қилинди.

Марям Султонмуродова Сталин вафотидан сўнг ҳам эски шубҳа ва гумонлардан тамомила қутулолмаётганлиги хақида 1956 йилда шикоят қилиб, СССР Бош прокурорига

мурожаат килди. Унда 1937 йилда тухматга учраб, 10 йилга камалганлиги, 1947 йилда жазо муддатини ўтаб қайтгач, 1949 йили яна эски айб билан айбланиб, Краснодар ўлкаси-га сургун қилинганлиги, ҳолбуки, ҳеч қандай айби йўқли-ги ва давр сиёсатининг бегуноҳ қурбони бўлганлигини айтган ва терговчиларнинг бу борадаги ўта адолатсизлик-ларига тўхтаб, шундай деб ёзган эди:

Ваҳоланки, мен ҳеч қачон ҳукуматга қарши бор-маганман ва виждонан революцияга қарши ҳеч қандай иш кўрмаганман. Ўзимни фақат вужудга келган шароит қурбони ҳисоблаб, ишимни қайта кўришингизни сў-райман.

Менга қўйилган айбларни, қуйидаги сабабларга кўра, асосиз деб ҳисоблайман:

1. Мени айблашларича, гуё мен Берлинда бўлган вақтимда “Озод Туркистон” деган аксилинкилобий жосу-слик ташкилотининг аъзоси бўлиб, шу ташкилотнинг топшириғига биноан Германия фойдасига жосуслик ишлари олиб борган эмишман.

Мен ҳеч қачон аксилинкилобий бирорта ҳам ташки-лотнинг аъзоси бўлган эмасман. “Озод Туркистон” деган ташкилотнинг борлигини ҳам биринчи бор тергов вақтидагина эшитдим.

Менинг билишимча, 1922 йили Бухоро Халқ Респуб-ликаси ва Туркистон Совет Республикасидан 60 га яқин киши Германияга ўқишга юборилган эди. Ўша йилнинг кузида Хоразм партия Марказий Комитета бюросининг қарори билан мен ҳам ўша ерга бордим. Менга, энди бизнинг олдимизда Европа фан-техникасини кувиб етиш ва ўзиб кетиш вазифаси турганлигини айтганларидан кейин мен у ерда ўқишга розилик берган эдим.

1922 йилдан то 1924 йилнинг бошларигача Берлинда бўлдим, кейин Дармштатга ўқишга кетдим... Мен ўша вақтларда биз, студентларни Туркистон талабалари жамияти номли ҳамюртлар уюшмаси бирлаштириб туришини билардим.

Бу, юртдошлик қабилидаги очик ташкилот бўлиб, унинг фаолияти давлатимизнинг воситачилиги билан боғланган эди. Кейинчалик бу уюшмани Германиядаги

бутун Советлар Иттифоқи талабалари жамияти билан бирлаштирилди. Бундан бошқа яна қандай талабалар жамияти бўлганлиги менга сира маълум эмас.

2. Мени, Тошкентга келган вақтларимда аллақандай Энглянд номли профессор орқали жосуслик ишлари олиб борганликда айбландилар. Бу тухмат!..

Мен душманга қандай маълумот бердим ва у қандай амалга оширилди? Бундай айбнинг тасдиғи учун бирорта фактни далил ва гувоҳлар билан кўрсатишмади... Менга нисбатан сохта гувоҳлик берган одам билан юзма-юзлаш ҳақидаги илтимосимни эса рад этишди. Шунинг ўзи менга қўйилган айбнинг ёлгон ва сохта эканлигини кўрсатиб турипти.

3. Мени, гуё “Гулистон” ва “Ёрқин турмуш” журналларида ишлаб туриб, аксилинқилобий миллатчилик йўлини ўтказганликда айбландилар. Бу фаолиятим нималарда кўринганлигини менга айтишмади...

Адабий ходим ва журналист сифатида баъзан журналларда айрим мақола, очеркларим, кўпроқ рус мумтоз адабиётидан таржималарим босиларди. Улар гоёвий соғлом ва совет маданияти ривожини учун фойдали эди. Бу айбловларим учун ҳам бирорта факт келтира олмадилар”.

Марям Султонмуродова ўша аризасида тергов органларининг унга қўйган бошқа айбларнинг ҳам асоссизлигини кўрсатади. Жумладан, унга қўйилган яна бир айб, Парижда бўлган вақтда Мустафо Чўқаев билан учрашганлиги фактига муносабат билдириб, ёзади:

4. Менга қўйилган айбларда Парижда бўлган вақтимда Мустафо Чўқаев билан учрашганлигим гапирилади. Бу тўғри. Лекин учрашув тасодифий ва дақиқалик кечган. Биз ўша кунни Мужихахонова (Хайринисо Мажидхонова бўлиши керак - Ш. Т.) билан операга бориш учун тўпланиб, мехмонхона ошхонасининг ходимасига бизга кечки овқат қолдиришни айтиш учун ошхонага кирган эдик.

Худди шу вақтда Парижда ўқиб юрган Аҳмад Наим ҳам ошхонада бўлиб, у бизни Чўқаев билан таништирди. Биз операга шошиб турганлигимиз учун улар бизни тутиб турмай, чиқиб кетдилар. Ўша вақтда биз у кишининг ким эканлигини ҳам билмас эдик. Шунинг учун бу учрашув

хеч қандай аҳамиятга эга бўлмаган. Чунки, мен Германияга ўқишга кетган вақтимда эндигина 17 ёшга кирган, хали шаклланмаган эдим ва унинг Ўрта Осиёдаги аксилинки-лобий фаолияти ҳақида ҳеч нарса билмас эдим... Наҳотки, мен саёҳат вақтимдаги ҳар бир тасодифий учрашган одам учун жавоб беришим керак бўлса?!”

У тергов вақтида уюшган жиноятчиликда айблаш учун далиллар кўрсатиш лозимлигини айтди, терговчиларнинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатларини тақиқлашни талаб этди, ёш болали аёллардан зўравонлик йўли билан сохта жавоб олиб, қўл қўйдиришларини очиб ташлади:

Мустафо Чўқаев инкилобгача Россия Муваққат ҳукуматининг бошлиғи Керенский билан бирга Петербург дорил-фунунининг ҳуқуқ факультетини тамомлаган. Октябрь инкилобидан сўнг Туркистон Мухторияти ҳукуматининг раиси бўлган, Мухторият ағдарилгач, чет элга кетган. Аввал Франция, сўнг Германияда бўлиб, Иккинчи жаҳон уруши бошларида Берлинда вафот этган

5. Мени уюшган жиноятчиликда айблашди. Лекин мени улардан алоҳида ажратиб, гувоҳларсиз суд қилишди. Агар менга қўйилган айбда заррача ҳақиқат бўлса, очик намунали суд қилишлари керак эди, деб ўйлайман. Бундан ташқари, тергов вақтида ҳам, судланув вақтимда ҳам буни катъий талаб қилган вақтимда менга бундай дейишди: “Буни сизга фойдаси йўқ, чунки, масала олдиндан тайёрланган бўлиб, саволларни фақат НКВД ходимлари беришади, сиз “бўлмаган эди”, деганингизда ҳам гувоҳлар “бўлган эди”, - дейишади, аниқлик киритиш ва тушунтириб ўтиришга эса рухсат этилмайди. Менинг нега ҳеч қандай далилларсиз, фақат тўхмат ва ёлгонларга асосланиб, соф совет аёлини бадном қилмоқчи бўласизлар?” - деган саволимга терговчи очик қилиб: “Мен инкилоб солдатиман, мендан нимани талаб қилсалар, шуни бажараман”, - деди. “Агар сиз яна ўжарлик қилаверсангиз, гўдагингизни тортиб олиб, сиз билан бошқача гаплашамиз”, - деганидан кейин менинг бирор жиноят қилганлигим ёки қилмаганлигимнинг ҳам ҳеч кимга қизиги йўқлиги, ҳамма-ҳаммаси менга аён бўлди ва улар мендан нимани хоҳлаган бўлсалар, ҳаммасига қўл қўйдим.

Марям Султонмуродова мазкур аризасида 20 йилдан бери мана шундай ноҳақ тухматлар, ҳукмлар ва қора тамға остида юраётганлиги, бу ноҳақликларнинг фақат ўзинигина эмас, оила аъзолари, болаларини ҳам даҳшатли ҳолга қўяётганлигини афсус ва надомат билан ёзади. 30-40-йиллардаги қонунчиликнинг бузилиши натижасида унинг бўйнига осилган қора тамгани ҳаётининг сўнгги дамларида олиб ташлаб, ҳеч бўлмаса, бу дашномнинг фарзандлари бўйнида осилиб қолмаслигини ўтиниб сўрайди.

“...Менинг виждоним пок. Менинг ягона хатоим, у ҳам бўлса Германияга ўқишга кетишга розилик билдирганим... Агар шу маълум хатоим бўлмаганида, тақдирим тамоман бошқача бўларди ва мен бугунгидай бахтсиз одам бўлиб ўтирмасдим. Мен адолатсизлик билан кечирган ишлардан ниҳоятда азобланмоқдаман. Бу қалбаки тухматлардан қарийб 20 йил давомида фақат менгина эмас, менинг болаларим, ака-сингилларим, онам ҳам азоб тортдилар ва ҳамон азоб тортиб келмоқдалар. Шунинг учун сиздан менинг ишимни қайта кўриб чиқишингизни ва гуноҳсиз гуноҳларимдан қутқаришингизни сўрайман”.

Сталин вафотидан кейин Марям Султонмуродова томонидан СССР Бош прокурори номига ёзилган мазкур аризадан сўнг ҳам ҳушёр совет қонунчилари уни тамомила оқлашга шояшмадилар. 1956 йил 13 сентябрда (аризадан қарийб 4 ойча ўтгач) Ўзбекистон ССР Министрлар Совети қошидаги Давлат Хавфсизлик Комитетининг Хоразм вилояти буйича махсус терговчиси майор Курглишев, энди ҳеч нарсани билмаган ва кўрмаган кишидай, Марям Султонмуродовани гувоҳ сифатида сўроққа таклиф қилади ва унинг Германияга ўқишга кетиши сабаблари, қаерда ўқигани ва кимлар билан мулоқотда бўлгани, уларнинг советларга қарши бўлган ва бўлмаганлигини яна бошқатдан титкилай бошлайди. Бу саволларнинг ҳаммасига Марям яна дадил, ҳолис жавоб беришга интилади. У терговчининг 1937 йил 21 декабрда “буйнингизга олган айбларни тасдиқлайсизми?”, деган саволига бу кўрғазмани мутлақо тасдиқламаслиги, терговчига ўша куни бундай кўрғазма бермаганлигини, унга сўроқ қайдномаси мутлақо кўрсатилмай, дўк-пўписа билан қўл қўйдириб олинганли-

гини айтади. Тергов қайдномасида бу ҳақда шундай дейилган:

Савол: Сизга 1937 йил 21 декабрда берган кўрғазман-гиз ўқиб берилди. Ундан Олимжон Идрисийнинг аксилшўровий характер ва исломпарастлик руҳида суҳбат олиб борган талабалар йиғинида қатнашганлигингиз аён бўлиб турибди. Сиз бу кўрғазмангизни ҳозир ҳам тасдиқлайсизми?

Жавоб: Менга ўқиб берилган 21.12.1937 санали кўрғазмани тасдиқламайман. Мен шахсан бундай кўрғазмани бермаганман. Мени сўроқ қилишганда менга фақат қайдномани имзолаш учун беришган, аммо унда нима ёзилганини менга ўқиб ҳам беришмаган.

Менинг бу ҳужжатлар мазмунини ўқиб бериш ҳақидаги талабимга жавобан боламни мендан ажратиб қўйишларини пўписа қилишди, мен сўроқ қайдномалари мазмунини билмаган ҳолда уларни имзолашга мажбур бўлдим”.

Шундан кейингина ноилож қолган адолат посбонлари Марям Султонмуродованинг ишини қайта кўриб чиқишга киришдилар. СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиасининг юстиция полковниги Лихачев раислигидаги Ҳайъати 1957 йил 2 августдаги мажлисида “Ёрқин турмуш” журналининг собиқ адабий ходими Марям Султонмуродова иши қайта кўрилиб, унинг оқланганлиги эълон қилинади. Ҳарбий Коллегиа қароридида шундай дейилади:

СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиасининг 1938 йил 9 октябрда чиқарган ҳукми ва СССР ДХМ Алоҳида Мажлисининг 1949 йил 3 августда Султонмуродова Марям масаласида чиқарган қарори янги очилган тафсилотлар туфайли бекор қилинсин ва бу ҳақдаги иш жиноят таркиби бўлмагани учун тегишли имзолар билан ишлаб чиқаришдан тўхтатилсин.

Аслига тўғри: Ҳарбий Коллегиа зобити Артишченко 10.09.1957 йил.

Шундай қилиб, охир-оқибат, қисман бўлса-да, адолат тикланди. Марям Султонмуродова умрининг охирларида юқоридаги бир парча қоғозни қўлга олди. Она шаҳри Урганчда яшаб, ишлай бошлади. Лекин унинг бунгача узок йиллар давомида қамоқхоналарда, Красноярск ўлкасининг қаҳратон қишли ўрмонларида ўзига ўхшаган минглаб

беғуноҳ махбуслар билан бирга кечирган азоб-укубатли, тахқирли кунлари-чи? Унинг орғида зор-зор йиглаб қолган ўғли Пўлатбек, кизи Анорхонларнинг аҳволи-чи? Эри жаҳолатпарастлар томонидан ёвузларча ўлдирилиб, қариган чоғида мункайиб қолган унинг муштипар, мунглиғ онаизори-чи?! Улар не хавфу хатарлар, азоб-укубатлар, хўрлик ва зорликларни бошдан кечирмадилар, дейсиз?

“Онамнинг айтишларича, - деб хотирлайди унинг қизи Анорхон Давронова изтироб билан, - 1937 йил 30 августда ҳозирги Тошкент шаҳар Олой бозори яқинидаги Уездная кўчасидаги, 13-уйдан эрта тонгда икки ҳарбий кийимли киши келиб, тўсатдан 5-6 ойлик чақалоқлик вақтимда онамни, мен билан бирга ҳайдаб, қамокқа олиб кетишган экан. Онам 1947 йили биринчи марта қамокдан келганларида ҳам ёруғ кун кўрмадик. Бунга қадар мен аммамлар кўлида, акам Пўлатбек Аҳмадбеков эса аввал етимхонада, сўнг холам Гулчехра кўлида онага зор бўлиб яшадик. Чунки у вақтда Гулчехра холамнинг эрлари таниқли адабиётшунос олим Раҳмат Мажидий ҳам “ҳалқ душмани” сифатида қамок ва сургунда кўп азоб-укубатларни бошдан кечирганлар. Онам 1937 йил сентябрдан то 1939 йилгача аввал Тошкент, Қозон ва Суздаль қамокхоналарида, сўнг узоқ Колиманинг қаҳратон совуқлари остидаги “Дальстрой”га сургун бўлганлар. Бу ерда 1947 йил 13 сентябрғача ишлаб, кейинчалик оқлансалар ҳам орадан икки йил ўтар-ўтмас, яна қамаб, сургун килдилар. Укам Омон эса сўнгги йилларда турмада туғилиб, ўша ерда ўсган. Мен 1954 йили ТошМИда ўқиб, “Малик” совхозида пахта териб юрган куз кунларининг бирида онам оқланиб, сўнгги сургундан қайтиб, мени излаб, пахта даласига келдилар. Ўша вақтда санитария-гигиена бўлими раҳбарлари ҳатто тухмат билан ўн-ўн беш йил қамокда бўлиб қайтган онам билан бирга бир-икки кунга уйга бориб келишга ҳам руҳсат беришмади ва биз она-бола, шу ердаги бир хонадонда хўрликдан тонг-отгунга қадар ухлолмай, йиғлашиб ўтказдик. Эртаси онам Урганчга, мен эса пахта даласида йиғлашиб ажрашдик.

Онам умрининг охиригача туғилган Урганч шаҳар, Чандир қият қишлоғида ўзи севган матбуотчилик соҳасидан тамомила узоқ бўлган бошқа бир соҳада ишлашга

мажбур бўлиб, орзу-армонлари ушалмай, оламдан ўтиб кетдилар. Бугун умрлари давр зулми остида заволга кетди.

Биз ҳар йили болаларимиз билан онамнинг Урганчдаги қабрини зиёрат қилиб қайтамыз. Укам Омон Сулпонмуродов ўша ердаги мактабда тарих ўқитувчиси. У онам ёққан маърифат чирогини ўчирмай, ёш юртдошларига хормай-толмай таълим ва тарбия бериб келмоқда. Ўзбекистон мустақиллигидан кейин бу чироқ яна ҳам ёрқинроқ ва ёрутроқ бўлиб ёнмоқда“.

Яна Марям Султонмуродова тўғрисида

1947 йили, Совет давлати барпо этган азобгоҳларда кечган 10 йиллик азоб-укубатдан кейин, Марям Султонмуродова ота-она юртига қайтгач, худо хоҳласа, энди ўн беш кунлик ойдин ҳаётим бошланади, деб умид қилди.

Қамоқхона ва “меҳнат-тузатув лагери” деб аталган азобгоҳларда маҳбуслар бир-бирларини: “Ойнинг ўн беши қоронги келса, ўн беши ёруғ бўлади”, дея овуғар ва ўзларига ҳам таскин берар эдилар. Унинг назарида, 10 йиллик қоронгиликдан кейин камида 10 йиллик ёруғлик келиши адолатдан эди. Аммо орадан икки йил ҳам ўтмай, яна ўша совук туркли кишилар 1949 йил 29 март куни эшик очиб келдилар.

Марям бир зумда тушунди. Улар мени яна қамоққа олиш учун келганлар, шу фикр унинг миясига чакмоқ бўлиб урилди. Бир чақирилмаган “меҳмонлар”га, бир кизига қараган она ҳам аждаҳонинг оғзи яна очилиб, кизини ютмоқчи бўлиб турганини кўрди. Марям қочишнинг ҳам, улардан мурувват сўрашнинг ҳам фойдасизлигини билиб, зарур нарсаларни йигди-да, бундан икки йилча аввал олиб келган бир эски халтага жойлади. Кўзларида шашқатор оққан ёшлари билан болаларини, сўнг онасини кучоклаб, хайрлаша бошлади.

Онаси нима воқеа рўй бераётганини ва бунинг олдини олиш ҳеч кимнинг қўлидан кела олмаслигини сезса-да, фалажланган бир ҳолатда кизини бағрига босиб, “дод” солди:

- Йўк, бормаيسان! Яна қамоққа юборадиган қизим йўк! Шунча азоб берганлари етади! Уйинг куйгурлар нега қамаб тўймас экан-а! Эй худо, наҳотки, кўрмаётган бўлсанг! Нима гуноҳ қилганмиз сенинг олдингда?.. Айт!!!

Она йиглаб, “дод” солар экан, шапка кийган кишилардан бири ёнидагига буюрди:

- Давай, раздели. Мы не пришли смотреть домашний спектакль!

Шундан кейин келгиндилар она-болани куч билан

ажратиб, “дод” солган онани ҳовлида қолдирдилар-да, икки кишилашиб Марям Султомуродованинг оёғини ерга тегизмай, олиб чикдилар. “Қора кўнғиз” эшигини очиб, тайёр турар эди. Марямни куч билан машинанинг деразасиз кажавасига тикиб, эшикни ёғдилар. Мотор гуруллаб ишлай бошлади. У энди юра бошлаган ҳам эдики, она “Қизимни берларинг, балога йўликкурлар! Дод сенларнинг дастингдан! Давлатингга ўт тушсин!”, дея дод-фарёд кўтариб, кўчага отилди. У бутун кучи ва бир тугунча келадиган вужуди билан машинани тўхтатмоқчи бўлди. “Аввал мени ўлдирларинг, жаллодлар!” - деб бақирди яна.

- Давай, скорей! Не смотри на эту старую б..., - буюрди каттаси.

Машина тезлик олиб, ҳеч нарсага қарамай, олға кетди.

Бсчора она кип-қизил қонга беланиб, ўлиб ётарди.

Марям йиғи ва изтироб ичида рўй берган фожиани сезмади. У фақат бир нарсани - мунис онасини сўнгги бор кўрганини билар эди, холос.

P.S. Мавжуд тартиб-қоидаларга кўра, Марям Султомуродованинг онаси қатағон қурбони ҳисобланмайди.

Сора Тўрабекова

1937 йил 20 ноябрь куни тузилган “Айблов хулосаси”да бундай сўзлар бор:

Шу нарса аниқландики, 1897 йили Исфизор кишлоғида туғилган, “ўзбек, 1920 йилдан ВКП(б) аъзоси, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси ўринбосари Тўрабеков Жўра хорижий разведкалар билан алоқада бўлган буржуа-миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси, Ўзбекистондаги троцкийчи-бухаринчи блокнинг қатнашчиси бўлиб, мафкура жабҳасида зараркунандалик ишларини олиб борди, партия ташкилотини ижтимоий ёт миллатчи унсурлар билан булғаб ташлади. Ташкилотнинг пахтачилик, аҳолини нон билан таъминлаш соҳаларида олиб борган зараркунандачилик ишларида фаол иштирок этиб, сунъий равишда нон масаласида қийинчиликлар туғдирди.

Тўрабекова - Эгамбердиева Сора 20 йил мобайнида халқ душмани билан бирга яшаб, унинг аксилинкилобий-миллатчилик троцкийчилик фаолиятини яшириб келди ва шу йўл билан унинг сотқинлик-зараркунандалик аксилинкилобий фаолиятига кўмаклашди.

Сора Эгамбердиева бўлажак эри Жўра Тўрабеков билан бир йилда, юқорида айтилганидек, 1897 йилда эмас, балки 1899 йилда ва Хўжанд вилоятидаги бир кишлокда туғилган. Турмушга чикқач, эрининг фамилиясини қабул қилиб, у каерга ишга юборилса, ўша ерда эри билан бирга яшаган.

1937 йилнинг алғов-далғов пайтларида эри Халқ Комиссарлари Совети раисининг ўринбосари бўлиб хизмат қилмокда ва бошқа ҳукумат раҳбарлари катори, нуфузли ҳисобланган Оққўрғон кўчасидаги 5-уйда яшамокда эди. 1937 йилнинг 29 сентябрь куни НКВД ходимлари Жўра Тўрабековни хизмат жойида қамокқа олдилар. 2 октябрь куни эса навбат унинг хотинига келди.

Шу машъум кунни, орадан роса йигирма йил ўтгач, 1957 йил 24 октябрда бўлиб ўтган сўрок пайтида Сора Тўрабекова бундай деб эслаган:

“37-йил охирларида эрим НКВД ходимлари томонидан ҳибсга олинганда нималар олиб кетилгани менга маълум эмас. Чунки у Совнаркомдаги хизмат кабинетида соат 12 да қамоққа олинган. Ўша кунийёқ тахминан соат 12 ларда уйимизга 3 ходим ва 1 аёл келиб, ҳамма хоналарга кириб чиқиб, шкаф ва сандиқларни титиб ташлади-да, эримга тегишли ҳужжатларни олиб, бир оғиз сўз айтмай чиқиб кетди. Улар, хаттоки, темир қутини ҳам очишмади - унда иккита тўппонча бор эди. Ўша куннинг эртасига, кечаси тахминан соат 11-12 ларда уйимизга 6 киши кириб келди. Улар орасида 3 та милиционер ва бир аёл ҳам бор эди. Улар уйимиздаги барча мол-мулкни йиғиб, бир хонага олиб кириб қўйдилар. Иккинчи томондан, болаларимни қаергадир юбориб, мени конвойга қўшиб, қамоқхонага олиб келдилар... Шу вақтда уйимизда укам Эгамбердиев Абдулла ва Исфизордан меҳмон бўлиб келган қайним Тўрабеков Аҳмаднинг хотини Ханифа ҳамда унга эргашиб келган Абдуқодир деган бола бор эди”.

Сора опа тилга олган бола 17 яшар Абдуқодир Усмонов бўлиб, у 1957 йил 24 октябрда мол-мулк масаласида бўлиб ўтган можаро пайтида бундай маълумотни берган:

“1937 йилнинг иккинчи ярмида мен Тўрабеков Аҳмаднинг хотини Ханифа билан бирга Тошкентга, Тўрабеков Аҳмаднинг акаси Тўрабеков Жўранинг уйига меҳмон бўлиб бордим. Бизни Жўра Тўрабековнинг хотини Сора кутиб олди ва биз ўша ерда тунагани қолдик. Шу кун кечаси, тахминан 2-3 ларда Тўрабековларнинг уйига бир неча НКВД ходимлари келиб, ҳаммамизни уйғотишди ва бизнинг кимлар эканлигимизни текшириб чиқишди. Барча мол-мулкни залга - меҳмонхонага олиб кириб, эшигини муҳрлаб қўйишди-да, кейин Тўрабековнинг қизи Тожи ва ўгли Комилни машинага солиб, аллақасерга жўнатишди, Тўрабековнинг хотини Сорани эса бошқа машинага солиб, уни ҳам аллақасерга жўнатишди. Бизни бўлса, бир милиционер поездга ўтказиб, Ленинободга қайтариб юборди”.

Энди худди шу воқеанинг ўзини Сора опанинг укаси Абдулла Эгамбердиев талқинида эшитинг. У 1957 йил 17 октябрь кунини бўлиб ўтган сўроқ пайтида бундай деган:

“Мен Юридик институтда ўқирдим... Ўша кунини

кечкурун опамнинг уйига борсам, уйда опам Сора кизи Жўраева Тожи ва кенжа ўгли Комил билан бирга ўтирган, катта ўгли Хамид эса Тошкент қурилиш институтининг ётоқхонасида экан... Ўша куни кечаси, тахминан соат бирларда НКВД органларининг 3 ходими кириб келди... Қуролларни олиб, тахминан соат 2 ларда уйни муҳрлаб калитини бир чолга бериб кетишди”.

Шундай қилиб, Жўра Тўрабеков хизмат жойида камокқа олинган куннинг эртасига, 2 октябрь куни унинг хотини Сора ҳам камокқа тушди, 11 ёшли ўгли Комил билан 14 ёшли кизи Тожи НКВД ихтиёридаги болалар уйига юборилди. 18 яшар Хамид эса ўша кунлари ётоқхонада ётиб юргани учун эртасига дарс вақтида НКВД ходимлари томонидан чакириб олиниб, Қўйликдаги болалар уйига юборилди. (У 1947 йилда озодликка чиққан.)

Жўра Тўрабеков катта лавозимда хизмат қилгани учунми ё бошқа сабаб биландир, анчагина яхши турмуш кечирган, мол-мулки ҳам ҳавас қиларли даражада сара бўлган. Шубҳасиз, катта оиланинг камокқа олиниши билан бу мол-мулк ҳам талон-торож этилган. Аммо гап молда эмас. Инсон боши болта тагида бўлганидагина эмас, бошқа пайтларда ҳам инсонни ўйлаш, унинг кадрига етиш, унинг инсоний ҳақ-ҳуқуқлари билан ҳисоблашиш зарур. Афсуски, қатагон даври бу масалага бошқача кўз билан қаради. Мустабид тузум бегуноҳ кишиларни қамабгина қолмай, ўзига керакли кўргазмаларни олиш учун улар бошига не-не азоб-укубатларни солмади. 1937 йил октябрида бўлиб ўтган суроқ пайтида Сора Тўрабекова терговчининг саволларига бундай жавоб берган:

Савол: Тўрабеков Жўрага турмушга чиққанингизга анча бўлганми?

Жавоб: Мен Тўрабеков Жўрага 18 ёшимда, 1917 йили турмушга чиққанман. Ўтган вақт ичида у билан бирга яшаб келдим.

Савоб: Эрингиз аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси сифатида камокқа олинган. Унинг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида нималарни биласиз?

Жавоб: Эрим Тўрабеков Жўранинг аксилинқилобий фаолияти тўғрисида ҳеч нарсани билмайман.

Савол: Унинг яқин дўст-ёрларидан кимлар кўпроқ уйингизда бўлишган?

Жавоб: Уйимизга, айниқса, бозор кунларида Тўрабековнинг қуйидаги яқин дўст-ёрлари кўпроқ келиб туришар эди: 1) Ширин Ҳамидов - ЎзК(б)П МК ходими, 2) Болтаев - у сўнгги пайтда Хоразмда ишлаган, 3) Ғулом Ёқубов - эрим билан бирга Москвада ўқишган, 4) Шерматов Абдусаттор ва 5) Аҳмадбеков - ЎзМИК собик котиби.

Савол: Юқоридан номлари қайд этилган кишилар уйингизда тўпланган пайтда нималар тўғрисида гаплашишган?

Жавоб: Мен улар суҳбатлашган пайтда улардан советларга қарши бирорта ҳам гапни эшитмаганман. Умуман, улар билан бирга ўтирмаганман.

Савол: Терговга шу нарса маълумки, сиз собиқ масъул ходимларнинг сизга яқин бўлган хотинлари ўртасида аксилинқилобий миллатчилик руҳидаги тарғиботни олиб боргансиз. Шу ҳақда кўргазма беринг.

Жавоб: Мен ҳеч қачон миллатчилик руҳидаги гаплар ва тарғибот билан шугулланмаганман.

Савол: Сиз терговдан миллатчилик ва аксилшўровий фаолиятингизнинг ҳаммага маълум бўлган фактларини яшираяпсиз. Тергов эрингизнинг аксилшўровий фаолияти тўғрисида ҳаққоний кўргазма беришни сизга тавсия қилади.

Жавоб: Мен эримнинг аксилшўровий миллатчилик фаолияти ва аксилинқилобий ташкилотга мансуб бўлганлиги тўғрисида ҳеч нарсани билмайман.

Сора Тўрабекованинг “жиноий-архив иши”да мавжуд бўлган ягона сўроқ қайдномасида фақат шу сўзларни ўқиймиз, холос. Лекин бизнинг бу кунларга соғ-саломат етиб келган қатагон қурбонлари бўлмиш аёллардан шуни яхши биламизки, терговчилар маҳбусалардан зарур кўргазмаларни олиш учун уларни номардларча қийнаганлар. Аёлларимиз сўроқхоналарда тик турган ва қимир этмаган ҳолда қанчадан-қанча кунлар ва тунларни азоб билан ўтказганлар. Уларга ҳатто шу вақт ичида сув ва нон ҳам беришмаган. Калтак, ҳақорат, қийноқ - ёвуз ва ваҳший

одамзоднинг бу қуроллари уларга, шу жумладан, Сора Тўрабековага ҳам шафқатсиз равишда қўлланган.

Жўра Тўрабеков 1938 йил 6 октябрь куни Тошкентда отиб ташланди. Сора Тўрабекова эса уч йил қамокда ётиб, соғлигини йўқотди. 1939 йили озодликка эришди.

Унинг юқорида қайд этилган ишида, афеуски, фарзандларнинг мол-мулк ҳақидаги ариза ва савол-жавобларидан бошқа жабрдийда оналари тақдирига алоқадор бирор маълумот йўқ.

Агар умри қатағон заҳри билан заҳарланган Сора опа бу бевафо дунёни тарк этган бўлса, унинг муборак руҳи шохистаи жаннатда жабрдийда эрининг руҳи билан бирга роҳат ва фароғат оғушида яшаётган бўлсин.

Хикматжон Фитратова

1937 йил 24 апрель куни Фитрат, катагоннинг иккинчи тўлкини чарх урганда, ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб қамокка олинди. Ҳашта йилнинг 31 декабрида бошқа бир улуг адиб - Абдулла Қодирийнинг машғум ертўлага келтирилиши билан ўзбек адабиёти намояндаларини киргин-катагон этиш тўхтагандек бўлди. Аммо Совет давлатининг сиёсий идораси ёзувчиларни қамокка олиш билангина қифояланиб қолмай, уларнинг хотинлари, болачақалари, қариндош-уруғларини ҳам тинч қўймади. Ҳатто 20-30-йиллардаги воқелик тақозоси билан эрларининг ишларидан мутлақо хабарсиз бўлган ва хабарсизлиги ойдек равшан бўлиб турган аёллар бошида ҳам мустабид тузумнинг қамчиси синди.

Фитрат фақат ёзувчигина эмас, балки йирик давлат ва жамоат арбоби ҳам эди. Шунинг учун ҳам унинг

гарданига қўйилган айблар, айниқса, залворли бўлди. У, биринчидан, “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий миллатчилик ташкилотининг аъзоси. Иккинчидан, Чўпонзода сиймосида Озарбайжондаги аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти билан мустақкам алоқа ўрнатган Ўзбекистондаги аксилинқилобий ташкилотнинг раҳбарларидан бири, учинчидан, ёшлар ва адабиёт ходимларини аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига тортган, уларни аксилинқилобий миллатчилик руҳида тарбиялаган мураббий ва ниҳоят, тўртинчидан, аксилинқилобий миллатчилик руҳидаги асарларни ёзган ёзувчи сифатида ҳибсанган эди. Аёнки, бундай айблар билан қамалган адиб хотинининг эркинликда яшаши, Совет давлати назарида, мумкин эмас эди.

Шундай қилиб, мудҳиш йилнинг 22 сентябрида адибнинг хотини Ҳикматжон ҳам қамокка олинди.

Бу вақтда Фитратнинг Гулистон кўчасидаги 116-уйида адиб оиласининг қуйидаги аъзолари истиқомат қилишар эди:

1. Фитратнинг онаси Бибижон. У 1865 йили Бухорода туғилган. 72 ёшда бўлгани учун, ҳужжатларда айтилганидек, меҳнат қилиш қобилиятини йўқотган. Ўзи деҳқон оиласидан, аммо эри Абдурахим Абдуғафуров Бухоронинг йирик савдогарларидан бири бўлган.

2. Фитратнинг хотини Ҳикматжон Фитратова (Қандова). 1912 йили Бухорода туғилган. Чаласавод. Савдогар оиласидан. Унинг биринчи эри Нуруллаҳўжа йирик савдогар бўлган. 1933 йилдан бошлаб Фитрат билан яшайди.

3. Севара Фитратова. Ҳибсга олинган адибнинг ўғай қизи. 7 ёшда. Мактабга бормайди.

Фитрат Тошкентга кўчиб келганидан кейин дастлаб Олой бозори яқинидаги кўчада, сўнг Бешоғоч даҳаси билан Чорсу ўртасида жойлашган Чакар деган мавзеда яшаган. Гулистон кўчаси худди шу ерда бўлган.

Адибнинг қизи (Фитрат уни ўз фамилиясига ўтказиб, севимли фарзанди сифатида тарбиялай бошлаган) Севара Кароматиллаҳўжасва ўша даҳшатли йилларни ёдлаб, бундай ёзган эди:

“Кунларнинг бирида беш-олтита шапка кийган,

шинелли одамлар бостириб кирди. Улар сўкиниб, дўқ-пўписалар билан уйимизни ағдар-гўнтар қилди, кейин отамни олдиларига солиб олиб чиқиб кетди. Мен ва онам зор-зор йиглаб қолавердик. Шундан сўнг отамни бошқа кўрмадим. Орадан тўрт ой ўтгач, онамни ҳам камадилар. Мени эса Қумлоқдаги болалар уйига топширдилар...”

Ҳикматжон Фитратовани ҳибсга олишдан аввал у ҳақда муайян маълумотнинг тўпланган бўлиши шубҳасиз. Ҳикматжоннинг чаласовод уй бекаси бўлгани, ҳатто 1936 йил 29 сентябрда Фитратнинг никоҳидан расман чиққанига қарамай, у таржимаи ҳолидаги айрим нуқталари билан НКВДнинг диққат-эътиборини ўзига қаратган эди. Биринчидан, у йирик савдогар оиласига мансуб бўлиб, акаси Саидахмад Қандов ўзининг сиёсий идоралар олдидаги бурчига совуққонлик билан қараётган (1938 йил 14 январда у ҳам қамоққа олиниб, отиб ташланган), биринчи эри Нуруллаҳўжа эса гуё аксилинкилобий йўналишдаги ишлари учун аллақачон қамалган эди. Иккинчидан ва энг муҳими, на Фитратни, на унинг яқин дўстларини аксилинкилобий фаолиятда айблаш учун далил-ашёлар топилмаётган эди. Ҳикматжоннинг эридан расман ажралгани эса (бу ҳақдаги белги Фитратнинг паспортида қайд этилган) НКВД ходимларида унинг бундай ашёни беришига умид уйғотди.

НКВД ходимлари, Севара Кароматиллаҳўжаева хотирасида тилга олинганидек беш-олтита бўлмаганлар, албатта. Улар одатда икки-уч кишидан ошмаган. Улар Гулистон кўчасидаги 116-уйга бостириб киришлари биланок маҳалла комиссияси раиси Исмоил Қосимов ва гувоҳ Убайдулла Одилов иштирокида тинтув ўтказдилар. Шахсан Фитратнинг ўзига тегишли барча мол-мулк, китоб ва қўлёзмалар адиб ҳибслангани куниёқ олиб кетилганига қарамай, Ҳикматжонга тегишли 68 номдан иборат уй буюмлари, 187 номдан иборат жиҳоз ва буюмлар, шу жумладан, аёлнинг тилла зирак ва узуклари мусодара этилди. Ҳовли ва уй эшиклари муҳрланиб, маҳбуснинг онаси Бибижон аяни Ўзбекистондан ташқарига - ижтимоий таъминот тизимидаги уйлардан бирига, Севарани Ўзбекистондан ташқарига - болалар тарбияси билан шуғулланувчи

муассасалардан бирига юбориш, Ҳикматжон Фитратованинг ўзини эса қамокқа олиш ва лагерга юбориш ҳақидаги қарор ўқиб берилди. Ушбу қарор НКВДнинг 1937 йил 15 августда чиқарган буйруғи асосида тайёрланган эди.

Севаранинг тасвирлашига кўра, Гулистон кўчасидаги уй-жой кўш дарвозали, ичкари-ташқарили, саҳнлари кенг, уйлари пешайвонли, ёруғ ва баҳаво, тўрт тарафи турфа гулларга гарк бўлган уй эди. Совет давлати бу ажойиб даргоҳнинг соҳибини қамабгина қолмай, уй-ҳовлини ҳам мол-мулки билан тортиб олиб, унинг эркинликдаги эгаларини чор тарафга қувиб юборди. Уй бекасини эса қамокқа ташлади. Совет давлати тарихининг бундай аянчли саҳифалари билан танишар экансиз, миллионлар қони эвазига етмиш йил умр кўрган адолатсизлик, ҳақсизлик ва хунрезликнинг қизил кўргонига бўлган нафратингиз жўш урмай илож йўк.

Шубҳасиз, Ҳикматжон Фитратовани қамокқа олинган қунларидаёқ, сўроқ қилган бўлишлари керак. Аммо унинг ишида фақатгина 1937 йил 15 октябрда - орадан 23 кун кечгандан кейингина бўлиб ўтган сўроқ қайдномаси сақланган. Қуйида ушбу ҳужжатни тўла ҳолда эълон қиламиз:

Савол: Айтинг-чи, хибсланган аксилинқилобчи Фитрат сизга ким бўлади, сиз у билан қандай муносабатда бўлгансиз?

Жавоб: Профессор Фитрат Абдурахимов менинг эрим бўлади. Мен 1933 йилдан бери у билан бирга яшаб келганман. Ўзим саводсизман, шунинг учун Фитратнинг аксилинқилобий ишлари тўғрисида ҳеч нарсани билмайман.

Савол: Сиз Фитратнинг аксилинқилобий ишларини биласиз. Шулар тўғрисида сўзлаб беринг.

Жавоб: Фитрат Файзулла Ҳўжаевнинг яқин кишиси бўлган, ҳар доим унга ёрдам берган. Фитрат доим Файзулла Ҳўжаевни мактаб юрар эди.

Бундан ташқари, Фитрат, Чўлпон, Музаффаров, Рози Олим Юнусов, Мўминжон Аминов ва бошқа қамокқа олинган бухороликлар билан боғланган эди. Кўпинча гуруҳ-гуруҳ бўлиб йиғилишар ва ҳар доим бир-бирлари билан нималар ҳақидадир гаплашиб ўтиришар эди.

Мен Фитратнинг аксилнқилобий киши, миллатчи эканлиги тўғрисида кўп маротоба эшитганман, аммо мен шахсан бу ҳақда ҳеч нарса билмайман.

Савол: Сиз уйингизда бўлиб ўтган ва миллатчилар тўпланган аксилшўровий йиғинларни биласиз. Нега буларни ҳокимият органларидан яширмоқдасиз?

Жавоб: Ҳа, чиндан ҳам, миллатчиларнинг аксилшўровий йиғинлари уйимизда бўлиб турган, аммо мен уларда бўлган гап-сўзларнинг мазмунидан хабардор эмасман. Миллатчиларнинг уйимизга келиб туришларини мен Фитратнинг дўст-ёрлари томонидан зиёрат қилиниши, деб тушунганман.

Савол: Баён этилганлардан ташқари, яна нималарни номларини айтишингиз мумкин?

Жавоб: Шунини айтишни хоҳлардимки, мен Фитрат билан аҳилликда яшамаганман. Фитрат ҳеч бир нарсада менга ишонмас, ҳатто оилавий ишларда ҳам мени сиқар, менга пул бермас эди. Мен ана шу заминда Фитрат билан ажрашганман, тўғрироғи, ундан кетиб, 1936 йилда тўрт ой давомида акамнинг уйида яшадим. Аммо Файзулла Хўжаев номидан иш кўрган Аминовнинг тазйиқи остида яна Фитрат билан ярашиб, у камокқа олинган кунга қадар у билан бирга яшадим”.

Кўрамизки, Ҳикматжон Фитратова НКВД ходимларига эрининг аксилнқилобий фаолиятини тасдиқлаши мумкин бўлган бирорта ҳам фактни айтмаган. У бундай фактни билмас ҳам эди. Айни пайтда, унинг Совет давлати олдида тариқча гуноҳи бўлмаган. Ҳатто унинг ё Фитратнинг ташаббуси биланми, 1936 йил 29 сентябрда эр-хотин ўртасидаги никоҳ бузилган ва расман улар 1937 йилда эр-хотин ҳисобланмаганлар. Бироқ шунга қарамай, 1937 йил 20 октябрда тузилган ва ўша йилнинг 31 октябрида тасдиқланган айбномага биноан, Ҳикматжон Фитратованинг “жиноий иши” Алоҳида Мажлиснинг судига ҳавола этилди. Чамаси, Алоҳида Мажлис қошидаги суднинг қарори билан бўлса керак, 1938 йил 30 декабрда Ҳикматжон Фитратова Тошкентдан четга чиқмаслик шарти билан қамокдан озод қилинди. Аммо унинг “иш”ини тўхтатиш ҳақидаги қарор 1939 йил 7 февралга келибгина тасдиқланди.

Яна Севара Кароматиллаҳўжаеванинг юқорида кичик бир парчаси келтирилган хотираси билан танишишда давом этайлик. Севара Қумлоқдаги болалар уйида кечган ҳаёти ҳақида ёзиб, яна бундай деган:

“У ерда олти ойча бўлдим. Кейин мени тоғам олиб чиқиб кетди. У киши савдо халқ комиссарининг муовини, каттакон бир универмагнинг директори эдилар. Орадан кўп ўтмай, у кишини ҳам қамадилар.

Бу воқеалардан ярим йилча ўтиб, онамни қамокхонадан озод қилдилар. Онам қайтиб келгач, бирга Гулистондаги уйимизга бордик. Аммо, минг афсуски, уйимизга аллақачон бошқа одам кириб олган экан. У бизни оғиз очиргани ҳам қўймади: “Кани, дарров йўқолинглар, халқ душманининг думлари! Ҳозир яна турмага тикиб қўяман!” Яқингинада қамокдан чиққан, камераларнинг қўланса хиди ҳали димоғидан кетмаган онам иккимиз ночор қайтиб кетишга мажбур бўлдик.

Онам бир куни отамни сўнгги марта кўргани ҳақида гапириб берди. Бир гал аёлларни негадир муддатидан олдинроқ турма ҳовлисига сайрга олиб чиқибдилар. Кейин “тасодифан” Фитрат отамни ҳам айлантиргани олиб чиқибдилар. Кунлар анча совиб қолган экан. Отам таниб бўлмас ҳолда экан: соч-соқоли тақир олинган, кўзлари ичига тортиб кетибди. Ранги сариқ, кайфияти шикаста. Уйдан олиб кетган аёлнинг ўртасидан ўйиб, кийиб олибди. “Бу охириги кўришишимиз, лекин мен хурсандман”, дебдилар отам. “Нимага хурсандсиз?” деб сўрабдилар онам. “Сиз билан учрашганимга”. Бошқа гаплашишнинг имкони бўлмабди. Улар йиглаб ажралибдилар...”

Севара тасвир этилган воқеалар рўй берганида бор-йўғи 7-8 ёшда эди. Шунинг учун ҳам унинг хотираларига баъзи бир изоҳлар бериш зарур бўлади. Юқорида кўриб ўтганимиздек, унинг онаси ярим йилчадан кейин эмас, балки бир йилу тўрт ойдан кейин, эри Фитрат отиб бўлингач, озод этилган. Бу бир йил-у тўрт ой аёллар саржиндек тахланган, ифлос ва иссиқ камераларда, терговчи ва назоратчиларнинг ғайриинсоний хатти-ҳаракатлари авж олган муҳитда кечган. Агар улар уйига кириб олган киши қамокдан эндигина чиққан она-болани ҳайдаб солган ва

уларни яна турмага тикиш билан кўрkitган бўлса, турма-хоналардаги назоратчилар билан терговчилар унга, ўнлаб Ҳикматжонларга нисбатан қандай муносабатда бўлардилар экан?!

Фитратнинг камоқхонадаги хотини билан “тасодифан” учрашиб қолиши бежиз эмас. Бундай “тасодифлар” мумкин бўлмаган шароитда уларни ўзаро учраштиришдан мақсад (агар учраштирилган бўлса!) “Мана, хотининг ҳам, ойинг ҳам, қизинг ҳам қамоқда! Агар қайсарлик қилаверсанг, сенга қўшиб, уларни ҳам истаганча қийнаймиз!” дейиш ва унинг мўртлашиб қолган иродасини синдириш эди.

Бечора аёллар! Фитрат ва Чўлпон сингари миллатпарвар кишиларнинг хотинлари бўлгани учунгина қанчадан-қанча бало-офатларга дуч келмади, улар. Бечора Ҳикматжон ая, сизнинг бошингизга тушган кўргиликлар душманнинг ҳам бошига тушмасин. Бу дунёга келиб кўрганингиз азоб-уқубатлар эвазига руҳи покингиз нариги дунёда роҳат ва фароғат оғушида, сизлардан тортиб олинган файзли ҳовлидан ҳам ортик арши аълода яшасин.

Собира Холдорова

1975 йилда “Саодат” журналининг 50 йиллик юбилейига ҳозирлик кўраётган чоғимизда, Собира Холдорованинг бошига тушган савдолардан хабар топдим. Хали ўзим ҳеч қачон кўрмаган ва танимаган бу аёл қисмати юрагимни ўртади, калбимни сиркиратди. Журналимиз собик муҳаррирлари суратини қатор териб қўйган чоғимизда Собира Холдорованинг суратдан туриб мунгли боқиши мени хайратга солди. Наздимда, бу мунг абадул-абад чўккан эди, унинг кўзларига... Кўзларигагина эмас, унинг калби тубига ҳам чўккан эди, бу мунг...

Мана, бугун мен яна унинг кўзларига тикиляпман-у, у билан унсиз суҳбатлашяпман.

Қўлимда Собира Холдоровани Ўзбекистан ССР Жиноят Мажмуасининг 63 ва 67-моддалари билан айблаш буйича тўпланган ҳужжатлар. Бу иш 1937 йилнинг 22 сентябридан бошланиб, 1938 йилнинг 29 мартда тугатил-

ган. “Бир ярим йил тергов беряпти-я”, - деган нидо янграйди, дилимда. Юқорида айтганларимни хужжатлар тилига кўчирадиган бўлсак, “Жиноятнома”нинг 41-саҳифасидаги айблов хулосасида қўйидагиларни ўқиш мумкин:

1907 йилда Чуст районининг Чуст кишлоғида тузилган, СССР граждани, партиясиз, 1927 йилдан 1937 йилгача ВКП(б) аъзоси бўлган ва синфий ҳушёрлигини йўқотган ҳамда аксилинқилобий унсур билан алоқа боғлагани учун (бу ерда гап унинг эри Мўмин Усмонов ҳақида кетаяпти - Х.А), партиядан ўчирилган, қамалғунига қадар Тошкент шаҳар, Киров тумани партия қўмитаси котиби бўлган Собира Холдорова Ўзбекистон ССР Жиноят Мажмуасининг 63 ва 67-моддалари бўйича айбдор саналади.

Ушбу ишни кўриш учун СССР НКВД ҳузуротидаги Алоҳида Мажлисга йўллансин.

Мазкур хужжатга шу соҳанинг казо-казолари имзо чекишган. Саҳифанинг сўнгида яна шундай ёзув бор:

МАЪЛУМОТНОМА

Айбланувчи Холдорова (1937 йилнинг 22 сентябридан бошлаб қамокда. Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги СИЗОсида сақланмокда. Иш бўйича ашъвий далиллар йўқ.

НКВДДХБ

Шошилинч ишлар бўйича вакили.

Кўриб турганимиздек, ҳеч қандай ашъвий далилларсиз ҳам бир инсонни қамаб юборса бўлаверар экан.

“Жиноятнома”нинг биринчи саҳифасини очаман. Унда 1937 йил 20 сентябрь куни аксилшўровий Собира Холдоровани эри Мўмин Усмонов билан бирга аксилшўровий иш олиб боргани учун хибсга олиш ва Тошкент турмасига камаш ҳақидаги қарор бор.

Жумҳуриятимизда хотин-қизлар матбуотининг вужудга келишига ўз хиссасини қўшган биринчи журналист аёл Собира Холдорова босиб ўтган ҳаёт йўли, унинг аччиқ қисмати ҳар саҳифани варақлаганим сайин бутун чалқашликлари билан кўз ўнгимдан бир-бир ўта бошлайди...

Мана, унинг тергов анкетаси. Мен ундан Собира Холдорованинг 1907 йили Чустда камбағал дехқон оиласида

дунёга келгани, 1921 йилгача, яъни ўн тўрт ёшга тўлгунча интернатда тарбиялангани, ўқигани, ўрта маълумот олгани, коммунистик партия сафига кирганини билиб оламан. Оиласида 12 ёшли ўгли Пўлат ва 5 яшар кизи Манзура, қари онаси Комила бор. Эри Мўмин Усмонов аксилин-қилобчи саналиб, ундан хиёл олдинроқ камоққа олинган...

Бир хонадондан ҳам ота, ҳам она хибсга олинса, болаларнинг холи нима кечади?!

1937 йил шундай даҳшатли йил эдики, етим қолаётган болалар тақдири нима бўлиши ҳеч кимни қизиқтирмасди - етим учун етимхона бор, деб қаралган, у пайтларда Собира Холдорова ва Мўмин Усмоновнинг икки боласи етимхонага жўнатилди. Эр-хотинга тегишли мулк ҳар бириники алоҳида-алоҳида хатга олиниб, онаси билан болаларининг кийим-боши, кўрпа-ёстиги-ю, гўшт қийма-лагичдан тортиб қошиққача мусодара қилинди.

Азиз ўқувчи, бу ёзаётганларим балки сизга икир-чикир бўлиб кўринар, лекин буни атай таъкидлаб ўтмоқчиман. Зеро, уйда кекса она, норасида икки гўдак қолаяпти-ю, лекин комиссарликнинг “хушёр” ходимлари болалар дўпписидан тортиб велосипедгача, самовардан тортиб чит кўйлаккача хатлаган эдилар. Собира Холдорованинг хатланган рўзгор буюмлари рўйхатига қараганимда, ўша чоғларда жумҳуриятимиз зиёлиларининг ўрта ҳолгина яшаганларига амин бўлдим.

Унинг айби нимадан иборат эди?!

ЎзССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг Холдоровага эълон қилган 1936 йилнинг 26 мартдаги қарориди шундай дейилганди:

Тергов Собира Холдорованинг Ўзбекистонда барбод этилган аксилшўровий ўнг троцкийчи ташкилот аъзоси бўлганини аниқлади. У Ўзбекистон К(б)П Марказий Қўмитасининг собиқ саркотиби, ҳозирга келиб отиб юборилган халқ душмани Акмал Икромов раҳбарлигидаги аксилшўровий миллатчи, ўнг троцкийчи ташкилотга аъзо бўлган. Шу уюшма топширигига кўра, ғоявий фронтда зараркунандалиқ қилган. Марксизм-ленинизм классиклари асарларини ўзбек тилига нашр этиш ишига зарар етказиш ниятида Холдорова 1932-34 йилларда эри Усмонов билан

биргаликда ўртоқ Сталиннинг “Ленинизм масалалари” асарини бузиб таржима қилган ва 30000 нусхада чоп этган. Охир-оқибатда сиёсий хатолари туфайли бу китоб савдо ташкилотларидан йиғиштириб олинган ва натижада давлатга 144782 сум 82 тийин зиён етказилган...

Худди шу куни, 1939 йилнинг 16 мартада Собирани терговга чакирадилар.

Холдоровага доир “жиноятнома”ни ўрганганимда совет қонунларининг шафқатсизлиги ларзага солди, мени. Гап шундаки, тергов давомида рухий дардга чалинган Собирани шифохонага йўллайдилар. Бу табиий ҳол, албатта. Лекин негадир унинг онаси билан учрашувга ижозат сўраб берган аризаси қондирилмайди. Нега? Ахир рухий дардга чалинган кишини даволаш учун, энг аввал, унга рухий хотиржамлик қўл келмайдими?

Жумхурият рухий шифохонаси директори Матюхиннинг 1939 йил 9 июнь куни ЎзССР ИИХКга йўлланган хатида, “шифохонага текшириш учун йўлланган маҳкума С.Холдорова онаси ва болалари билан учрашиш истагини билдириб, буни сизга етказишни талаб қилаяпти. У 12 июндан бошлаб учрашувга ижозат берилгунга қадар очлик эълон қилди” - деб ёзади.

Бояқиш аёл! Фарзандлари тақдири, кекса онаси тақдири бу дардман аёлни қанчалар ташвишлантирган...

Ахийри, 17 июнга келиб Холдорованинг оиласи билан учрашувига ижозат берадилар.

Яна бир “иш” бор. “Холдорованинг мулкига доир” деб юритилади, у. Шу “иш”нинг 22-23-саҳифаларига Собира Холдорованинг ўғли Пўлат Усмоновнинг Сталинга ёзилган мактуби тиркалган. У “халқлар отаси”га умид ва ишонч билан ёзилган бу аризада “Ўртоқ” фабрикасида 120 сўм маош олиб ишлайдиган бувиси қарамоғида олти ёшли сингласи билан қолгани, мол-мулки мусодара қилиниб, қийналиб қолганликларини айтиб, онасининг қисмати енгиллаштиришни сўраган. Бечора бола “халқлар отаси”нинг шафқат қилишига ишонган бўлса керак. Аммо унинг хати онасининг “жиноятномаси”га шунчаки тиркаб қўйилишини у қаёқдан билсин!..

1938 йилнинг 26 декабрида маҳкуманинг онаси Комила

Қўзибоева Ички ишлар халқ комиссарлигига ариза йўллаб, моддий аҳволи оғирлигини, 115 сўм ойлик билан икки норасидани бокиш мушкуллигини, кизи тарафдан содир қилинган гуноҳга болаларнинг алоқаси йўклигини айтиб, ўзига ва болаларга тегишли буюмларни қайтариб беришларини сўрайди.

Унинг аризаси оқибатсиз қолдирилмади. 1939 йил 13 январь куни комиссарлик қарор чиқаради. Бу қарорга кўра:

1. Комила Қўзибоева сўраган буюмларнинг қайтариб берилиши;

2. Собира Холдорова ва эри Мўмин Усмоновга тегишли буюмлар (иккинчи рўйхат билан) давлат фондига топширилиши кўрсатилади.

3. Собира Холдоронинг шахсий буюмлари эса НКВД АХОсининг махсус омборида вақтинча сақлашга топширилсин, дейилади.

Маҳкуманинг онасига қайтариб бериладиган буюмлар рўйхатини ўқиб, юрагим увишиб кетди. Ахир ота-она хибсга олинган бўлса, болаларнинг ҳаёти тугаши керакми? Тирик жоннинг яшаши учун кундалик ҳаётда зарур бўлган оддий буюмларни ҳам тортиб олиш зарурмиди?

Қуйида эътиборингизга ана шу буюмлар рўйхатини келтираман - ўзингиз хулосага кела қолинг.

1. Кулранг чит — 10 м.
2. Кўк сатин — 7 м.
3. Ўзбекча чит кўйлак — 2 дона.
4. Камзул — 1 дона.
5. Жигарранг пальто - 1 дона.
6. Кўрпа — 4 дона.
7. Сўтилган кўрпа — 1 дона.
8. Калиш — 1 дона.
9. Велосипед - 1 дона.
10. Болалар каравати - 2 дона.
11. Болалар кўрпаси - 2 дона.
12. Чойшаб — 1 дона.
13. Болалар ички кийими.
14. Дўппи — 1 дона.
15. Қизил бахмал — 2,5 м.
16. Самовар — 1 дона.

17. Сандиқ - 1 дона.
18. Фотоаппарат — 2 дона.
19. Штатив - 1 дона.
20. Биллиард -1 дона.

Хар бир тирик жон учун зарур бўлган шу буюмларни ўйламай-нетмай қандай қилиб хатладилар экан! “Астағфирулло!” деб ёқа ушлайсан, киши.

Қизи билан куёви советларга қарши ҳаракатда айбланиб қамалган Комила опанинг икки етимни едириб-ичириб, тарбиялашдан ташқари ҳам ташвишлари қўп. Бу югур-югурлар орасида тинтув пайтида олиб кетилган 1560 сўм пул ва беш минг сўмлик давлат заёмини қайтариб олиш йўлидаги саъй-ҳаракатлари ҳам унинг тинка-мадорини қуритди. Пўлат ҳам тинч турмай, 1939 йил 9 октябрда Ички ишлар халқ комиссари Саджаяга ариза ёзиб, ўша хатланган пул ва заёмларни қайтаришларини сўрайди. Бу аризага жавобан 1939 йил ноябрида тайёрланган хулосада: “Собира Холдорованинг ишонч хатига биноан унинг онаси Кўзибоевага болалари таъминоти учун бир минг юз сўм пул берилсин”, деб “марҳамат” қилинади-да, 5000 сўмлик облигациялар ва 702470-рақамли “Мозер” соати ЎзССР ИИХК Молия бўлими кассасига сақлаш учун қўйилади.

Бу орада Собира Холдорованинг “жиной иш”и кўрилмай, у турмада азоб чекиб ётади. Комила опа Ички ишлар халқ комиссари Саджаяга 1939 йил 15 декабрда йўлланган аризасида қизининг Тошкент турмасида ётгани, икки йилдан ортиқ тергов қилинаётгани, аммо терговнинг тугашини дараги йўқлигини, қизи айбдор бўлса, терговни тезлатиб суд қилишларини сўрайди.

Ниҳоят, Собира Холдорова 1940 йилда СССР Ички ишлар халқ комиссарлиги Алоҳида Мажлиси қарори билан 5 йил муддатга Ёқутистонга бадарға қилинади.

Бизда шундай бўлган: бир одамнинг номи ёмонга чиқдими - тамом, суроби тўғри бўлгунча кетига тушилади...

Собирани 1942 йили қайтиб келганидан кейин ҳам тинч қўймадилар. 1949 йил майида у яна Тошкентдан бадарға қилинди. У яна руҳий хасталар шифохонасига тушди ва уч ой даволанди. Лекин ҳақи шифо топиб ултурмасидан Тошкентдан 50 километр нарига жўнатилди. Шу кетганича

умумий афвдан кейингина қайтиб келди.

Собира ўзининг ноҳақ маҳкум этилганини айтиб, оқлашларини сўраб 1943 йилдан то 1949 йилгача СССР Олий Совети ва СССР Ички Ишлар Халқ Комиссарлигига бир неча бор ариза ёзди. Лекин аризалари оқибатсиз қоларди...

Орадан яна етти-саккиз йил ўтди. Ахийри, ҳақиқат қарор топди. 1956 йилнинг 22 июнида Туркистон ҳарбий округининг ҳарбий трибунали Собира Холдорованинг ишини қайта кўриб чиқди. Подполковник Гуськов раислигида, адлия подполковниклари Шербаков ва Иванов аъзолигида ажрим чиқарди. Ажримда шундай деб кўрсатилди:

...Холдорова иши бўйича тергов ҳолис олиб борилмаган, қонунга ҳилоф равишда айблашга уринилган. Холдорова хибсга олингандан кейин орадан ўн етти ой ўтгандан кейингина унга айбнома эълон қилинган.

Бу гал терговчилар салафлари эътибор қилмаган кўрсатмаларни инобатга оладилар. “Бўлар экан-ку!” - деб юборасан, беихтиёр.

Яна ажримга мурожаат этаман:

Даслабки терговда Холдорова ўзининг аксилшўрвий миллатчилик ташкилотига аъзолигини қатъиян рад этиб, ўзини фақат Сталиннинг “Ленинизм масалалари” китобини ўзбек тилида хатолар билан чоп этишда айбдорлигини тан олади. КПСС Марказий Кўмитаси котибига ёзган шикоятда ҳам, 1956 йил мартдаги терговда ҳам Холдорова аксилинқилобий фаолиятидаги айбни қатъиян рад этган...

Яна, экспертизанинг хулосасига қараганда, “Холдорова таржима қилган китобда кўпгина атамалар нотўғри таржима қилинган, бир қатор хатоларга йўл қўйилган. Бу ҳол таржимонларнинг рус ва ўзбек тилини яхши билмаганликлари, старли назарий тайёргарликлари бўлмаганлиги, шунингдек, иш олиб борган соҳаларини яхши билмаганликларидан келиб чиққан”, - деб кўрсатилади. Хуллас, бу гал ҳақиқатни гапирдилар. Дарҳақиқат, китоб таржимасидаги хатолар атайлаб қилинган зарарқундалик бўлмай, юқорида санаб ўтилган сабаблар оқибати эди. Бу хато учун

дунёга атиги бир бор келадиган инсоннинг жонига бунчалар жафо қилиш инсофдан эмас.

Ана шу ва бошқа қатор ҳолатлардан келиб чиқиб, СССР НКВД хузуридаги Алоҳида Мажлиснинг 1940 йил 5 декабрдаги Собира Холдоровага доир қарори бекор қилинади.

Ҳақиқатнинг қарор топиши ўн тўққиз йилга кечиккан эди. Собиранинг ўн тўққиз йиллик ҳаёти ҳасрат ва надоматда, азоб ва уқубатда ўтди.

Бу азоб-уқубатлар эса асоратсиз кетмаган эди. 1940 йил 5 декабрдаги қарорнинг бекор қилингани ҳақидаги маълумотномани Собирага йўллаганларида у бетоб эди. 1956 йилнинг 30 июнь куни бу ҳужжатни унинг ўғли Пўлат имзо чекиб олади, ҳужжатнинг бошқа бир нусхаси орқасига эса катта лейтенант: “ўғлининг айтишига кўра, С.Холдорова 1956 йилнинг 20 майидан шу кунга қадар Тошкентдаги рухий шифохонада даволанаяпти”, - деб ёзиб қўяди.

Бошга тушганни кўз кўрар экан. Бошига не-не кўргиликлар тушса ҳам Собира ҳаётда умид билан яшади. Ҳаётнинг аёвсиз бўронлари оша унинг кўксини ғоз тутиб юришининг сирини бор эди. У бутун орзу-умидларини фарзандлари Пўлат ва Манзура билан боғлаган эди. Яратганга шукур, фарзандлари инсофли, тавфиқли, илмли ва меҳрибон чиқишди. Ўғли Пўлат кўнгилли бўлиб фронтга кетди, жароҳатланиб қайтди, уч фарзандни камолга етказди. Унинг Темур, Саида ва Комил исмли уч фарзанди бор - учови ҳам олий маълумотли. Қизи Манзура ядро физикаси бўйича йирик мутахассис - жумҳуриятимизда аёллар ичида ягона физика-математика фанлари доктори. Манзуранинг қизи Лайло - рассом. Аммо, афсуски, Собирага болаларининг роҳатини кўриш насиб этмади, у ҳаётдан кўз юмди. Бироқ от босмаган ерларни той босади, деганларидек, Собира кўрмаган яхши кунлар унинг фарзандлари ва набираларига насиб этсин...

Вилоят Хўжаева

Неча ойдирки, жоним азобда қолди. Бир аёл тақдири жисми-жонимни ўртаб, ларзага солиб келаётибди. Унинг ёшгина бошига тушган кўргиликлар... Қайси бирини санаб адо қилиб бўларкан, бу азобларнинг. “Банданинг боши - Аллоҳнинг тоши” - деганлари шу эмасмикан?!..

Ёзув столимда миттигина сопол гулдон, унда жажжигина уч дона сап-сарик гул. Номи ҳам рангига яраша - заъфар. Халқ қўшиғида: “Этим ориқ рангим сарик”, - дейилганининг нақ ўзи-я... Шу гулдонга кафтдек келади-ган бир суратни тираб қўйганман, илк бора ушбу сурат қўлимга текканида унинг нигоҳи мени лол қолдирган.

Бу қизнинг номи Вилоят, Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Советининг биринчи Раиси Файзулла Хўжаевнинг якка-ю ягона кизи. Бухоронинг, наинки, Бухоро, балки бутун Ўзбекистоннинг энг бахтли бекам кизи...

Ҳамма бахтиқароликнинг бошланиши Вилоятнинг отаси Файзулла Хўжаевнинг 1937 йилнинг 9 июлида

(бундан олтмиш саккиз йил бурун) Москва шахрида хибсга олинган кундан бошланди. Ўзбекистон Республикаси Халқ Комиссарлари Совети Раиси Файзулла Хўжаев “халқ душмани” деб эълон қилинган эди.

1938 йилнинг 2 мартида Москвада “ўнг троцкийчилар” устидан суд бошланган. Бу суд жараёни менинг ҳам ёдимда қолган. Ўшанда республикамиз раҳбариятидан Акмал Икромов билан Файзулла Хўжаев ҳам шу блокка тааллуқли саналиб, суд қилинган ва отишга ҳукм этилган. Шу йўсин Файзулла Хўжаевнинг эндигина тўққизинчи синфда ўқиётган ўн олти яшар қизи Вилоят Хўжаева ҳам “халқ душмани”нинг фарзанди сифатида хибсга олинган. Хужжатларнинг гувоҳлик беришича, Вилоят отасининг аксилинқилобий фаолиятидан хабардор бўла туриб, буни ҳокимият органларидан яширишда айбланган - ҳуқуқ-тарғибот идоралари буни катта гуноҳ деб биларди. СССР Марказий Ижроия Кўмитасининг 1934 йил 8 июнь санали қарориди бундай гуноҳ билан суд қилинганларнинг оила аъзолари ҳақида ҳам махсус кўрсатма бор. Унда рақам қилинишича: *Хоиннинг балоғат ёшидаги оила аъзолари, хиёнат содир этилган пайтда у билан бирга яшаган ёки қарамоғида бўлганлар беш йилга Сибирнинг узок ўлкаларига бадарга қилинади ва сайлов ҳуқуқидан маҳрум этилади.*

Вилоят Хўжаева айнан шу қарор асосида жазоланганди. Фарқ шунда эдики, Сибирнинг узок ўлкалари ўрнига уни Қозоғистон вилоятига онаси Малика Хўжаева билан бирга сургун қилгандилар.

Ўша қарорга асосан Файзулла Хўжаевнинг онаси Райҳон Саид Мурод қизи, синглиси Робия Убайдулла қизи ҳам сургун қилинган.

...Ана шу кундан бошлаб унинг неча-неча йиллик умри хўрлик ва хорликда, зорлик ва интизорликда ўтди. Вилоят ёлғиз эмас эди. Бородулиха қишлоғида у бемор онаси Малика Хўжаева билан бирга яшади. Тирикчилик ниҳоятда оғир. Бемор онасини боқиш, даволатиш каби оғир вазифалар мурғаккина қиз зиммасида бўлди. Ҳамма машғулотларга ёлғиз ўзи балоғардон. Ҳаётда тиргак бўлгучи кимсаси йўқ. Қилмаган иши қолмади. Қозоғистон

вилоятининг Усть-Каменогорск шаҳридаги “Иртишгэс-строй” курилишида ишчи, табелчи бўлиб ишлади, ҳеч қандай меҳнатдан бўйин товламади.

Йиллар ана шу зайлда озиқ-овқатга зор, яқин-йироқ қавм-қариндошлар дийдорига интизорликда ўтди.

Ана шундай оғир дамларда ўн саккиз яшар Вилоятнинг хувиллаган қалбида муҳаббат мўралади. Қачонлардир рус подшоҳлиги даврида Россияга таклиф этилган авлодларидан бири қора қош, кўнгилчан, хаёлчан инженер-геодезист йигит Виктор гўзал Вилоятга муҳаббат изҳор этди. Суюкли отаси отилиб, қавм-қариндошлари тараф-тараф қилиб юборилган, бораи деса макони йўқ - она юртидан суриб чиқарилган, бу ёруғ оламда дардман онасидан бўлак ҳеч кими қолмаган навадеккина қиз учун Виктор ишонган боғ, суянган тоғ бўлди.

Сирасини айтганда, унинг пойқадами қутлуғ келди. Вилоятнинг аризасини кўриб чиқан Алоҳида Комиссия 1938 йилнинг 9 апрелида уни озод этиш ҳақида қарор чиқарди. Лекин бечоранинг қувончи узоққа чўзилмаганини Вилоятнинг сургундалиқ чоғида Берияга ёзган аризасидан биламиз. Аризада, жумладан, шундай сатрлар бор: *1938 йилда озод этилганимдан сўнг Тошкентдаги пойафзал фабрикасига ҳисобчи бўлиб ишга кирдим. Лекин 1938 йилнинг 21 октябрида яна қамоққа олиндим. Қозоғистон вилоятининг Усть-Каменогорск шаҳрига, илгари табелчи бўлиб ишлаган еримга - “Иртишстройга” юборилдим, кидирув гуруҳида ишчи бўлиб ишладим. 1939 йилнинг 4 октябрида ишдалигимда ИИХК туман бўлимига чақирилди. У ерда менга Усть-Каменогорск шаҳридан чиқиб кетишни буюришди. Ҳозир Бородулихо қишлигидаман. Усть-Каменогорскда оила қурган эдим. Эрим Иртишгэс-стройда геодезист бўлиб хизмат қилади. Мен бу ерга келганимдан бери на ишга кироламан, на яшашга жой топа оламан...*

...Ёшим ўн саккизда. Ўқишни, ватанимга фойдам тегишини истайман.

Отасидан жудо бўлган, барча қавм-қариндошларидан, уй-жойидан, бутун хонумонидан айрилган аёлнинг бор-йўқ бисоти шу ерда топган ёри Виктор эди. Икковининг

хам бутун ёруғ оламда бир-биридан бўлак ҳеч кими йўқ эди. Онаси Малика ая эса ҳам жисмонан, ҳам руҳан толиққан, ҳаётдан умидини узган, чўп-устихон бўлиб қолган эди. У 1953 йили сургунда, қизи Вилоятнинг тиззасига бош кўйган кўйи ҳаётдан кўз юмди.

Ижтимоий хатарли одам саналиб, беш йил муддатга бадарга қилинган Вилоят Хўжаева, уч фарзандлик бўлганидан кейингина она юртига қайтиш имкониятига эга бўлди.

Бу вақт ичида СССР Ишлар Халқ Комиссарлиги ҳузуридаги Алоҳида Комиссия қарорини қайта кўриб чиқиш ҳақида ёзган қанчадан-қанча аризалари оқибатсиз қолдирилди.

“Осмон узок, ер қаттиқ”, - деганлари рост экан. Ўзининг бегуноҳлигига қаттиқ ишонган Вилоят, қай маҳкамага бош урмасин, натижа бўлмади. Азоб-укубатларнинг охири кўринишидан умидини узди.

Унинг бахтига, 1985 йилнинг май ойида Ўзбекистон ССР прокурорининг биринчи ўринбосари, 3-класс юстиция давлат маслаҳатчиси В.Зотов СССР ИИХК ҳузуридаги Алоҳида Кенгашнинг 1938 йил 29 май қарорини юзасидан кўриб чиқиб, протест келтирди. Иш суд коллегиясида кўриб чиқилиб, бир тўхтамга келинди. Бунинг бир сабаби бор эди: ҳарбий суд ҳайъати 1965 йилнинг 6 мартда (Файзулла Хўжаев отиб юборилгандан 27 йил кейин), унинг ишини тўхтатган ва уни оқлаган эди...

Шу сабабдан ҳам В.Хўжаеванинг шу иш юзасидан айбланиши асоссиз эди.

Ушбу зикр этиб ўтилганларга биноан ва ЎзССР ЖПКси 353-моддасига кўра, СССР ИИХК ҳузуридаги Алоҳида Комиссиянинг 1938 йил 29 майдаги қарори тўхтатилади.

Вилоятнинг бадаргадан қайтиб келгандаги кўргиликларини устида тўхталиб ўтиришни лозим топмадим. Зеро, ҳар қандай ақли расо одам буни тасаввур қила олади: отасининг уй-жойи, мол-мулки қоққанда қозик қолдирилмай мусодара қилинган... Вилоят Хўжаеванинг тўнгич ўгли билан бўлган суҳбатдан шуни англадимки, бадаргадан

кайтгач, Вилоят борарга жойи бўлмаганлигидан нима киларини билмай, уч фарзанди билан Файзулла Хўжаевнинг синглиси Робияни қора тортиб, Тошкент вилояти, Бекобод тумани Сретенка қишлоғига боради. (Робия Хўжаева шу ерга бадарга қилинган эди.)

У уч фарзанди билан Робиянинг бир хонали кулбасида бошпана топишга топди-ю, лекин беш, уч ва бир ярим яшар болалари билан жуда-жуда қийналди. Негаки, ишга жойлаша олмади. Ахийри, Бекободда нон заводида бухгалтер бўлиб ишлади. У қора кунларни эслайверса, тасвирлашга тил ожиз.

Лекин ҳаёт ҳаёт экан. Қоронғу тундан кейин ёруғ кун, албатта, келганидек, Вилоятнинг ҳаётида ҳам қора кун ёришгандек бўлди - Тошкентга қайтди. Вилоят Хўжаевага Тошкентнинг марказидан уч хонали уй бердилар.

Шу-шу бўлди-ю, у ортик ўзини кунжакка урмади. Отаси Файзулла Хўжаев фаолияти ҳақида қалам тебратган журналистларга, Файзулла Хўжаевнинг уч жилдли асарлари устида иш олиб борган олимларга баҳоли қудрат кўмаклашди. Хуллас, у ҳаётининг сўнгги йилларини уни дунёда энг бахтли ва бахтсиз қилган Файзулла Хўжаев фаолияти кирраларини ўрганишга баҳшида қилди. Отасини, ўзини ва барча яқинлари ҳамда қанчадан-қанча юртдошларимизни бадном қилган собиқ Совет ҳокимияти йилларида ҳатто ўрта маълумот ҳам ололмай қолган Вилоят Хўжаева журналистлар, олимлар билан бакамти бўлиб, отасининг фаолиятига доир бўлган, шу чокқача ўзи билмаган маълумотларни ўрганди. Оилада ўғлонлари ва набираларига севимли момо бўлди.

“Қайнонамни жуда яхши кўрардим, жуда адолатли инсон, жойлари жаннатда бўлсин. Ҳамма вақт уларнинг иродаларига ҳавас билан яшадим”, -деб эслайди катта келинлари Флора.

“Онагинам саботли инсон эдилар. Бошларига тушган кўргиликларни тишларида тишлаб ўтдилар. Ҳаётларидан нолиганликларини эшитмаганман. Ҳар қандай қийинчиликларни сабот билан, матонат билан енгдилар”, - эслайди Вилоятнинг тўнғич ўғли, ҳозирда шифокор бўлиб ишлаётган Рудольф Викторович Борхет.

Қанча қийинчиликларни кўрган билан ҳам ҳақиқий инсон ўзининг инсонийлигини намоён этаркан. Вилоят ҳам шундай. У ҳаётда ўзидан из қолдирди. Вилоятнинг қатор фарзандлари ва набиралари унинг ҳаётини давом эттиришяпти. Вилоят менинг кўз ўнгимда қийинчиликларда тобланган бўрондан-да кучли инсон сифатида гавдаланади.

* * *

Суратдан кўзингизга тик боқиб турган бу кизга қаранг. Унинг чакнаб турган шахло кўзлари не-не азобларга шохид бўлмади. Бир вақтлар у диёримизда энг бахтли киз саналарди. Вилоят Хўжаева Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг биринчи раиси Файзулла Хўжаевнинг кизи эди.

Бу одамга фарзанд бўлишлик унга ҳаётда қанчалик бахт-саодат ҳадя этган бўлса, ҳаётининг энг гуллаган ёшлик чоғида шунчалар азоб-уқубат, бахтиқароликни дохил қилдики, бу кунлар ўзининг бошига тушмаганида инсонга азобнинг бу хил турлари бўлиши мумкинлигига ақли бовар қилмаган бўларди.

Она, бола ва келин Хўжаевалар

ВКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросининг 1936 йил сентябрида қабул қилган “Аксилинкилобчи троцкий-чи-зиновьевичи унсурларга муносабат тўғрисида”ги қарори 1937-1938 йилларда авж олган қатагон тўлқинига кенг йўл очиб берди. Сталиннинг собиқ сафдошларидан бири Бухариннинг камалиши билан қатагон қузғунлари Ўзбекистон республикаси раҳбарлари устида ҳам гала-гала бўлиб уча бошлади. 1937 йил бошларида Москвага Сталиндан нажот излаб борган Файзулла Хўжаев ўша ерда хибсга олиниб, Лефортево қамоқхонасига келтириб ташланди. Шундан кейин кўп ўтмай, Ўзбекистонда ўнлаб, юзлаб ва минглаб кишилар қамоққа олинди. Бу кишиларнинг маълум бир қисми Файзулла Хўжаев билан хизматдош ё суҳбатдош бўлганлиги учунгина “халқ душмани”нинг думлари деган тамгага “сазовор бўлди”.

Вазият шундай йўналиш олгач, Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси қариндош-уруғларининг озодликда юриши гайритабиий эди. Шунинг учун ҳам 1937 йил тўлкини хайкира бошлаган кунларда сиёсий идоралар Файзулла Хўжаев оиласига тегишли кишиларни ҳам,

хар эхтимолга қарши, қуйида келтириляётган рўйхат буйича ҳисобга олиб қўйдилар:

Файзулла Хўжаевнинг қариндош-уруғлари

1. Петрова Фатина Михайловна, 1910 йили Оренбургда туғилган, дворян қизи, партиясиз, комсомол, Тошмедфак талабаси. Тошкент шаҳар, Чимкент тракти, 2-берк кўча, 6-уйда яшайди (1933 йилда турмушга чиққан).

2. Хўжаева Малика, Файзулла Хўжаевнинг биринчи хотини, 34 ёшда, бухоролик савдогар қизи, тожик, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

3. Хўжаева Вилоят, 16 ёшда, Файзулла Хўжаевнинг қизи, 9-синфда ўқийди, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

4. Хўжаева Райҳон, 54 ёшда, Файзулла Хўжаевнинг онаси, савдогар қизи, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

5. Хўжаева Робия, 42 ёшда, Файзулла Хўжаевнинг синглиси, миллионер қизи, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

6. Бозоров Ҳамроқул, асранди ўғли, 23 ёшда, Қишлоқ хўжалиги институти талабаси, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

7. Хўжаева Муслима, асранди қизи, 12 ёшда, 2-Оққўрғон тор кўчаси, 5-уйда яшайди.

8. Хўжаева Ҳамида, Файзулла Хўжаевнинг ўғай онаси, 52 ёшда, савдогар қизи, 2-Оққўрғон кўчаси, 5-уйда яшайди.

9. Хўжаева Амина, акасининг хотини, 32 ёшда, савдогар қизи, 2-Оққўрғон кўчаси, 5-уйда яшайди.

10. Хўжаев Ориф, акасининг ўғли, 16 ёшда, 7-синфда ўқийди.

11. Хўжаев Бўри, акасининг ўғли, 9 ёшда, 2-синфда ўқийди.

12. Хўжаев Эрик, акасининг ўғли, 7 ёшда, мактабга бормаган.

13. Хўжаева Мухтарам, акасининг қизи, 12 ёшда, 4-синфда ўқийди.

14. Хўжаева Маҳбуба, акасининг қизи, 10 ёшда, 2-синфда ўқийди.

15. Хўжаев Адик, акасининг ўгли, 4 ёшда, мактабга бормайди.

Бу рўйхат билан танишган кишида баъзи бир саволларнинг пайдо бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам Файзулла Хўжаев оиласи билан боғлиқ айрим тафсилотларни айтиб ўтмай илож йўқ. Аввало шу нарсани эътиборда тутиш лозимки, Файзулла Хўжаевнинг отаси Бухородаги энг бадавлат кишилардан бўлгани учун бир неча хотини бўлган. Отанинг бу анъанасини фарзандлари ҳам давом эттиришган. Шу сабабдан Файзулла Хўжаевнинг Чимкент трактидаги ва 2-Оқкўрғон тор кўчасидаги уйларида икки онаси, икки хотини ва икки янгаси, шунингдек, уларнинг фарзандлари яшашган.

Файзулла Хўжаевнинг Ибод Хўжаев исмли акаси Тошкентда, республика аҳамиятига молик вазифада хизмат қилган. Унинг хизмат соҳаси эмас, балки дунёқараши билан танишиш муҳимроқ бўлгани учун Бухоро Халқ Республикаси раҳбарларидан бири Ота Хўжаевнинг 1937 йили 16 апрель куни берган куйидаги кўрғазмасини сиз, хурматли ўқувчиларнинг эътиборингизга ҳавола этсак:

“1935 йили, - деган эди у сўроқ пайтида, - Ибод Хўжаев мен билан қилган суҳбатларида Совет ҳокимияти вақтидаги оғир ҳаётдан шикоят қилиб турарди. Кунларнинг бирида у менга, бизга нисбатан хорижда яшаш яхшилигини айтди. Хорижда яшаётган шайх (Назруллаев) бизнинг бу ерда яшаётганимиз учун бизни аҳмоқлар, деб масҳара қилган экан. Шу суҳбатдан кейин кўп ўтмай, Ибод Хўжаев менга Тожикистонга ишга бормоқчи, у ердан эса секин-аста Афғонистонга қочмоқчи бўлганини сўзлади”.

Ўша йиллари НКВДда тузилган сўроқ қайдномаларидаги ҳамма гапларга ҳам ишониб бўлмайди. Лекин, бизнингча, Ибод Хўжаев ҳақидаги бу сўзлар ҳақиқатга яқин. Ҳар ҳолда у 1936 йили мушкул аҳволга тушгани учун ўзини-ўзи отган. Шундай кейин Файзулла Хўжаев унинг икки хотини билан болаларини ўз тарбиясига олган. Файзулла Хўжаев манглайига “халқ душмани” тамғаси ўйилганидан кейин бу ўн беш кишидан иборат оила бошига ҳам бало ва офат дўллари ёғилди.

Бояги рўйхат бежиз тузилмаган эди. Унинг сўнгидаги

қуйидаги сўзларни эса Файзулла Хўжаевнинг бу қариндош-уруғларига қаратиб отилган сочма ўқ деса, адолатдан бўлади:

“Хибса олинажаклар: 1) Петрова, 2) Хўжаева Малика, 3) Хўжаева Вилоят.

МХКдаги болалар тарбияси муассасаларига юборил-
жаклар: 1) Хўжаева Муслима, 2) Хўжаев Бўри, 3) Хўжаев
Эрик 4) Хўжаева Мухтарам, 5) Хўжаева Махбуба, 6)
Хўжаев Адик”.

Ушбу мудҳиш рўйхат тузилганидан сўнг, кўп ҳам
ўтмай, НКВД ходимлари рўйхатда тилга олинган
шахсларни шошилинич равишда қамокқа олдилар.

Фатина Петрова

1937 йил 9 июль куни кеч соат 12 да Файзулла Хўжаев
Москвада қамокқа олинди. Сўнгги вақтларда Тошкент
газеталари Файзулла Хўжаев фаолиятига тез-тез қора
кўзойнак орқали назар ташлаб, окни қора, қорани оқ
деб чиқаётганлари ва бу ҳол унинг сабр қосасини тўлдириб
юборгани учун жумҳурият раиси иккинчи хотини Фатина
билан Москвага адолат излаб борган эди. У Совет давлати
раҳбарларидан бирининг қабулига кириш учун елиб югурди.
Шундан сўнг уни партия назорати қўмитасига чақириб,
масалани диққат-эътибор билан ўрганиш ва адолатли ҳал
этишга ваъда беришди. Шунинг учун ҳам 9 июль куни
ярим тунда рўй берган воқеа унинг учун ҳам, хотини
учун ҳам қутилмаган, момагулдиракли бир воқеа бўлди.

1937 йил даҳшатлари рўй берган вақтда қамокқа
олинган бирорта ҳам кишининг на хотини, на бошқа
яқинлари ўз жигарларининг ноҳақ қамокқа олинган-
ларини айтиб, бирор нуфузли ташкилотга шикоят йўллаш-
маган. Бу борада фақат уч-тўртта рус аёлларигина истисно
бўлганлар, холос. Ана шундай истисно аёллар орасида
Фатина Михайловна Петрова ҳам бор эди. У ўша кунлариёқ
Сталин номига ариза йўллаб, унда, жумладан, бундай
сўзларни ёзган:

*... Мен у билан (Файзулла Хўжаев билан - Н.К.) беш
йилдан бери бирга яшайман ва унинг партия олдида*

бирорта ҳам айби йўқлигини биламан. Мен шу нарсани билганим учун ҳам Сизга мурожаат қилишга журъат қиляпман. Мен Сиздан унинг ишини кўриб чиқишни тезлатишингизни, унинг 20 йиллик сиёсий ҳаётида қўйган ҳар бир қаламини муфассал ва пухта текширишингизни илтимос қиламан. Зеро, у 17-18 ёшларидаёқ инқилоб ишига келиб қўшилган. Мен унинг ҳаёти билан муфассал қизиққанман, у мендан бирорта ноҳўя ишини яширмаган. Йўқ фақат мендан эмас, ўз ҳаёти ва хатти-ҳаракатларини ҳеч кимдан, айниқса уни тарбиялаган ва у бутун ҳаётини бағишлаган партиядан яширмаган. У менга 1918 йилда ва чамаси, 1923-24 йилларда йўл қўйган хатоларини айтиб берган. У менга шу ерда, Москвада, партиянинг у қилган хатоларни билишини, бу хатоларни тuzатгани ва бундан кейин ҳам уларни тuzатишга тайёр эканини, аммо ҳозир уни нима учун айблашаётганини мутлақо билмаслигини айтган. Мен ҳам унинг ҳозирги айби нимада эканини билмай турибман. Майли, унинг акаси миллатчи бўлган экан, ахир у бу ҳақда Файзуллага ҳеч нарса айтмаган-ку. Ёдимда, акаси ўзини-ўзи отганида (бу воқеа бизнинг кўз ўнгимизда бўлган), Файзулла акасининг шахсий ҳаётига нисбатан бепарволик қилгани, шу сабабдан унинг маиший бузилиб, аёлларга ўралашиб қолгани, кўп ичиб, ҳаётини шундай енгилтаклик билан тuzатгани учун ўзини-ўзи кемирган. Мен шунга аминманки, Файзулла акасининг миллатчи эканини ва аксилинкилобчилар билан мошқатиқ бўлганини билмаган...

Одатда турли ҳужжатлардан кўчирмалар келтириш ўқувчининг гашини келтиради. Лекин Фатина Петрованинг ушбу хатида яқин тарихимиз учун муҳим бўлган факт ва фикрлар борлиги туфайли кўчирма келтиришда давом этсак:

Мен ақл-ҳушимни старли даражада йиғиштириб олган кишиман, бинобарин, унга кўр-кўрона ишониб, уни идеаллатиришдан узоқман. Мен темир йўлда 25 йил хизмат қилган машинист оиласида катта бўлганман... Ор-номусли, соғлом бир оилада тарбия топганман. Эҳтимол, шундай тарбияланганим туфайлидир турмушга ҳушёр кўз билан қарашга одатланганман. Мен эримнинг нуқсонларини ҳам

биламан, у баъзан хиссиётга берилиб кетади. Мен Аминовнинг (Мўминжон Аминов назарда тутилмоқда - Н.К.) ёрдам сўраб ҳар турли хатлар ёзганидан сўнг унга пул билан кўмак берганини шу ҳол билан изоҳлайман. Файзулла Хўжаев менинг хузуримда маошидан 100 сўм ажратиб, конвертга солди-да, Аминовга юборди. Яна шу нарсани биламанки, Аминов ва бошқалар қандайдир шубҳали ишларда қатнашганини эшитиб, шахсий қўриқчилари билан милиционерларга Аминов ва бошқаларни уйимизга киритмаслик ҳақида кўрсатма берди...

Шу нарсани биламан ва шу нарсага аминманки, у айбдор бўлмагани учун партия уни оқлайди. Мен Файзулланинг қарамоғида 13 кишидан - фақат аёллар ва болалардан иборат катта оила бўлгани учун ҳам унинг ишини текширишни тезлатишингизни сўрайман. Менинг ўзим Тиббиёт институтининг 4-курс талабаси бўлганим сабабли катта оилага ёрдам қилиш имкониятига эга эмасман. Зеро, шу пайтгача стипендия олмаганман, ҳозир ҳам олмаяпман. Пулимиз йўқ. Турмушимиз оғир. Бундан ташқари, бу ерда менинг яшайдиган жойим йўқ. Уйлашимча, оиламизни ҳам Тошкентдаги уйимиздан чиқариб юборишади, демак уларга ҳам бошпана керак. Бир ойдан кейин эса янги ўқув йили бошланади, аммо мен қасрга ва қандай жойлашишни билмай турибман....

Бу хат, кейинги жумлага қараганда, Москвада, ўша даҳшатли йил июлининг охириги ўн кунлигида ёзилган.

Фатина рус тилида унча-мунча шеър ҳам ёзиб турар эди. У ўша, Файзулла Хўжаев қамокқа олинган куни, яъни 9 июлда НКВД ходимлари келгунларига қадар “Метрополь” меҳмонхонасининг деразасидан Москванинг гавжум кўчаларига қараб, ўзи ва эрининг нохуш кайфиятлари билан москваликларнинг завқли-шавқли ҳолатини киёс қилар экан, бундай сатрларни қоғозга туширган:

Бу қоронги хонада

Ўлтирибмиз биз ёлғиз.

Салқиган кўзларинг-у

Манглайингда чуқур из.

Сен сукут огушида

Лекин учар хаёлинг -

*Балки Волга бўйига
Ё далага йўл олдинг...
Қалбинг соф шалоладек.
Аммо оғуга тўлган.
Ўлтирасан сен якка,
Гўёки унут бўлган.
Ажинлар қудугидан
Милтирайди кўз ёшлар.
Хафа бўлма, кун туғиб,
Кўзларинг кула бошлар..*

Бу жўн ва содда сатрларда Файзулла Хўжаевнинг озодликдаги энг сўнги, кайғу ва ҳасрат билан тўла дақиқалари ўз тасвирини топган. Бу дақиқалар кайсидир шоирнинг бадиий хаёли билан эмас, балки шу дақиқаларнинг тирик гувоҳи бўлган, мушкул ҳолатга тушган эрига суянч тоғи бўлишга уринган, аммо бунинг уддасидан чиқмаган аёл томонидан ҳаққоний чизилган.

Фатина эрининг кристалл қалбли инсон ва давлат арбоби эканлигига ишонгани учун уни тез орада қўйиб юборишади ва унинг чехрасига яна табассум чечаклари ёйилади, деб ўйлади. Лекин у, бошқа “халқ душманлари”нинг хотинлари сингари, чучварани хом санаган эди. Аксинча, 22 сентябрь куни Чимкент тракти, 2-берк кўча 6-уйга бостириб келган НКВД ходимлари уйни яна бир бор тинтув қилиб, Фатинанинг ўзини ҳам қамокқа олдилар. Орадан ўн кун ўтгач, 2 октябрда кечаги жумҳурият раиси Файзулла Хўжаевнинг сеvimли хотинини Тошкент турмасининг 38 киши ётган камерасига олиб келиб ташладилар. Фатина бу камерага банди бўлиб келганида у ер хотин-халажлар билан тўлган, шунинг учун ҳам унинг ётиб-туришига симон полдан бошқа жой топилмаган эди.

Фатина Михайловна Петрова 1910 йили Оренбургда туғилган. Унинг Файзулла Хўжаев билан қачон ва қаерда танишгани хусусида бизда бирор маълумот йўқ. Аммо у 1933 йилдан бошлаб Файзулла Хўжаев билан эр-хотин сифатида яшаб келди. У қамокқа олинган пайтида онаси Е.А.Петрова ва опаси Лидия Михайловнадан ташқари, бири Шарк факультетида декан, иккинчиси эса ҳарбий учувчи бўлган икки акаси ҳам бор эди. Ф.М.Петрова

эрининг уйида ташкил этилиб турган миллатчиларнинг аксилшўровий йиғинларида иштирок этганликда, 1937 йили айрим миллатчилар фош этилганларидан кейин эса Файзулла Хўжаев билан улар ўртасидаги яширин алоқани амалга оширганликда айбланди. Фатина тергов пайтида ҳам, кейин ҳам ўзига қўйилган айбларни тан олмаганига қарамай, 1938 йил 9 апрелда Алоҳида Мажлис қарори билан 8 йилга кесилди.

Фатинанинг онаси Евгения Андреевна етимликда ўсиб, 19 ёшида Ашхабодда чўкинган форс йигити Михаил Петрович Петровга турмушга чиққан. Отаси 27 йил давомида темир йўлда ишлаб, 1932 йили трамвай ҳалокати пайғида вафот этган. Опаси Лидия Михайловна эса 1937-1938 йилларда эри Н.С.Фирсов билан бирга Тошкентдаги рус драма театрида хизмат қилган. Агар унинг 1927 йилдан бери Тошкентда яшаб келганини инобатга олсак, Файзулла Хўжаевнинг Фатина билан танишуви ҳам Тошкентда, эҳтимол, ўша театрдаги премьераларнинг бирида рўй берган, деб тахмин қилишимиз тўғри бўлади.

1937-1938 йилларда собиқ СССР ҳудудларида концентратсион лагерлар шу қадар кўп бўлганки, уларда шифокорлар етишмаганлиги учун озми-кўпми тиббий маълумотга эга бўлган маҳбуслар ҳам шу лагерлардаги санитария қисмларида шифокор мутахассис сифатида хизмат қилаверганлар. Фатина ҳам 1938 йил ўрталаридан 1942 йилнинг 31 августига қадар қараганда вилоятдаги лагерлардан бири Яғринлагда хирург-шифокор бўлиб ишлади. Шу вақтдан бошлаб унинг онаси турли ташкилотларга тинмай хат ёди, қизини қамокдан озод қилиш мақсадида ҳамма айбни Файзулла Хўжаевнинг гарданига ағдариб, марҳум “халқ душмани”нинг устига челақлаб мағзава тўқди. Унинг шундай аризаларининг натижаси бўлса керак, 1942 йил сентябрида Фатина Архангельск шаҳрининг Сўл соҳилига жойлашган тақсимот турмасига шифокор-хирург сифатида кўчирилди. Ниҳоят, 1945 йил 2 октябрь куни у озод этилди. Аммо энди Чинкин деган кимсага турмушга чиқиб, Сўл соҳилнинг ўзида 1-колониянинг шифокори сифатида яшашда давом этди. Ўша йилнинг 4 октябрь куни у даволовчи шифокор лавозимида кўтарилди, 1947 йил

апрелида эса 1-колонияга қарашли касалхонага бош врач этиб тайинланди. 1950 йил 16 августдан эъгиборан Фатина Красноярск ўлкаси Катта Мурта туманидаги касалхонага онколог-шифокор сифатида кўчиб борди. Шундай қилиб, у бизга маълум бўлган 13 йиллик азоб-уқубатли ҳаёти давомида аёллар лагеридан Катта Муртадаги туман касалхонасигача бўлган турли “меҳнат-тузатув масканлари”да мустабид тузумнинг тузини тотди. У ҳатто камокдан озод этилгандан кейин ҳам ёлланма ишчи сифатида меҳнат қилиб, тиббиёт хизмати лейтенанти ҳарбий унвонига ҳам муяссар бўлди.

Файзулла Хўжаевдан кейин яна икки маротаба турмуш кўрган Фатина Михайловнинг иши 1954 йил 16 апрелда жиноят таркиби бўлмагани учун ишлаб чиқаришдан тўхтатилиб, Алоҳида Мажлиснинг 1938 йилда чиқарган ҳукми бекор қилинди. Аммо бунинг учун 17 йил даркор бўлди. Бу 17 йил ичида Фатина Михайловна не-не азоб-уқубатларни кўрмади, не-не ҳақоратлар ва таҳқирларни бошидан кечирмади. У Файзулла Хўжаев билан бирга яшаган 5 йиллик бахтли-саодатли ва осуда ҳаёти учун 17 йил давомида юрак қони, сихат-саломатлиги ва аёллик иффати билан товон тўлади.

Малика Хўжаева

Малика Хўжаева Файзулла Хўжаевнинг биринчи хотини бўлиб, 1901 йили Бухорода туғилган. Архивда сақланган ишида на ҳаёт йўли, на бу йулнинг Файзулла Хўжаев билан боғлиқ нуқталарига доир қарийб бирорта ҳам маълумот йўқ. У ҳақдаги бор-йўқ маълумот унинг дехқон оиласида туғилгани, ўзбек миллатига мансублиги, чаласавод бўлганлиги, бинобарин, бирор касб-корга эга бўлмаганидир. Бу маълумотлар биз учун бирон-бир қимматга эга бўлиб кўринмаса-да, худди шу фактлар Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раиси Файзулла Хўжаевнинг ўзбек хотини бўла туриб, иккинчи марта 1932 йили Фатина Михайловна Петровага нега уйлангани ва унинг бу икки хотинининг қайси бирига кўпроқ меҳр кўйгани масалаларига ойдинлик киритади. Шубҳасиз,

Фатина Малика Хўжаевага нисбатан ёш, гўзал, ўқимишли, замонавий аёл бўлгани учун Файзулла Хўжаев кўпроқ у билан Чимкент трактида жойлашган уйида яшаган, уни севги ва мухаббат фавворалари билан куршаган. Ҳатто омад сиёсий саҳнадаги ҳаётидан юз ўгира бошлаган кунларда ҳам у Москвага Фатина билан кетган.

Файзулла Хўжаев нафақат забардаст давлат арбоби, балки келишган, жозибали йигит, ўз нутқи ва инсоний фазилатлари билан кўплаб кишиларни, шу жумладан, аёлларни ҳам мафтун эта биладиган сиймо эди. У ана шу фазилати билан аёллар ўртасида анчагина муваффақият қозонган. Бундай омадли йигитнинг ёшлик пайтида уйлангани “чаласавод” аёл билан бир умрга бахтли ва аҳил турмуш кечириши маҳол. Иккинчи томондан, “миллатчи” деган лаънат тамгаси ўйлаб топилган даврда кўпгина ўзбек зиёлилари бу қора доғни ўзларига юқтирмаслик мақсадида рус ё татар миллатларига мансуб қизларга уйланганлар. Шу жихатдан қараганда, Файзулла Хўжаев ҳам истисно бўлмаган.

Энди масаланинг бошқа томони ҳам бор. Агар дехкон оиласида дунёга келган, замона зайли билан хат-саводи ҳаминқадар бўлган, бирор ихтисосни эгалламаган бўлса, булар Малика Хўжаеванинг айбими? Ахир катта бир давлатнинг раҳбари бўлмиш киши хотинини ўзининг даражасига олиб чиқишга ҳаракат қилмайдими? Уни ташлаб, бошқа бир аёлга уйланиб, шу аёлга кўнгил қўйиб кетаверадими?..

Йўк, биз Файзулла Хўжаевни айбламоқчи эмасмиз. Бизнинг ниятимиз Малика Хўжаеванинг рухий ҳолатини тушуниш, холос. Ахир, у эрига катта умидлар билан турмушга чиққан бўлса-ю, эри уни ташлаб, бошқа бир аёлга, яна рус аёлига уйланиб кетаверган бўлса. Яна Малика Хўжаева шу эрининг хотини бўлгани учун қамокқа тушиб, терговчилар ва назоратчилар томонидан ҳақоратланса, инсоний ҳақ-ҳуқуқлари топталиб, азоб ва укубатларга дучор бўлган бўлса?.. Ахир, бу ўта кетган шафқатсизлик эмасми?!

...Шундай қилиб, 1937 йил 22 сентябрь куни Малика Хўжаева кизи Вилоят билан бирга 2-Оққўргон кўчасидаги

уйида камокқа олинди. Унинг ва 16 ёшли қизи Вилоятнинг Совет давлати олдидаги бор-йўқ айби “халқ душмани” Файзулла Хўжаев оиласининг аъзолари - бири хотини, иккинчиси эса қизи бўлганида эди.

Уша йилнинг 8 октябрида Малика Хўжаева биринчи маротаба сўроққа чакирилди. Ушбу сўроқ қайдномасида баъзи бир ҳаётий маълумотлар мавжудлиги учун қўйида шу сўроқ қайдномасини тўла келтирамиз:

Савол: Эрингиз Файзулла Хўжаевнинг Сизга маълум бўлган аксилинкилобий фаолияти тўғрисида кўргазма беринг.

Жавоб: Мен эрим Файзулла Хўжаев билан инқилобдан аввалги вақтдан, яъни 1915 йилдан бери бирга яшаб келаман. Бизнинг биргаликда кечирган бутун ҳаётимиз давомида Файзулла Хўжаев ўзининг сиёсий фаолияти тўғрисида менга ҳеч нарса демаган. Файзулла Хўжаевнинг аксилинкилобий фаолияти менга маълум эмас.

Савол: Эрингиз Файзулла Хўжаев билан яқин алоқада бўлган шахслар ва уларнинг аксилинкилобий фаолияти тўғрисида кўргазма беринг.

Жавоб: Эрим билан яқин алоқада бўлган шахслардан қуйидагиларни биламан: Ота Хўжаев, Мўминжон Аминов, Саттор Хўжаев, Қандов Сайд Аҳмад, Ибод Хўжаев, Мукамил Махсум Бурхонов. Бу шахсларнинг аксилинкилобий фаолияти ҳақида мен бирор нарсани айтиб беролмайман.

Савол: Сиз эрингиз Файзулла Хўжаевнинг аксилинкилобий фаолиятига ёрдам берганингиз ва уни яширганнингиз учун масъулиятга тортиляпсиз. Шу масала юзасидан бор гапни айтиб беринг. Файзулла Хўжаевнинг аксилинкилобий фаолиятида иштирок этганингиз ҳақида.

Жавоб: Мен эрим Файзулла Хўжаевнинг аксилинкилобий фаолияти тўғрисида ҳеч бир кўргазма беролмайман ва ҳеч бир нарсани билмайман. Хўжаев Файзулланинг аксилинкилобий фаолиятига ёрдам кўрсатмаганман.

Терговчи Малика Хўжаевани камокқа олиш ҳақидаги қарорга уни “чаласавод” деб ёзганига қарамай, ундан нафақат эри Файзулла Хўжаев, балки у билан яқин мулоқотда бўлган кишиларнинг аксилинкилобий фаолиятини

хам фош этувчи маълумотлар беришни талаб этганки, бу ўта мантқиқсизлик ва кулгилидир. Зеро, 20-30-йилларда яшаган Малика Хўжаева қабиладаги ўзбек хотинлари уй бекаси бўлишдан бошқа бирор нарсани мутлақо билмаганлар. НКВД ходимлари шу нарсани яхши била туриб, унинг ишини Алоҳида Мажлис эътиборига ҳавола қилганлар. 1937 йил 4 ноябрда тузилган қуйидаги айбнома сўзларидан уларнинг ёвуз мақсади кундек равшан бўлиб туради:

Мазкур иш Хўжаева Маликанинг эри, 1920 йилдан бошлаб “Миллий иттиҳод” аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига раҳбарлик қилган ва Ўзбекистондаги Совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб борган Файзулла Хўжаевнинг “халқ душмани” сифатида фош этилиши муносабати билан пайдо бўлди.

У 1925 йилда “18 лар гуруҳи” деб аталган ўнг миллатчиларнинг бирлашган марказини ташкил этди. Сўнгги йилларда ўнглarning Москвадаги маркази билан алоқа ўрнатиб, ўз олдига ЎзССРни СССРдан ажратиб олиб, Ўзбекистонда мустақил буржуа давлатини барпо этиш вазифасини қўйган аксилинқилобий пантуркистик ташкилотни тузди.

Хўжаева Малика халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг биринчи хотини бўлгани учун эрининг аксилинқилобий фаолиятдан хабардор бўлса ҳам, бу нарсани Совет ҳокимияти органларидан яшириб келган.

Юқорида баён этилганларга асосланиб, 1903 йили Бухорода тугилган, партиясиз, ўзбек, СССР фуқароси, саводли, уй бекаси Хўжаева Малика собиқ эри - халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг фаол аксилинқилобий миллатчилик фаолиятини била туриб, шу нарсани Совет ҳокимияти органларидан яшириб келганликда, яъни ЎзССР ЖК 14, 60, 67-моддаларида кўзда тутилган жиноятларни содир этганликда айбланади.

Юқорида баён этилганларга асосланиб, Хўжаева Маликани айблаш бўйича тузилган 6953-сонли тергов иши СССР Ички ишлар халқ Комиссарлиги қошидаги Алоҳида Мажлисга кўриб чиқиш учун юборилади.

ЎзССР НКВД ходимлари томонидан тузилган бу

айбномага илова қилинган маълумотномада маҳбусанинг 1937 йил 2 октябрдан бошлаб Тошкент қамоқхонасида сақланаётганлиги айтилган.

Мазкур бўлим ходимлари Малика Хўжаеванинг жинойий жавобгарлигини ошириши ниятида унинг ёшини икки йилга қисқартириб, чаласавод аёлни саводли деб кўрсатганларига қарамай, Алоҳида Мажлис 1938 йил 9 апрель санали қарори билан маҳбусани озод этди ва унинг ишини тўхтатиш ҳақида қарор қабул қилди. Аммо орадан бир ою йигирма кун ўтгач, Алоҳида Мажлис кимнингдир тазйики остида аввалги қарорини бекор қилди ва Хўжаева Маликани ижтимоий хавfli унсур сифатида 5 йил муддатга Қозоғистондаги лагерлардан бирига юборди.

Бу дунёга келиб ҳузур-ҳаловатдан кўра азоб-уқубатни кўпроқ кўрган, айтиш мумкинки, қолган ҳаёти жаҳаннам ичида ўтган Малика Хўжаева сургун пайтида, бегона юртларда мустабид тузумнинг “лагерь” деб аталган азобгоҳларидан бирида вафот этди. Унинг бор-йўқ айби фалакнинг гардиши билан Файзулла Хўжаевга турмушга чиқиб, унинг кўз очиб кўрган хотини бўлганлигида эди.

Райҳон Хўжаева

22 сентябрь куни 2-Оқкўргон кўчасидаги 5-уйда бўлиб ўтган тинтувдан кейин Малика Хўжаева билан бирга унинг ва Файзулла Хўжаевнинг машаққатли қисмати Холида Аҳророванинг ҳассос қалами билан тасвирлангани учун биз куйида шу куни қамоққа олинган яна бир жабрдийда - Файзулла Хўжаевнинг волидаси Райҳон Саидмурод кизи Хўжаева ҳақида хикоя қиламиз.

Райҳон ая 1855 йили Бухорода, кизи Малика сингари, дехқон оиласида дунёга келган. Ўша кезларда тайёрланган НКВД ҳужжатларида унинг миллати гоҳ ўзбек, гоҳ тожик деб ёзилган. Ҳар ҳолда у ўзбек тилида ҳам, тожик тилида ҳам бемалол сўзлашган ва унинг учун бу икки миллатдан қайси бирига мансублиги масаласи мутлақо аҳамиятсиз бўлган.

Агар биз Райҳон аянинг 1937 йили 72 ёшда бўлганини

эъгиборга олсак, нафақат сиёсий ҳаётдан узок, балки оиланинг маиший ташвиш ва қувончларини ҳам гоҳ сезиб, гоҳ сезмай яшаган кекса мунис бир аёлнинг қамокқа олиниши золимлик ва ёвузликнинг авж нуқтаси бўлишига ишонч ҳосил қиламиз.

Биз бу ўринда бугунги етмишдан ошган аёллар билан 30-йиллардаги кампирлар ўртасида баҳор билан куздек фарқ борлигини эъгибордан қочирмаслигимиз лозим. Бинобарин, Райҳон аянинг - бир фарзанди ўзини-ўзи отган, иккинчиси эса “ҳалқ душмани” деб эълон қилиниб, Москвада қамокқа олинган, бу ҳам камлик қилганидек, “ҳалқ душмани” оиласининг аъзолари деган айбнома туфайли ҳар куни, ҳар соат таҳқирланган онанинг шафқат-талаб бир ҳолатда бўлганига қарамай, уни қамаш, сўнг Тоштурмада азоб-уқубатларга гирифтор этиш ваҳшийлик эмасмикан?! Қайси бир жамиятда кечаги подшо ё салтанат бошлигининг кексайган онасини сазойи қилганлар?! Бундай шафқатсизлик фақат совет мустабид тузумидагина

содир бўлган, десак, балки хато бўлмас.

Райхон Хўжаева ўгли, “халқ душмани” Файзулла Хўжаев ва Ибод Хўжаевнинг “фаол аксилинкилобий миллатчилик фаолиятлари”ни била туриб, уни Совет ҳокимияти органларидан яширганликда айбланди. 25 октябрь куни бўлиб ўтган ягона сўроқ пайтида ундан шу айбни тасдиқлайдиган маълумотни олишга ҳаракат қилинди. Кекса аёлнинг терговчи саволларига бирор жўяли жавобни берганига ишониш қийин. Шунинг учун ҳам, ўйлаймизки, куйида келтирилаётган сўроқ қайдномаси бошдан-оёқ терговчилар томонидан уларда мавжуд бўлган маълумотлар асосида тузилган. Аммо шу нарсага амин бўлганимизга карамай, остига Райхон Хўжаева бармогининг излари тушган ушбу қайднома мудҳиш 1937 йил ҳужжатларидан бири сифатида тарих саҳифаларида қолиши лозим.

Мана, ўша қайднома:

Савол: Сиз халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг онаси бўласиз, шунингдек, Сиз Файзулла Хўжаевнинг миллатчилик аксилинкилобий ташкилотининг аъзоси бўлганини ҳам биласиз.

Жавоб: Ҳа, мен, Хўжаева Райхон, эндиликда фoш этилган халқ душмани Файзулла Хўжаевнинг онаси бўламан. У менинг туккан ўғлим бўлади. Мен у билан бирга яшадим, аммо унинг советларга қарши аксилинкилобий ишларидан хабарсизман ва ўғлим Файзулла Хўжаевнинг аксилинкилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлганини билмаганман.

Савол: Ёлгон кўргазма беряпсиз. Сизнинг уйингизда миллатчи аксилинкилобчиларнинг йиғинлари бир неча маротаба бўлиб ўтган ва уларда Ота Хўжаев, Мўминжон Аминов, Мухторжон Саиджонов, Фитрат, Саттор Хўжаев ва бошқалар бўлишган.

Жавоб: Ҳа, тўғри. Юқорида саналган шахслар бизнинг уйимиз тез-тез йиғилиб туришган, аммо уларнинг бирортаси менга ҳеч нарсани айтмагани учун уларнинг қандай масалаларни муҳокама қилганларини билмайман.

Савол: Сизга халқ душмани, ўғлингиз Файзулла Хўжаевни ўз паноҳингизга олганингиз ва унинг жиноий фаолиятини яширганлигингиз учун айбнома қўйилмоқда.

Жавоб: Менга қўйилган айбнома бўйича ўзимни айбдор, деб ҳисобламайман. Негаки, ўғлим Файзулла Хўжаевнинг жиноий фаолияти ҳақида ҳеч нарсани билмайман.

Савол: Ўғлингиз Файзулла Хўжаевнинг аксилинки-лобий алоқалари тўғрисида кўргазма беринг.

Жавоб: Ўғлим Файзулла Хўжаев халқ душманлари сифатида яқинда қамоққа олинган Ота Хўжаев, Муинжон Аминов, Саттор Хўжаев, Муса ва Мухтор Саиджоновлар, Абдурашид Мукомиллов, Бурҳонов ва ўзига-ўзи суиқасд қилиб ўлган Ибод Хўжаев билан яқин алоқада бўлган.

Савол: Сиз ўз кўргазмангизга яна нимани қўшимча қилишингиз мумкин?

Жавоб: Ўз кўргазмаларимни бошқа бирор нарса билан тўлдира олмайман. Сўроқ қайдномаси менинг сўзларим асосида тўғри ёзилди ва менга ўқиб берилди. Саводсиз бўлганим учун унга ўнг қўлимнинг бош бармоғини босаман”.

Кулгили, деймизми, ачинарли, деймизми, чекистлар Файзулла Хўжаев оиласининг бошқа бирор аъзосидан эмас, балки айнан унинг кекса онасидан ҳар иккала қўлидаги ўн бармоқнинг изларини олганлар. Бундай ўга эҳтиёткорлик ва ҳушёрлик чоралари эса шу вақтгача фақат юлдузни бенарвон урадиган ўғрилар, муттаҳамлар ва давлат жиноятчиларига нисбатангина қўлланилган, холос.

Ўша сўроқдан кейин 1938 йил апрелга қадар Райҳон ая бошқа бирор маротаба ҳам сўроққа чакирилмади. Уни қайта сўроқ қилишда на маъно бор эди, на бир эҳтиёж! Бу орада эса ўғли Файзулла Хўжаев 1938 йил 13 март куни Москвада отиб ташланган эди.

Муштипар она шу даҳшатли кунларда нималарни ўйлади экан? Ўз азоблари, изтироблари қолиб, “халқ душмани”га чиқарилган фарзандининг ташвиши билан яшадими, қизлари ва келинларининг турмада кечаётган ҳолидан юрак-бағри эзилдими, ё “шакардан ширин невараларим қаерда қолди? Уларга ким сув-нон беради? Уларнинг уст-бошидан ким хабар олади?», деб кечалари билан йиглаб чикдими? Унинг кўз ёшлари қаерга окди экан?! Турма камерасига дарё бўлибми ё қон-қатра бўлиб, ичига?!

1938 йил 2 май куни унинг тақдири, ниҳоят, хал бўлди. “Халқ душмани”ни туккан онаси отилмади. СССР НКВДси қошидаги Алоҳида Мажлис Райҳон Хўжаевани ижтимоий хавфли унсур сифатида 5 йил муддатга “меҳнат-тузатув лагери”га юбориш ҳақида ҳукм чиқарди. Нима учундир 5 йиллик муддат у қамокқа олинган 1937 йил 22 сентябрдан эмас, балки 23 октябрдан ҳисобланиши уқтирилди. Ўша йилнинг 4 июнида эса, Райҳон аяни кўрпа-ёстиги шай бўлиб турган биринчи этап билан Қарағандага - НКВД Қарағанда лагери бошқармаси ихтиёрига юбориш ҳақидаги қарорга имзо чекилди.

Аммо тақдир кўргиликлари етмиш ёшдан ошган, мўнқиллаб қолган кампирга оғирлик қилиб, унинг нозик жуссаси тоғдек гам ва аламнинг залворли юкини кўтара олмай, Райҳон ая ётиб қолди. Уни Қарағандадаги хотин-қиз жиноятчилар лагерига йўллашнинг иложи бўлмади.

Райҳон ая ҳам ўзи тўғрисидаги ҳукм чикмай турибкок касаллиги орқасида НКВД тизимидаги изоляторларнинг бирига тушиб қолган. Унинг соғлигида бирор ижобий ўзгариш кўринмагач, у 15 апрелда турма қошидаги касалхонага даволаш учун юборилди. Аммо унинг хасталиги тобора оғирлашиб, бу дунёдаги энг бахтсиз раҳбарлардан бирининг энг бахтсиз онаси қамокхона касалхонасида ҳаётдан кўз юмди.

Робия Хўжаева

1937 йил 23 октябрь куни 2-Оқкўрғон кўчасидаги 5-уйда яна алғов-далгов бўлди. Файзулла ва Ибод Хўжаевнинг қамалмай қолган қатга ёшдаги барча яқин кишилари ҳибсга олинди. Шу куни тинтувчилар энди Ибод Хўжаевнинг оиласини ғалвирдан ўтказдилар.

Мазкур хонадонда Файзулла Хўжаевнинг қарамоғида яшаган аёллар орасида Робия Хўжаева бўлган. Терговчилар кейинчалик уни Ибод Хўжаевнинг синглиси сифатида қабул қилиб, уни акасининг аксилинқилобий фаолиятини яширганликда айблаб, сўроқ қилганлар. Аммо Ибод Хўжаевнинг онаси Ҳамида Хўжаева ўша вақтда фарзандлари бўлмагани, фақат Ибод Хўжаевдан тутилган невараларнинг

бувиси эканлигини айтган. Айни пайтда, хужжатларда Робиянинг Райхон Хўжаеванинг қизи эканлигига ҳам шама берувчи бирор имо йўқ. Шунга карамай, биз уни бу икки ака-уканинг синглиси деб қарасак, хато бўлмайди.

Робия Хўжаева 1890 йили Бухорода тугилган. У дастлабки сўроқ пайтида оила-аъзоларини санаб, акаси Файзулла Хўжаев, келин ойиси Фатина, жияни Вилоят ва онаси Райхон Хўжаеваларнинг исм шарифларини тилга олган. Робия Хўжаеванинг жиноий ишида Мунира ва Мойира (Мохира) исмли икки қизининг аризаси бўлиб, ундан бу қизларининг отаси, яъни Робиянинг эри ҳам “халқ душмани” сифатида қамалгани маълум бўлади. Бироқ унинг ким бўлганлиги хусусида мазкур ишда бошқа маълумот учрамайди. 22 октябрда бўлиб ўтган сўроқ қайдномасидан эса Робия Хўжаеванинг Тошкентдаги Лермонтов кўчаси, 9-уйда истиқомат қилганини биламиз. Тахминимизга кўра, эри Файзулла Хўжаевнинг куёви сифатида қамалгунига қадар у оиласи билан шу манзилда яшаган ва эри хибсга олингач, 2-Окқўрғон кўчасидаги жигарлари бағрида яшай бошлаган.

Робия 1933 йил Бухорода икки йиллик педагога курсларини тугатган. Ушбу курсларда таҳсил кўраётган пайтда у меҳнат самарасини оширишга қаратилган зарбдорлик ҳаракати мусобақасидаги ташаббускорлиги учун “зарбдор” унвони билан тақдирланган. Айни пайтда, унга қизил гвардиячилар ва қизил партизанларнинг шаҳодатномаси ҳам берилган. Бундай шаҳодатнома соҳиблари эса 30-йилларда шаҳар транспортдан бепул фойдаланиш, уй-жой, сув, электр ва бошқа маиший хизматлар учун тўланадиган маблағнинг ярмидан озод бўлиш каби кўплаб имтиёзларга эга бўлишган. Ф.Хўжаев оиласи аъзолари орасида Фатина Петровадан кейин фақат Робия Хўжаевагина ўз даврининг турли имтиёзларидан фойдаланиб яшаган.

Аммо акаси Ф.Хўжаев “халқ душмани” деб эълон қилинганидан кейин унинг барча имтиёзлари совун кўпигидек учиб кетди ва унда фақат бир ҳуқуқ - мустабид тузумнинг аччиқ тузини тоттиш ҳуқуқигина қолди.

У терговчининг анъанавий саволларига жавоб берар экан, Ибод Хўжаевнинг аксилинкилобий фаолияти

тўтрисида ҳеч нарсани билмаслигини айтган. Навбат Файзулла Хўжаевга келганда эса, унинг хонадонига ташриф буюриб турган кишилар қаторида Совнарком раиси ўринбосари Каримов, Тўрабесков, Акбар Исломов, Цехер, Манжара номларини тилга олган. Унинг бундан ортиқ маълумотни билиши ва бериши маҳол эди. Шунинг учун Робия Хўжаева ҳам ҳар иккала акасининг “фаол миллатчилик аксилинкилобий фаолияти”ни Совет ҳокимияти органларидан гўё яширгани сабабли Алоҳида Мажлиснинг қарори билан “ижтимоий хавфли унсур” деб топилди ва 1938 йил 29 майда 8 йилга кесилди.

Робия Хўжаева 1938 йил 13 майдан (демак, ҳали Алоҳида Мажлис ҳукми чиқмасидан олдин) 1939 йилнинг 22 октябрига қадар НКВДнинг меҳнат-тузатув лагеридан - ўз низомига эга бўлган қишлоқ хўжалик артелида меҳнат қилди.

Мунира ва Мохиранинг юқорида эслатиб ўтилган аризаси шу вақтда ёзилган. Улар ЎзССР Ички ишлар халқ комиссари номига 1939 йил 1 июнда йўллаган аризаларида бундай ёзганлар:

“Отамиз халқ душмани сифатида қамалганидан кейин, 1937 йилнинг октябрь ойида ойимиз ҳам ҳибсга олинди. Ва ҳозирги вақтда меҳнат посёлкасида яшамокда. Ойимиз биз билан яшарди, бизни тарбия қиларди ва бундан ташқари, у колоқ ва саводсиз аёл эди. Биз шу кунларда Сталин номидаги мактабнинг 5-синфида ўқимокдамиз. Онасиз яшашимиз жуда қийин кечмоқда. Шунинг учун ҳам унинг ишини қайта кўриб чиқишингизни ва ойимизни озод этишингизни жуда-жуда сўраймиз”.

Мунира ва Мохира қўли билан рус тилида ёзилган бу ариза кимларнингдир кўнгилларини юмшатдимми ё бошқа бирор сабаб биланми, ҳар ҳолда Робия Хўжаева 1939 йил 17 ноябрь куни бир ҳафтадан кейин қайтиш шарти билан меҳнат-тузатув лагеридан озод этилди. Лекин орадан уч кун ўтмай, лагерь бўйлаб “тревога” кўтарилиб, Робия Хўжаеванинг озод этилгани нотўғри бўлгани ҳақида бонг урилди.

Робия эса бор-йўғи болаларини кўриб, уларни конта-лаш бағрига бир оз бўлса-да босиб келиш учун бир ҳафтага

рухсат сўраган эди.

Бу дунё эзгу ниятли, покиза қалбли кишилардан холи эмас. Кимнингдир холис хизмати билан 1940 йил мартида Робия Хўжаевани иккинчи маротаба озод қилиш мақсадида Алоҳида Мажлис учун ҳужжат тайёрланди. Лекин у ерда алоҳида тарбия кўрган, меҳр-шафқат нималигини билмаган шахслар ишлашар эди. Шунинг учун ҳам Алоҳида Мажлис Робия Хўжаева ҳақида аввал чиқарилган ҳукми 1941 йил 31 мартда яна ўз кучида қолдиради.

Тергов ҳужжатларида Робия Хўжаеванинг кейинги тақдири тўғрисида бошқа бирор маълумот йўқ.

Ҳамида Хўжаева

Ибод Хўжаевнинг онаси Ҳамида Хўжаева 1873 йили Бухорода туғилди. У бирдан-бир фарзанди Ибод Хўжаев билан Тошкентга кўчиб келганидан кейин, бегона шаҳарда, фақат набиралари билан овуниб юрди. Ҳамида аянинг 1936 йили ёлғиз ўғлидан жудо бўлгани етмай, ўғлим деб суянгани Файзулла Хўжаевнинг “халқ душмани”га чиқарилиб, қамокқа олиниши, улар яшаган уйда кетма-кет тинтувларнинг ўтказилиши унинг қаддини букиб, манглайига кўша-кўша янги ажинлар туширди. Аммо бу кўргиликлар камлик қилгандек, 1937 йилнинг 23 октябрида унинг ўзи ҳам қамокқа олинди.

Орадан кўп ўтмай, 25 октябрь куни у, анъанавий беъмани саволлардан иборат сўроққа чакирилди. Ҳамма нарса қафтдагидек, аён бўлганига қарамасдан, Хўжаевлар оиласининг бошқа барча аъзолари қатори, Ҳамида ая ҳам ўз тақдирининг ечимини кутиб, 1938 йилнинг ёз ойларигача Тошкент қамокхонасида ётди. Ниҳоят, 1938 йил 25 майда 65 ёшли Ҳамида Хўжаева ижтимоий жиҳатдан хавфли унсур сифатида меҳнат-тузатув лагерларида ўташ шarti билан 5 йилгача озодликдан маҳрум этилди. Ўша йилнинг 4 июнида эса уни Маринск шаҳрига - НКВД Сиблагги қошидаги тақсимот бўлими ихтиёрига юбориш қарор қилинди.

Унинг шундан кейинги тақдири номаълум бўлиб келди.

Унинг шундан кейинги тақдири билан ҳеч ким

қизиқмади.

Унинг тақдири билан қизиқувчи бирорта ҳам зот озодликда яшамаётган эди.

Хайриятки, Махбуба ва Мухтарама деган неваралари бор экан. Улар бир оз улғайгач, ўзлари ҳам истибдод қурбонлари бўлганига қарамай, бечора бувини излашга тушдилар. Тожикистондаги тегишли ташкилотлардан бири Махбубанинг 1966 йил 26 сентябрдаги илтимосномаси асосида барча хужжатгоҳлардан етти ой мобайнида изланишлар олиб борди, аммо жабрдийда кампирнинг изини топа олмади.

“Бувим 1937 йили 64 ёшда эди, у 1873 йили туғилган. Орадан 28 йил ўтгач, ҳозир у 92 ёшга кирган бўларди. У 09.11.1938 йилда Поиска сургун қилинган, аммо у ерга стиб боролмаган... 64 ёшга кирган кампирни нима сабабдан камокқа олганларини билмайман. Унинг вафот этганлиги ҳақида ҳеч ким ҳатто маълумотнома беришни ҳар истамаяпти”.

Махбуба ўз илтимосномасида шундай деб фарёд кўтарган эди. У кейин ҳам бувисининг фожеали тақдири билан қизиқиб, хат ёзмаган шаҳри, ариза йўлламаган идораси колмади. Ниҳоят, даҳшатли ҳақиқат аён бўлди. Махбуба билан Мухтараманинг 1989 йил 24 июль санали Ўзбекистон Давлат Хавфсизлиги кўмитасига ёзган ариза-сида бу ҳақда қуйидаги сўзлар бор:

“Бувимиз лагерга юборилган ва ўша ерда кўр бўлиб, вафот этган экан.

Биз Тошкентга келганимизда отамиз (Ибод)нинг қабрини портлатиб юборганларини айтиб беришди.

Биз таълим олиш, на бирор эпакали уйда яшаш имкониятга эга бўлдик. 1966 йили мусодара этилган мол-мулкимиз учун мен билан синглимга Тошкентда 500 сўмдан пул беришди. Иккимиздан биримиз 50 сўм ҳажмида нафақа оляпмиз. Иккимиз ҳам ҳозир нафақадамиз!

Ҳамида ая ҳақидаги бөр маълумотлар шулардан, иборат.

Бутун бир мамлакатга раҳбарлик қилган кишининг катта оиласидаги бир кам дунёга келишдан бошқа гуноҳи бўлмаган аёллар қатори Ҳамида аянинг ҳам кексайган пайтида хўрлаб таҳқирланиши ва тахминан 1941-1942

йилларда Занги отадаги лагерда кўр бўлиб ўлишида мустабид тузумнинг асл киёфасини кўрамиз. Ана шу кўзгуда ўзбек халкининг сара “гул”ларини қириб ташлаган большевиклар тузумининг афт-башараси аён кўринади.

Модомики, жабрдийда кампирнинг икки жабрдийда невараси ҳам хикоямизга келиб кўшилган экан, улар билан боғлиқ баъзи мушкул воқеаларга ўтсак.

1930 йили улар меҳрибон оналаридан жудо бўлдилар: Малика Арабова (Хўжаева) Бухорода вафот этди. Шундан кейин унинг фарзандлари Махбуба, Муҳтарама ва Ориф отаси Ибод ва бувиси Ҳамида ая билан Тошкентга кўчиб келишди. Ҳамида ая келини Маликага тегишли барча мол-мулкни келажакда невараларига асқотди, деган Ибоднинг Бухородаги уйида қолдирди. Ибод Хўжаев эса Амина Бойбекова (Хўжаева)га уйланиб, нафакат марҳум хотини, балки ундан тугилган фарзандларини ҳам унуган кунлари оз бўлмади. 1937 йил бўрони Хўжаевлар хонадонини вайрон этиб юборгач, Тошкент ва Бухородаги уларга тегишли уйларни XX асрнинг бойўғлилари эгаллаб олдилар.

1937 йил 23 октябрь воқеаларидан кейин НКВДнинг Ўзбекистон бўлимидаги бошлиқлардан бири номига шундай хужжат топширилди:

РАПОРТ

НКВД УГБ томонидан берилган 1528, 1529, 1930, 1931, 1532- рақамли ордерлар асосида Оққўрган кўчаси, 5-уйдаги 2-хонадонда қуйидагиларнинг хибсга олинганини ва илова этилаётган тилхатлар билан Тошкент қамоқхонасига ўтказилганини маълум қиламан:

- 1. Хўжаева Райҳон - Файзулла Хўжаевнинг онаси.*
- 2. Хўжаева Робия - Файзулла Хўжаевнинг синглиси.*
- 3. Хўжаева Ҳамида - Ибод Хўжаевнинг онаси.*
- 4. Хўжаева Амина - Ибод Хўжаевнинг хотини.*
- 5. Хўжаев Ориф - Ибод Хўжаевнинг ўғли.*

(1528, 1529, 1530, 1531 ва 1532-рақамли тилхатлар)

Хўжаева Ҳамидадан бир минг икки юз сўмлик қиммат-баҳо нарса тортиб олиниб, 102-рақамли қвитанция билан Молия бўлимига топширилди, Хўжаева Аминадан, бир юз эллик сўм пул (150 сўм) ва бир минг уч юз сўм (1300 сўм) микдорида заём тортиб олиниб, 103 ва 705- рақамли

квитанциялар билан, оқ маъдандан ясалган соат эса 693-рақамли квитанция билан Молия бўлимига топширилди.

Қолган 6 кишидан иборат ёш болалар, кўрсатилган йўналишлар бўйича, болалар тақсимотхонасига юборилди:

1. Хўжаева (Муродова) Муслима, 1924 йили туғилган, Файзулла Хўжаевнинг синглиси Хўжаева Робиянинг асраб олган кизи.

2. Хўжаев Алик (Нодир), 4 ёш, Ибод Хўжаевнинг ўғли.

3. Хўжаева Мухтарама, 1924 йили туғилган Ибод Хўжаевнинг қизлари.

4. Хўжаева Махбуба, 1927 йили туғилган.

5. Хўжаев Бўри, 1927 йили туғилган, Ибод Хўжаевнинг ўтиллари

6. Хўжаев Ирик, 1930 йили туғилган.

Мазкур болаларга тегишли буюмлар, илова этилаётган рўйхатларга биноан, тақсимотхонага топширилди. (6 кишилик болага 6 та тилхат ва болаларнинг мулкига оид 6 та рўйхат илова этилмоқда.)

Операция пайтида ҳеч қандай фавқулодда ҳоллар рўй бермади. 2-Оққўрғон кўчаси, 5-уйдаги 3 хоналик 2 хонадон муҳрланди ва у ердаги мол-мулк рўйхатга олинди.

Ушбу рапортда қайд этилган барча болалар ўша куниёк болалар тақсимотхонасига жойлаштирилди. Кўп ўтмай, мухтарама билан Махбуба Актюбинск шаҳридаги болалар уйига жўнатилди. Улар тегишли жазо муддатини ўтагач, Дўшанба шаҳрида яшадилар.

Бошқа жабрдийда Хўжаевлар тўғрисида 60-йилларга қадар бўлган узук-юлуқ маълумотлар куйидагилардан иборат:

Хўжаева Райхон - қамокхонада ўлган.

Хўжаева Ҳамида - Занги отадаги лагерда кўр бўлиб ўлган.

Петрова Фатина Михайловна - Москва вилояти Старая рўза шаҳридаги Дорохове, 12 -уйда яшаган.

Хўжаева Робия - Тошкент вилояти Бекобод шаҳрида Дзержинский номли жамоа хўжалигида яшаган.

Хўжаева Вилюят - Фрунзе шаҳри, Лермонтов кўчаси, 47-уйда яшаган.

Хўжаева Амина - тақдири номаълум.

Хўжаев Ориф - бахтсиз ҳодиса туфайли вафот этган.

Хўжаева Мухтарам - Душанба шаҳри Свириденко кўчаси, 19-уй, 10- хонадонда яшаган.

Хўжаева Махбуба - у ҳам ўша ерда яшаган.

Хўжаев Бўри - Тошкент шаҳри, Киров кўчаси, 3- уйда яшаган.

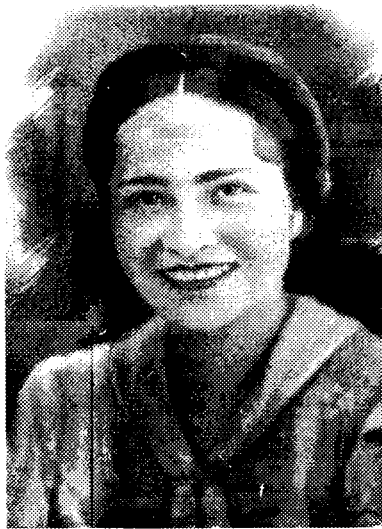
Хўжаев Ирик - у ҳам ўша ерда яшаган.

Бозоров Ҳазратқул - Файзулла Хўжаевнинг жияни, урушда ҳалок бўлган.

Хўжаева Муслима - тақдири номаълум.

Совет мустабид тузуми томонидан мажакланиб ташланган Файзулла ва Ибод Хўжаевлар оиласидаги бахтиқаро аёллар ҳамда болаларнинг фожиали қисмати шулардан иборат.

Оллоҳ уларни ўз раҳматиға олган бўлсин.

Раҳбар Шермуҳамедова

Таниқли ўзбек зиёлилари орасида фамилияси Шермуҳамедов бўлган кишилар оз эмас. Мирмуҳсин ва Мирмулла Шермуҳамедовларни XX аср ўзбек адабиёти билан шуғулланувчи олимлар яхши билишади. Ана шундай фамилияли зиёлилар орасида яна бир ажойиб шахс бўлганки, бахтга қарши, унинг номи фақат оз сонли тарихчиларгина маълум.

Мирмуҳсин Шермуҳамедов - 1899 йили Тошкентда, деҳқон оиласида туғилган. У юқорида номлари тилга олинган фамилиядошларидан партия ходими бўлганлиги билан фарқ қилади. Мен уни қандай қилиб 1918 йилдаёқ партия сафига киргани ва шу вақтдаги ижтимоий фаолияти билан қизиққан эмасман. У 1937 йил 7 сентябрда ҳибсга олиниб, Москвада суд қилингани учун унинг тергов иши ҳам Москвада, Россия Федерал хизмати архивида сақланади. Аммо Тошкентда мавжуд бўлган айрим манбаларга қараганда, Мирмуслим Шермуҳамедов 1932 йили Свердлов

номидаги Коммунистик университетни тугатганидан кейин дастлаб Самарқанд ва Наманган, сўнгра Тошкентда шаҳар партия кўмитаси котиби лавозимида хизмат қилади. “Халқ душмани” сифатида ҳибсга олинган вақтда эса у Ўзбекистон К(б)П Марказий Кўмитасида қишлоқ хўжалиги бўлими мудури вазифасини адо этаётган эди.

Бугун биз 20-30-йилларда давлат ва партия идораларида раҳбар лавозимларда хизмат қилган сиймолар тўғрисида ийманиб сўзлашга, иложи бўлса, уларни четлаб ўтишга интиломқдамиз. Ваҳоланки, бу раҳбарлар орасида шундай сиймолар бўлганки, улар том маънода маданиятли, ор-номусли, халқпарвар, ўз манфаатини мутлақо ўйламаган, шахсий-бойлик орттириш ва имтиёзли турмуш кечиришни ҳаёлларига ҳам келтирмаган кишилардир. Шундай сиймолардан бири Мирмуслим Шермухамедов эди.

1957 йил 5 сентябрда, эрининг қамокқа олинганидан роса 20 йил кейин, НКВД ходимларига берган кўрғазмасида Раҳбар Шермухамедова бундай деган:

Мен ўша пайтда ҳам ишонар эдим ва хозир ҳам шунга аминманки, Шермухамедов партия ишига садоқатли ва ор-номусли киши бўлиб, ўзининг бутун кучини шу ишга бағишлаган эди. Шунинг учун ҳам мен унга тухмат қила олмас эдим...

Партия ҳам, НКВД ҳам ўша пайтда Мирмуслим Шермухамедовнинг виждонли ва садоқатли киши эканлигини яхши билган. Аммо “тозалаш” компанияси даҳшатли даражада кўлам касб этган 1937-1938 йилларда унинг виждонли ва садоқатли бўлгани учун ҳам отиб ташланиши лозим эди. Сталиннинг кечаги тарихни яхши билган, большевикларнинг қонли сирларидан хабардор бўлган кишилардан халос бўлишга интилиши тушунарлидир. Негаки, М.Шермухамедов сингари кишилар пештоқида олижаноб шиорлар порлаб турган давлатнинг миллий сиёсати ҳам, ички сиёсати ҳам халқ манфаатларидан узок эканлигини кўра бошлаган эдилар. Шунинг учун ҳам улар ёппасига қамокқа олиниб, “халқ душманлари” деб эълон қилинди. Модомики, улар “халқ душмани” экан, нега энди бу “халқ душманлари”нинг хотинлари ва фарзанд-

лари эмин-эркин турмуш кечиришлар керак?

НКВД ана шу саволга ўз буйруғи билан жавоб берди. Бу буйруққа кўра, “халқ душманлари”нинг хотинлари ҳам қамоққа олиниши ва жазога тортилиши шарт эди.

Хуллас, шу буйруқнинг рухидан келиб чиққан ҳолда 1937 йилнинг 30 сентябрь куни Раҳбар Шермухамедова ҳам хибсга олинди.

Раҳбархон 1910 йили Қўқонда, худди эри Мирмуслим Шермухамедов сингари, камбағал дехқон оиласида дунёга келган. Бинобарин, у қамоққа олиб бориб ташланганида ҳали 27 ёшга тўлмаган эди. У гарчанд турмуш қурганига 8 йил бўлган ва икки ажойиб қизнинг онаси бўлган эса-да, айна ҳаётнинг шавқ-завқини сурадиган фаслда эди. Эри Мирмуслим Шермухамедов адабиёт ва театрни севгани учун у ҳам уй-бекаси бўлганига қарамай, эрига муносиб хотин бўлишга интилди. Ўша йилларда расм бўлган таомилга кўра, раҳбар лавозимдаги кишиларга одатда кўнгилочар жойларга эркин бориб туришлари учун уларга рухсатнома берилар эди. Санъат ишлари бошқармасидан берилган ана шундай ҳужжат билан эр-хотин Шермухамедовлар кўпинча Ҳамза театрига бориб, ҳар бир янги спектаклни биринчилардан бўлиб томоша қилар эдилар. Агар ўша вақтда бу театр спектакллариининг халқ маърифати ва маданиятини муттасил равишда кўтариб борган бирламчи омил бўлганини эътиборга олсак, Раҳбархон ҳам оддий уй бекаси эмас, балки ўша йиллардаги ўзбек аёлларидан, бир баҳя бўлса-да, ортда юрган аёл эмас эди. Мирмуслим Шермухамедов эса Москвада таҳсил кўрган ва хизмат сафаридида бўлган кезларида марказий театрларининг энг машҳур спектакллариини кўришни ўзининг ички эҳтиёжи, деб билган ва шунинг учун ҳам юксак маданият ёғдулари билан тўйинган шахс эди. Унинг кўз очиб кўрган ва ҳар куни ишга кетиши олдида ва ишдан қайтиши билан кучиб ўпадиган кизларидан бирини Вика (Виктория), иккинчисини эса Лиля деб атагани ҳам бежиз эмас эди.

Раҳбархон бу икки гунчанинг алвон баргчалари хийла очилганда уларни энагага қолдириб, Тошкент тиббиёт институтига ўқишга кирди. Унинг бу олий ўқув юртини танлашдан мақсади ҳам азиз фарзандларини соғлом ва

гўзал кизлар қилиб ўстириш эди.

Мирмуслим Шермухамедов нафақат ширин кизалоклари, балки уларнинг онасини ҳам чин қалбдан севар ва уни турли хадялар билан хушнуд этиб, ўзининг ҳам баҳри дили очилар эди. 30 сентябрь куни 1-Туркистон кўчасидаги 14-уйда бўлиб ўтган тинтув пайтида бояги “рухсатнома”, 270 сўм пул, 2160 сўмлик заёмлар билан бирга олиб кетилган соатли билакузук ҳам унинг хотинига қилган совғаси эди. Ҳали ҳеч бир дугонасида бўлмаган бу соатни Мирмуслим Шермухамедов совға қилганида Раҳбархон ўзини қандай бахтли хис этган ва бу узук-соатни тақиб боражаги, спектаклни қанчалик интиқлик билан кутгани қувончли бир ҳол эди. Мана энди шу соат ҳам унинг кўзига кўринмай қолди. Гўё унинг миллиарига эмас, балки эрининг қамокқа олиниши ва қамалиши навбатининг ўзига келиши билан ҳаётнинг нурли дақиқалари тақа-так тўхтади.

Терговчилар уйни обдон титиб чиққанларидан кейин Раҳбархонни қамокқа, бири эндигина 7, иккинчиси эса эндигина 5 ёшга кирган гул-лолаларни болалар муассасаларига юбориш ҳақидаги қарорни унинг қўлига бердилар. Раҳбархон бу қоғозни қўлига олар экан, боши чирпираб айланиб кетди, унда ёзилган даҳшатли сўзларни англаб ҳам улгурмади. Чор атрофи қоронгилашиб, оловли бир гирдоб ичида қолаётгандек бўлди.

Эри Марказкўмга ишга ўтганида уларга Уездний кўчасидаги 24-шинамгина уйни беришган эди. У қамокқа олинган куни бу уй тортиб олинди. Шундан сўнг Раҳбархон 1-Туркистон кўчасидаги кичик бир уйга кўчиб кирди. Мана бугун бу уй ҳам тортиб олиниб, уни қамокхонадаги 40-50 киши аранг сикқан камерадаги эни бир-икки қарич келадиган жойга кўчиришди. У ҳали фалаж ҳолатидан чикмагани учун бунинг уйми-гўрми эканлигини сезмади. Уни йиғи-сиғи билан кутиб олган таниш аёллар ҳам кечаги қувнок, бахтли, гўзал, тўладан келган аёллар эмас, балки уларнинг соялари эди.

Ҳаёт бир зумда шундай кескин ўзгарди.

Раҳбархон Мирмуслим Шермухамедовга турмушга чиққанидан кейин Ўзбекистон Маориф институтида 1929

йилгача таҳсил кўрди. Викага ҳомиладор бўлган кезлари институтни тугатди. 30-йилларнинг бошларида эса шифокор бўлиш орзусида Тиббиёт институтига ўқишга кирди. Келажакда қизларини, яқин қариндош-уруғларини, ҳамшаҳарларини даволамоқчи эди. Мана энди унинг ўзи тиббий ёрдамга муҳтож. Тўғрироғи, илохий ёрдамга муҳтож. Негаки, уни бу фожиавий ҳолатдан ҳатто Лукмони ҳакимнинг ҳам олиб чиқиши маҳол.

Мирмуслим Шермухамедов, бошқа аксар давлат ва партия арбоблари сингари, ҳеч қандай аксилинкилобий ташкилотга аъзо бўлмаган. У бизнингча, биринчи сўроқ пайтида бирорга ҳам ташкилотга аъзо бўлмаганини айтган. Аммо унга нисбатан қўлланган жисмоний тазйиқлардан кейин у 21 сентябрь куни бўлиб ўтган сўроқ қайдномасига 1928 йилдан бери “Миллий иттиҳод” аксилинкилобий ташкилотига аъзо бўлганлигини имзо чекиб тасдиқлаган.

Раҳбар Шермухамедова шу ходисадан кейин бир ою саккиз кун ўтгач, сўроққа чақирилди. Терговчи уни эридан олинган кўргазма билан таништириб, ундан шу кўргазма билан уйғун бўлган маълумотни беришини талаб этди. Аммо бундай маълумотни бериш учун ҳаётдан унинг асосини, заминини топиш лозим эди. Шунинг учун ҳам Раҳбар Шермухамедова эрининг аксилинкилобий фаолияти тўғрисида бирор маълумотга эга эмаслигини айтди.

Модомики, Раҳбархон бу сўзларни соддадиллик ва самимийлик билан айтган экан, терговчи ҳам ўз мақсадига ана шу соддадилликнинг чарогон кўчалари орқали бормоқчи бўлиб, сўради:

- Эрингиз Мирмуслим Шермухамедов кимлар билан учрашиб турган? Уйингизга кимлар келиб турарди?..

Гўё бу бегараз савол орқасида терговчининг “Миллий иттиҳод” ташкилотининг эрингиздан бошқа яна қайси аъзоларини биласиз?” деган гаразли ётади. Раҳбархон эса худди ҳеч нарсани сезмагандек жавоб берди:

- Эрим Шермухамедовнинг дўст-ёрлари қуйидагилардир: Тўрабеков Жўра, Исроилов Нормат - Хоразм шаҳар партия ташкилоти котиби, Болтабоев Содик - ЎзК(б)П МҚ нинг 3-котиби, Бандаев - Андижон шаҳар партия ташкилоти котиби, Шарипов Камол - ЎзК(б)П

МҚ да ишлаган. Бу кишиларнинг ҳаммаси уйимизга келиб туришган. Менинг тикиш-бичишларим эса қуйидагилар: Тўрабекова Сода (Зода ёки Сора - Н.К.) (Тўрабеков Жўранинг хотини), Болтабоев Мўътабар (Болтабоевнинг хотини), Шарипов Зухра (Камол Шариповнинг хотини). Бу аёллар бизнинг уйимизга тез-тез келиб кўринган, мен ҳам уларнинг уйига бориб турганман.

Раҳбар Шермухамедова терговчининг буралма саволларига жавоб бериб, яна бундай сўзларни айтган:

- 1937 йил майида уйимизда фақат бир маротаба йиғилиш бўлган. Бу йиғилишда эримнинг Болтабоевдан бошқа юқорида номлари тилга олган барча дўстлари қатнашган. Мен дастурхон тузаш билан банд бўлганим учун бу йиғилишда нима ҳақда сўз борганини эшитмаганман.

Раҳбар Шермухамедовадан олинган бор-йўқ кўргазма фақат шулардангина иборат. Унинг МХХ архивида сақланаётган тергов ишида бошқа бирорта сўроққа чакирилгани тўғрисида маълумот йўқ. Лекин бу ҳол НКВД ходимларининг Раҳбар Шермухамедовага ўта маданий муносабатда бўлганларини англатмайди. Аксинча, эри ҳақида тухматдан иборат маълумотни бермагани учун улар бу бечора аёлни терговхоналарда неча кунлар давомида тиккайтириб қўйганлар. Натижада оёқлари шишиб, мускуллари бўшашиб, ҳатто камерага етиб олиш ҳам муаммо бўлиб қолган. Унинг эри Мирмуслим Шермухамедовнинг аксилинкилобий фаолияти ҳақида бирорта маълумот бермагани на қайсарлиги, на эрига бўлган меҳр-муҳаббати, на инсоний жасоратининг натижаси эди. Аммо шунга қарамай, унинг айрим аёллар сингари, маҳбуса эридан ажралиш ҳақида ариза ёзмагани, у туфайли бало офатларга гирифтор бўлганини айтиб зорланмаганининг ўзидаёқ 1937 йил воқеалари фониди ҳақиқий жасоратдир.

Ҳарбий Коллегия шунинг учун Раҳбар Шермухамедовани озод этмай, 1938 йил 10 июль куни уни янги топилган айб - “Ватан хоини оиласининг аъзоси сифатида” меҳнат-тузатув лагерларида ўтиш шарти билан 5 йилга кесди. Адолатсизлик ва ноҳақлик давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланган бир замон учун бу оддий ҳодиса эди. Раҳбар Шермухамедова 1943 йили жазо муддатини

ўтаб қайтганида на уйи, на эри, на қизлари бор эди. Уйи тортиб олинган, эри отиб ташланган, қизлари Қозоғистондаги болалар уйига юборилган, ўзининг эса шарпасигина қолган. Ана шу шарпа ўн йилдан зиёд вақт давомида ўзи, қизлари ва эри учун курашди.

1957 йил. Шахсга сизгиниш иллатлари тош бўла бошлаган кезлари Раҳбар Шермухамедова ҳақиқат ахтариб, яна ўша таниш ташкилотга мурожаат этади. У терговчи билан юзлашиб, бундай фарёдли сўзларни айтади:

... Шермухамедов хибсга олингунига қадар мен у билан 8 йил яшадим. Шу вақт ичида икки қизим туғилди. У хали ёш бўлгани учун бутун кучини ишга бағишлаган эди. Свердлов номидаги Москва Давлат университетини тугатгач, эрим Наманган, кейин Тошкент шаҳар партия ташкилотларида қотиб бўлиб ишлади ва шу ердан Марказий Қўмигага ишга тайинланди...

Мен ўша пайтда ҳам ишонар эдим ва ҳозир ҳам шунга аминманки, Шермухамедов партия ишига садоқатли ва ор номусли киши бўлиб, ўзининг бутун кучини шу ишга бағишлаган эди. Шунинг учун ҳам мен унга тухмат тошларини ота олмас ва ўзимнинг айбимни ҳам тан ола олмас эдим. Мендан Шермухамедовнинг гўё ғаразли фаолияти ҳақида кўргазма беришини талаб этиб, тик турғазиб қўйишди, аммо мен бундай кўргазмани бермадим.

Мен қамоқда 11 ой ётганимдан кейин СССР НКВДси қошидаги Махсус мажлис томонидан Ватан хоини оиласининг аъзоси сифатида меҳнат-тузатув лагерларида ўташ шарти билан беш йилга озодликдан маҳрум этилганимни эълон қилишди.

1956 йили мен ишни қайта текшириб чиқишларини сўраб, ариза ёздим ва 1957 йил февралда Москвадан ишнинг... қайта кўриб чиқишаётгани ҳақидаги жавобни олдим. Мен асоссиз равишда қамалганим учун мени оқлашлари шарт, деб ҳисоблайман...

Ҳозир менинг иккита қизим бор. Улар жазо муддатини ўтаётган пайтимда Қозоғистондаги болалар уйида эди. Жазо муддати тугагач, 1944 йили уларни ахтариб топдим ва ҳозир улар билан бирга яшамоқдаман. Эримнинг ва менинг қамоққа олинишим қизларимнинг ҳаёт йўлида ўз изини

қолдирди, ноҳақ қамалган (мен шундай ҳисоблайман) оталарининг доғи ҳозирга қадар уларнинг манглайдан кетмаган.

Эрим ва менинг қамалишим муносабати билан оиламиз уй-жойдан маҳрум бўлди. Бу ҳам қизларим тарбиясида акс этмай қолмади...

Раҳбар Шермухамедованинг бу сўзларида қатагон даврининг барча фожиалари, шиша идишга кириб олган жиндек, сиқилиб ва қисилиб турибди. Агар буни очиб юборгудек бўлсак, нафақат Раҳбар ая, балки барча қатагон қурбонларининг кўз ёшлари дарё бўлиб оқади.

Тожихон Шодиева

Республикамызда донги кетган бу аёл билан мен олтмишинчи йилларда танишганман. Бу аёлнинг қисматини эшитганимда: “Душманингга ҳам солмасин, унинг кўргилкларини”, - деб ўйлаганман, бехосдан.

Эшитишимча, шўрлик 12 ёшида 50 ёшли қарияга иккинчи хотинликка узатилган. Не-не кунларни кўрди Тожихон, шу ёшида. Бир ёқдан кундош азоби бўлса, иккинчи ёқдан, қари эрининг золимлиги. Тожихон кунда, кун ора бўлиб турадиган ур-сурларга, баланд-паст можа-роларга дош беролмади -эридан ажралди.

Асримизнинг 20-йиллари... Ўзбекистонда хотин-қизлар кенгашлари фаолият бошлаган “Хужум” йиллари. Хотин-қизлар кенгашларининг хайбаракаллеси билан Тожихон паранжисини ташлади ва кенгаш вакиллари ёрдамида бошланғич маълумотли Тожихонни кўтар-кўтар билан хотин-қизлар шуббаси инструктори қилиб Хоразм округига жўнатишди. Балким ўша чоғда уни шу йўл билан эрининг тазйиқидан қутқармоқчи бўлишдимиз, ҳар ҳолда республиканинг энг узоқ гўшасига, ҳатто ҳали темир йўли ҳам

бормаган Хоразмга жўнатишди. Орадан бир йил - бир ярим йил ўтиб, уни Қўқонга йўллашди. Бу ерда ҳам шаҳар хотин-қизлар шуъбаси мудири бўлиб ишлади. Кўтар-кўтар билан йигирма беш ёшида хотин-қизлар бўлими мудири вазифасида ишлай бошлади. Айни шу кезларда - 1927 йилда Тожихон Шодиева “Янги йўл” номида чикиб турган журналга маълум бир муддат муҳаррир бўлиб ҳам ишлади.

Йўқ, у журналист эмас эди. Ўша давр фирка удуми республика миқёсидаги ишончли шахснинг хотин-қизлар матбуотини бошқаришини тақозо қиларди. Шу сабабдан ҳам Тожихонга “Янги йўл” журналга муҳаррирлик қилиш ҳам юклатилган бўлиши керак. Ғайрат, шижоатга тўла қалб ишлаб чарчамас, ўзига юклатилган вазифаларнинг ҳар қанча зил юқини кўтаришга ҳозир ва қодир эди. Фирқани у золим эр таҳқиридан қутқарган бир куч, деб биларди. Эғнида чарм камзул, бошида кепка, ҳар қандай топширикни адо этишга шай, ўз даврининг фарзанди эди, у.

Унинг тақдири атоқли кинорежиссёр Малик Қаюмовни ҳам қизиқтирган. Ва у 1932 йилда “Тожихон Шодиева” деган ҳужжатли фильм яратган. Бу фильмда кинорежиссёр республикамизда биринчилардан бўлиб паранжисини ташлаган, Фарғона МТСи сиёсий бўлими бошлиғи Тожихон Шодиева ҳаётидан қатор лавҳаларни кинолентага туширган...

Ўша кезлар у русча қўшиқни ёқтириб қолган эди. Ўзи рус тилини яхши билмаса-да, бир амаллаб ёдлаб олган ва марш куйидаги бу қўшиқни юрган йўлида дилида куйлаб, шу куй усулида шахдам қадам ташларди. Бу, яқин-яқингача бутун собик иттифокда куйланган маълум ва машҳур қўшиқ эди:

*Широка страна моя родная,
Много в ней лесов, полей и рек.
Я другой такой страны не знаю,
Где так вольно дышит человек...*

Бу қўшиқнинг куйи, сўзи, кўтаринкилиги Тожихоннинг ўша чоғлардаги аҳвол-руҳиятига мос эди.

Тожихон ўзи туғилиб ўсган Фарғона водийсига қайтган, ота-онаси бағрида, икки синглисига раҳнамо бўлиб яшар, ота-онасини қўллаб-қувватлай олаётганидан боши осмонда эди. Лекин ҳаммаси бир кунда кун-паякун бўлди. У севиб куйлаган кўшиқдаги ҳаёт чаппасига кетди. Ўзи яшаётган юртнинг қанчалар бепоёнлигини, ундаги ўрмонлар, далалар ва дарёларнинг кўплигини бандиликда кизил вагонларнинг тирқишлардангина кўрди. Жанубдаги тоғлардан шимолдаги денгизларгача инсоннинг хўжа бўлиб эмас, банди бўлиб азобда қолганининг шохиди бўлди. Узок Шимолда, Магадан ўлкасида бандиликнинг бари азоб-укубатларини неча-неча йиллар давомида бошидан кечирди.

Юртимиз узра, наинки, юртимиз, балки шўролар юрти деб аталмиш беадад ҳудудда душман излаш, жосус кидириш, ота фарзандидан, ака укасидан ҳадиксираган 1937 йил шарпаси кезар эди. Москвадан тортиб энг чекка вилоятларгача, Жанубдаги тоғлардан Шимолдаги денгизларга қадар етиб борди, бу жосус ахтариш жараёни. Куни кечагина республикани бошқарган, юртнинг садоқатли фарзанди саналган Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби раҳбарлар ҳибсга олиниб, авахтага ташланган эдилар. Улар кетидан ҳибсга олинганларнинг бари Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг дум”и деб аталарди. Шу қисмат Тожихон Шодиевнинг ҳам бошига тушди.

Бу бахтиқаролик 1937 йилнинг 24 сентябрида НКВД-нинг Тожихон Шодиевани ҳибсга олиш ҳақида чиқарган қароридан бошланди. Унда Ўзбекистонда фош этилган аксилинқилобий миллатчилик ташкилоти аъзоси сифатида зараркунандалик ишлар олиб боргани учун ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 60-66-1 ва 67-моддаларига кўра Тожихон Шодиевани қамокқа олиш лозимлиги кўрсатилган эди.

Маҳбусанинг анкетасида қайд этилишича, ўша пайтларда Тожихон Шодиева Молотов тумани партия ташкилотининг котибаси бўлган. Оиласида 84 ёшли отаси Тошмат Мирзаев, 53 ёшли онаси Ҳамробиби Мирзаева, 19 ёшли синглиси Марям ва 11 ёшли синглиси Умия бўлишган. Кўкон шаҳри Совет кўчасидаги 64-уйда истиқомат қилишган.

1937 йил 7 октябрда яна бир ҳужжат - айблаш қарори пайдо бўлади. Бу қарорга кўра, Тожихон Шодиева 1928 йилдан аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлганликда айбланади. Бу ташкилотнинг ўз олдига қуролли ҳаракат билан Совет ҳукуматини ағдариш ва Ўзбекистонни СССРдан ажратиб, буржуа демократик давлатини тузишни ўз олдига мақсад қилиб қўйганлиги кўрсатилади. Бу ҳужжат тагида Тожихон Шодиеванинг бундай дастхати ва имзоси бор: “Менга баён этилган айбномани тан олмайман”.

1937 йил 5 декабрдаги терговда Тожихон Шодиевага: “Сиз Икромов раҳбарлигида ҳокимиятни қуролли йўл билан ағдаришни ўз олдига вазифа қилиб қўйган аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига аъзо бўлганликда айбланасиз”, - деган даъво бор. Бунга жавобан Тожихон Шодиева:

“Аксилинқилобий миллатчилик ташкилотига ҳеч қачон аъзо бўлмаганман”, - дейди.

Тожихон Шодиевани, яна Акмал Икромовнинг топшириғига кўра, кўпорувчилик ишларини олиб боришда айблайдилар. У пилла тутиш режасига зарар етказиш ниятида тут дарахтларини кестирганликда ва 1937 йил пилла тутиш режаси бажарилмаганликда айбланади. Колхозлараро ўтган йўлларнинг кенгайтирилиши сабабли тут дарахтларини кесиб ташлаш зарурати тугилганлигини ҳеч ким инобатга олмайди. Зарурат туфайли қилинган иш махсус қилинган зарарқунандалик деб саналади.

Хуллас, яна бир йил давом этган терговдан кейин 1938 йил 4 октябрь куни СССР Олий Суди Ҳарбий Коллегиясининг сайёр сессияси ҳукми эълон қилади. Ҳукмда қуйидаги сатрлар бор:

... Шодиевани ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 63, 14-64 ва 6-моддаларида кўрсатилган жиноятларни содир этишда айбдор топиб, СССР Олий Судининг Ҳарбий Коллегияси ЎзССР Жиноят Мажмуасининг 628 ва 131-моддаларига асосланиб, ҳукм қилади:

Тожихон Шодиева 10 йил муддатга қамоқ жазосига ҳукм қилинсин, беш йилга сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум

этилсин, унга тегишли мол-мулк мусодара қилинсин...

Ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ...

Ҳужжатлар орасида яна қуйидаги маълумотнома ҳам учрайди:

1938 йил 4 октябрда 10 йилга маҳкум этилган Тожихон Шодиева жазо муддатини ўташ учун Қозон турмасига жўнатилди. 10.03.1939 й.

Қонун бўйича жазоланган биргина Тожихон Шодиева бўлгани билан бутун бир оила қон қақшаб қолган эди. Чунки 84 ёшли ота, мунглиғ она ва ҳали қўлида хунари бўлмаган икки синглиси учун Тожихон суянган тоғ эди. Шу сабабдан ҳам, қизининг бегуноҳ камалиб кетишига чидай олмаган ота Тожихоннинг ишини қайта кўриб чиқишларини сўраб, юқори ташкилотга ариза беради. Бу аризани 1940 йилнинг 9 апрелида кўриб чиққан 1-ранг ҳарбий юрист Г.П.Липов, аризага ижобий жавоб беришни хаёлига ҳам келтирмай, уни Ички Ишлар Халқ Комиссарлиги архивига йўллайди.

Неча-неча йиллар давомида она диёридан, қавмуқариндошларидан йироқда азоб чекди, Тожихон Шодиева. У ерларда ўтган ҳар бир кун йилдек туюлди - эркинликни яқинлаштирадиган кунларни кунда неча-неча бор санади у. Бу азоб-уқубатлардан ана қутулдим - мана қутулдим, деганда ўлганнинг устига тепган қабалида яна бир жазога мубтало қилинди. 1950 йил 28 октябрь куни Алоҳида Мажлис қарори билан Тожихон Шодиева беш йил муддатга бадарға қилинди ва у Хабаровск ўлкаси, Магадан шаҳри, Нагаево посёлкаси, Октябрь кўчасидаги 29-уйда яшай бошлади.

Бир қанча йиллар давомида совуқ ўлкаларда утказган маҳбуслик ва бадарға азоблари беиз кетмади: гипертония ва миокардо склерёз дардига чалиниб, кўзлари хиралашиб қолди. Унинг саломатлигини текширган назорат комиссиясининг қароридан саломатлиги ёмонлашганлиги туфайли Узоқ Шимолдан кетиши лозимлиги кўрсатилди. Аммо бу срдан кетиш қасқда? Бу ушалмас орзу, холос. Лекин шунга қарамай, умидли дунё экан, Тожихон энг оғир кунларда ҳам умид билан яшади. “Ётиб қолгандан кўра отиб қол” қабалида иш тутди. У Магадан вилояти Ички Ишлар

Бошқармасига ариза билан мурожаат қилди. 1954 йил 11 июнда ёзган бу аризасида Тожихон бир йиллик тергов жараёнида 27 маротаба сўроқ қилингани, унга қўйилган айбга иқдор қилдириш учун турли усуллар қўлланганлиги ҳақида ёзди: “Суд олдидан устки кийимларимни ечиб олиб, мени БОКСга қамадилар, уч кеча-кундуз ичида БОКСда уйқусизликдан ва совуқдан азоб чекиб, кучдан қолдим. Шундан сўнг қўққисдан мени судга чақирдилар ва мен “буржуа аксилинқилобий ташкилотга аъзо бўлганман, деб жавоб қайтардим”.

Бу ўринда яна бир ҳақиқатни қайд этиб ўтмоқ жоиз. Гап шундаки, шу иш бўйича текширув олиб борган ИИХК ходими И.Ф.Соловьев фуқароларни қонунга зид равишда ҳибсга олганликда ва 1937-1939 йилларда тергов ишларини сохталаштиришда айбланиб, суд қилинган. Қасосли дунё деганлари шу бўлса керак. Бировларга қилинган ёмонлик беиз кетмай, бу дунёдаёқ ўз жазосини олади.

Халқимизда “Ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ”, - деган нақл бор. Тожихон Шодиева ҳаётининг интиқлик билан қутилган ёруғ кунлари ҳам келди. 1956 йил биргина Тожихоннинггина эмас, СССР деб аталмиш беадад ҳудудда беғуноҳ қамалган миллионлаб кишиларнинг иши қайта кўрила бошланди ва уларнинг аксарияти оқланди. Тожихон Шодиева ҳам оқланиб, юртига ёруғ юз билан қайтган миллионларнинг бири эди. У узок дам олиб ўтиролмади. Республика раҳбарлари уни Фарғона вилоятидаги боғдорчилик совхозига директорлик вазифасига тавсия этдилар. Совхоз ишчилари эса унинг номзодини бир оғиздан маъқулладилар. Раҳбарнинг уздабуронлиги ва совхоз ишчиларининг зиммаларидаги вазифаларни сидқидилдан бажариши сабабидан бўлса керак совхоз иши йил сайин яхшилана борди.

Тожихон Шодиева раҳбарлик қилган пайтида бу совхозда бир неча бор бўлганман. Совхоз қошида махсус очилган техникумда мутахассислар тайёрлаш борасидаги ишлар билан танишганман. Тожихон опанинг 60 йиллик юбилейи кунларида, наздимда, совхоз бир катта рўзгор-у Тожихон Шодиева шу рўзгорнинг онахонидек туюлган эди, менга. Зеро, Тожихон ўзи раҳбарлик қилган қорхона

ишчи-хизматчиларига онадай меҳрибон, онадай ғамхўр эди. Бу совхозда уруш йиллари она юртларидан қувғин қилинган Қрим татарлари яшар ва меҳнат қилар эди. Ҳақсизликни бошидан кечирган Тожихон қўлидан келган яхшиликни улардан аямасди. Шу сабабли кўплар учун у онадай азиз бўлиб кетган эди.

Тожихон Шодиева ҳақида фикр юритар эканман, бундан олтмиш йиллар муқаддам бир журналда ўқиган сатрларим ёдимга келди:

*Ҳаёт оғир, дам оғир, сўзлаш ҳам оғир,
Турмуш шундай бир чўккики, йўли ёнбағир.*

Қисмат Тожихон Шодиева чекига ҳаётнинг оғир дамларида умргузаронликни ёзган эди ва у ёнбағир йўллардан тармаша-тармаша, толмай, юксаклик сари интилди. Бу юксакликларга у ўз кучи, иродаси ва бетиним меҳнати билан эришди - эл меҳрида қолди.

Не бахтки, ёруғ кунларга етдик. Эндиликда фарзандларимиз, улардан сўнг келажак авлод хурриятда камол топади. Бунга ишончимиз комил. Лекин ёшми-кексами ҳар биримиз оғоҳ бўлмоғимиз лозим.

Зайнаб Ҳошимова

30-40-йилларда қатагон этилган давлат ва жамоат арбоблари рафикалари орасида Ўзбекистон Фанлар Қўмитасининг биринчи раиси ва ҳозирги Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институтининг собиқ директори Отажон Ҳошимовнинг умр йулдоши Зайнаб Ҳошимова ҳам бор эди.

Зайнаб опа 1909 йили Ўзбекистоннинг гўзал гўшаларидан бири Наманган шаҳрида хизматчи оиласида таваллуд топади. Унинг отаси 1913 йилда, яъни Зайнаб опа 4-5 ёшлигидаёқ вафот этади. У отадан жуда эрта ажралиб, акалари Ҳасан ва Иброҳим Булатовлар, опаси Амина Булатовалар билан бирга онаси Латифа опа бағрида тарбиялана бошлайди. Зайнаб опа 9 ёшга киргач, янги усули мактабига ўқишга боради. Совет даврида Тошкентдаги Татар маориф институтига ўқишга киради ва шу ерда тўрт йилча ўқийди. Шу вақтда унинг опаси Амина ҳам Тошкентда бўлиб, у Собир Мирзажонов деган ўзбек йигитига турмушга чиққан, Зайнаб опа ҳам улар билан

бирга яшар эди. 1926 йилда Собир аканинг ёшлик давридаги кадрдонларидан бири, Москвада ўқиб турган Отажон Хошимов Тошкентга ёзги таътилга келади ва дўсти Собир Мирзажоновнинг уйида меҳмонда бўлади. Шу кезларда Отажон Хошимов шу ерда Зайнаб опа билан танишиб, унга уйланади. Шундан сўнг Зайнаб опа Отажон Хошимов билан бирга Москвага кетади. Отажон Хошимовнинг ўқиши тугагач, улар ўша йилларда Ўзбекистоннинг пойтахти бўлган Самарқандга келиб, у ерда яшай бошлайдилар. Отажон Хошимов Самарқандда очилган янги Педакадемияда сиёсий иктисод ва фалсафадан дарс бериш билан бирга “Қизил калам” номли янги адабий-бадиий ташкилотнинг раҳбарларидан бири бўлиб ҳам ишлайди. Бу даврда Зайнаб опа Педакадемияда ўқиш билан бирга ёшларга билим бериш ва тарбия ишларида фаол қатнашади, Отажон Хошимов билан Педакадемияда бирга ишлаган Фитрат, Булат Солиев, Шокир Сулаймон каби таниқди адабиётшунос ва тарихчи олимларнинг марокли суҳбатларидан баҳраманд бўлади.

30-йилларнинг бошларида Отажон Хошимов Ленинградга Шарқшунослик институтининг аспирантурасига ўқишга кетади ва у ерда бир муддат миллий секретар ҳам бўлиб ишлайди. 1933 йил Тошкентга қайтиб, дастлаб Ўзбекистон Фанлар Кўмитасини, 1934 йили эса Тил ва адабиёт институтини ташкил қилиб уларга раҳбарлик қилади. Зайнаб опа эса бу даврда республика янги терминология кўмитаси қошида очилган стенографистлар курсида ўқитувчилик қилади ва янги лотин алифбоси асосидаги стенография буйича кадрлар тайёрлашда фаол иштирок этади. У, айна пайтда, Отажон Хошимов ташкилотчилик ва илмий фаолиятининг самарали бўлиши учун унга оилада қулай шароит яратишга интилади.

1937 йил 2 августда Отажон Хошимов бехосдан Ўзбекистонда аксиинкилобий миллатчилик ташкилотининг фаол аъзоси сифатида қамокқа олинади. Орадан бирор ой ўтгач, Зайнаб опа ҳам эрининг миллатчилик ташкилоти аъзоси эканлигини била туриб яшириб келганликда ва шу йўл билан эрининг аксиинкилобий фаолиятига кўмаклашганликда айбланиб қамалади. Уйидаги бор мол-

мулки НКВД ходимлари томонидан олиб кетилди, унинг ўзидан эса эри Отажон Ҳошимовнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида кўргазма беришни талаб қилдилар. Зайнаб опа эрининг аксилинқилобий ҳаракати ҳақида ҳеч нарса билмаслиги, унинг олдига келувчи олимларнинг ҳам фақат иш юзасидангина сўзлаганларини айтди.

Зайнаб опанинг 1937 йил 24 октябрь кунги терговда НКВД терговчисининг саволларига берган жавоблари шу жиҳатдан, айниқса, характерлидир.

Савол: Нега сиз эрингиз Отажон Ҳошимовнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида давлатга хабар бермагансиз?

Жавоб: Отажон Ҳошимовнинг аксилинқилобий фаолияти ҳақида ҳеч нарса билмайман. У қамалгач, у ҳақда газеталар халқ душмани деб ёзишди, мен буни билмайман.

Савол: Отажон Ҳошимов кимлар билан алоқада бўлар ва хонадонингизда қандай йигинлар бўлиб турар эди?

Жавоб: Хонадонимизга Ойбек, Уйғун, Ҳамид Олимжон, Аъзам Аюб, Мўмин Усмонов, Анқабой ва бошқалар келиб туришарди. Улар кўпинча ёлғиз ёки икки киши бўлиб келишарди, лекин йигинлар бўлган эмас.

Савол: Мазкур кишилар хонадонингизга келган вақтларида қандай аксилинқилобий гапларни гапиришган?

Жавоб: Менинг олдимда бундай гаплар ҳеч қачон бўлмаган. Бошқа ҳеч қандай кўргазма бера олмайман”.

Зайнаб Ҳошимова ҳеч қандай асоссиз Тоштурмада бир ярим йилча қамалиб азоб чекиб ётди. Гуноҳсизлиги аниқланиб, қамоқдан озод қилинди. Шунга қарамасдан, Зайнаб опа кейин ҳам доимо таъкиб ва тазйиклар остида яшади, уй-жойи, ишидан четлатилган аёл турли жойларда сарсон-саргардонлик билан ҳаёт кечирди. У ҳатто 1957 йили эри оқланганидан кейин ҳам рўшнолик кўрмади. Отажон Ҳошимовнинг қариндош-уруғлариникида яшаб, нафақага чикди, охири бир хоналик уйга эга бўлиб ёлғизликда умр кечирди. Зайнаб опа Отажон Ҳошимовнинг 85 йиллиги муносабати билан унинг 1937 йили тинтув пайтида олиб кетилган қўлёмаларини қайтаришни сўраб, Давлат Хавфсизлиги Кўмитасига мурожаат қилди.

1988 йил 15 мартда Ўзбекистон орган бўлими ходимла-

ридан бири Зайнаб опани суҳбатга чорлаб, Отажон Хошимовнинг барча кулёмалари ва ҳужжатлари йўқ қилиб ташланганини хабар қилди.

Шундай қилиб, унинг охириги орзуси, эри Отажон Хошимовнинг олиб кетилган асарларини кўриши, уларни юбилей кунларида элга кўз-кўз қилиб, чоп этиш орзуси ушалмай, ўша йилнинг охирида оламдан кўз юмди. Отажон Хошимовнинг жияни Республикада хизмат кўрсатган юрист, ҳозирда меҳнат фахрийси Жонрид Хошимов Зайнаб опа ҳақида бизга шундай хикоя қилади:

“Отажон ака ва рафиқалари Зайнаб опа бир-бирларини ниҳоятда севишар ва қадрлашар эдилар. Уларнинг биргаликдаги маъсум ва бегубор ҳаётлари Отажон аканинг 1937 йил 2 августда қамалиши билан тугади ва шундан кейин Зайнаб опанинг ўзи ҳам ишлаб турган вазифасидан бўшатилиб, “халқ душмани”нинг хотини бўлгани учун қамалади, ҳеч асоссиз равишда 17 ой қамоқхонада терговлар азоби ва қийноқларини бошидан кечирди. Бунинг устига, унинг опаси, Аминанинг эри ўша даврнинг маъсул раҳбар ходимларидан бири Собир Мирзажонов ҳам “халқ душмани” сифатида қамалиб йўқ бўлиб кетди.

Уйи ва мол-мулкининг тортиб олинганлигини кўрган Зайнаб опа узоқ йиллар турли таниш-билишларининг уйлари ва ётоқхоналарда сарсон-саргардон бўлиб, қийин аҳволда, доимо кузатув остида яшади, бир неча бор НКВД органларига чақирилиб турди. У ҳатто ўз касби бўлган ўқитувчиликка ҳам жойлаша олмайди. Фақат 1939 йил октябрь ойидан сўнгина Тошкент шаҳридан узоқ бўлган Калинин қишлоқ туманидаги Дмитров номли бир мактабда рус тили ўқитувчиси бўлиб ишлай бошлади. 10 ойдан сўнг ёшлар тарбияси учун гоёвий зарарли бўлган собиқ халқ душмани Отажон Хошимовнинг хотини, деган айб билан у ердан ҳам ишдан бўшатишди. Сўнг опа Оржоникидзе районидаги 60 (48)-сонли мактабга рус тили ўқитувчиси бўлиб жойлашади. Сал ўтмай, эски айб билан яна ишдан бўшатилади. Охири у 1942 йилда ўз касбини ўзгартириб, Тошкент механика заводида токарь ёрдамчиси бўлиб ишлашга мажбур бўлади. У ерда бир неча ой ишлагач, 1943 йили февралда Тошкент темир йўли ҳарбий трибунали

уни ишдан ўзбошимчалик билан кеч қолди, деган айбнома билан беш йилга қамоқ жазосига ҳукм қилди. У ерда бир йилча бўлиб, озодликка чиқди. Лекин унинг орқасидан бўлган таъқиб ва тазйиқлар асло тўхтамади. Натижада, у Тошкентдан узоқ жойга Қашқадарё вилоятига кетиб, Китоб туманидаги пахта заводининг ошхонасида ишлади. Орадан анча вақт ўтгач, Тошкентга қайтди ва шаҳардан узоқ бўлган қишлоқ хўжалик техникуми ошхонасида, сўнг шаҳар “Тез ёрдам” станциясида тиббий ҳамшира бўлиб хизмат қилди.

Зайнаб опа ушбу кўп йиллик қийноқ ва қувгинлар, тазйиқ ва таъқиблар оқибатида соғлиғини йўқотди, кўп вақтларини касалхоналарда ўтказди, кўзлари заифлашиб, бир неча бор жарроҳлик операцияларини бошидан кечирди.

Опа бизнинг оиламизга ниҳоятда яқин ва меҳрибон бўлиб, Отажон ака қамалганидан кейин қайнонаси Хамробиби ва бизларни ҳам сира эсдан чиқармади. Ўзи қийин аҳволда бўлса ҳам, доимо бизлардан хабар олиб, ойлаб бизларникига келиб, қайнонасига қараб турди. Опанинг фарзандлари бўлмагани учун у бизларни ўз фарзандларидек кўрар, рафиқам ва болаларимни ўз келини ва набиралари каби бошига кўтариб, эъзозлаб суяр эди. Биз ҳам Зайнаб опанинг амаким Отажон акага бўлган бу меҳр ва муҳаббати, садоқатини сўнгги оғир хасталик дамларида ҳам унутмай, унинг ёнида бўлиб, дунёдан ўтиши билан тобутларини елкамизда кўтариб, қабрга қўйдик.

Мундарижа

Муқаддима	3
<i>Холида Аҳророва. Хадича Алиева</i>	7
<i>Наим Каримов. Кимёхон Ашурова</i>	15
<i>Наим Каримов. Тоҷихон Аҳмедова</i>	21
<i>Дилшод Ражабов. Валентина Васильева</i>	29
<i>Наим Каримов. Яна Валентина Васильева</i> тўғрисида	34
<i>Наим Каримов. Кетеван Исломов</i>	40
<i>Наим Каримов. Элмира Исломов</i>	50
<i>Наим Каримов. Мақсуда Исмокова</i>	57
<i>Шерали Турдиев. Хайринисо Мажидхонова</i>	63
<i>Наим Каримов. Асҳоб Миршаропов</i>	70
<i>Шерали Турдиев. Матлуба Муҳамедов</i>	77
<i>Наим Каримов. Зоя Олғақулова</i>	84
<i>Шерали Турдиев. Гулсум Раҳимов-Ашрафий</i>	91
<i>Наим Каримов. Сабоҳат Раҳматов</i>	100
<i>Наим Каримов. Екатерина Сулаймонов</i>	104
<i>Холида Аҳророва. Марям Султонмуродов</i>	111
<i>Шерали Турдиев. Яна Марям Султонмуродов</i> тўғрисида	130
<i>Наим Каримов. Яна Марям Султонмуродов</i> тўғрисида	140
<i>Наим Каримов. Сора Турабеков</i>	142
<i>Наим Каримов. Ҳикматжон Фитратов</i>	147
<i>Холида Аҳророва. Собира Ҳолдоров</i>	154
<i>Холида Аҳророва. Вилоят Ҳўжаев</i>	162
<i>Наим Каримов. Она, бола ва келин Ҳўжаевлар</i>	168
<i>Наим Каримов. Раҳбар Шермуҳамедов</i>	192
<i>Холида Аҳророва. Тоҷихон Шодиев</i>	200
<i>Шерали Турдиев. Зайнаб Ҳошимов</i>	207

Қор қўйнида лолалар
(қатагон этилган аёллар ҳақида очерклар)

«Академия» нашриёти
Тошкент - 2001

Нашр учун масъул *Д.Қобулова*
Муҳаррир *Т.Соатова*
Рассом *Р.Султонов*
Мусахҳиҳ *Г.Абдуллаева*
Техник муҳаррир *Л.Фахрутдинова*
Компьютерчи *Д.Карабаева*

Теришга берилди 10.07.2001 йил. Босишга рухсат этилди 9.08.2001 йил. Бичими 84 x 108 1/32. Офсет босма. Шартли босма табоғи 13,4. Нашриёт ҳисоб табоғи 13,0. Адади 2000. Буюртма №96 Баҳсси шартнома асосида.

«Akadem-Xizmat» босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45.